ІСТОРІЯ: УКРАЇНА І СВІТ (інтегрований курс) 2026

9

ІСТОРІЯ: УКРАЇНА І СВІТ

(інтегрований курс)

ЧАСТИНА 2

9

ІСТОРІЯ: УКРАЇНА І СВІТ
(інтегрований курс)

Підручник для 9 класу
закладів загальної середньої освіти
(у 2-х частинах)

Частина 2

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

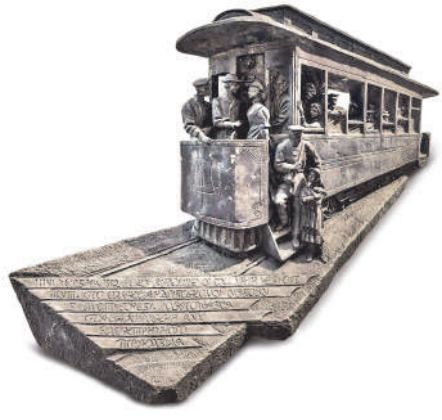

Тернопіль
Астон
2026

УДК 94(477+100)(075.3)
І 90

Авторський колектив:
Ірина Васильків, Ілля Паршин, Микола Вітенко, Ірина Димій

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 27.01.2026 № 110)

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

Підручник підготовлено відповідно до модельної програми
«Історія: Україна і світ. 7–9 класи (інтегрований курс)» (варіант 2)
для закладів загальної середньої освіти
(автори: Власова Н. С., Желіба О. В., Кронгауз В. О.,
Секиринський Д. О., Щупак І. Я.)

Науковий консультант Дмитро Вирський, д. і. н.,
провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Васильків І. Д. та ін.
І 90 Історія: Україна і світ (інтегрований курс) : підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах). Ч. 2 / І. Д. Васильків, І. Л. Паршин, М. Д. Вітенко, І. С. Димій. — Тернопіль : Астон, 2026. — 304 с. : іл.

ISBN 978-617-8744-13-7

Підручник підготовлено відповідно до модельної програми «Історія: Україна і світ. 7–9 класи (інтегрований курс)» (варіант 2) для закладів загальної середньої освіти (автори: Власова Н. С., Желіба О. В., Кронгауз В. О., Секиринський Д. О., Щупак І. Я.), рекомендованої Міністерством освіти і науки України (наказ Міністерства освіти і науки України від 24.07.2023 № 883). Змістове наповнення підручника враховує вікові особливості здобувачів освіти та сприятиме досягненню очікуваних результатів навчання, передбачених модельною програмою.

УДК 94(477+100) (075.3)

Інтерактивний електронний додаток
можна переглянути за QR-кодом
або за покликанням https://cutt.ly/PrFf17rD

ISBN 978-617-8744-13-7

© Васильків І. Д., Паршин І. Л.,
Вітенко М. Д., Димій І. С., 2026
© ТзОВ «Видавництво Астон», 2026

ЗМІСТ

Розділ 4.
Утворення національних держав. Міжнаціональні відносини

§ 31. Українці в Російській імперії. Український національний рух у другій половині XIX ст. *Практикум* **9**

31.1. Від Кирило-Мефодіївського братства до української громади в Санкт-Петербурзі *9*

31.2. Хлопомани і початки громадівського руху в Україні *10*

31.3. Громадівський рух після Валуєвського циркуляра та Емського указу *13*

31.4. «Братство тарасівців» *16*

Практикум *18*

§ 32. Українські політичні партії в Російській імперії. *Практикум* **25**

32.1. Створення і розвиток українських політичних партій на початку XX століття *25*

32.2. Український рух в умовах реакції та посилення репресій (1905–1914) *27*

Практикум *28*

§ 33. Доля кримли в Російській імперії **32**

33.1. Економічний тиск Росії на кримли в XIX ст. Еміграційні хвилі та демографічні зміни *32*

33.2. Політика русифікації та національний рух *36*

33.3. Стосунки між кримли та українцями в XIX ст. *37*

33.4. Становище кримли на початку XX століття *39*

§ 34. Поляки — поділений, але єдиний народ **41**

34.1. Процес творення нації (XIX ст.) *41*

34.2. Польський та український національні рухи в XIX ст. «Нова ера» в українсько-польських відносинах *44*

§ 35. Україна: формування нації **47**

35.1. Етапи формування нації *47*

35.2. Українська національна ідея. Соборність *49*

STEM-кейс «Перші українські партії» **56**

Інтегруємо! Історія поза історією. «Доля кримли в Російській імперії» .. **57**

Підсумок до розділу 4 «Утворення національних держав. Міжнаціональні відносини» **62**

Розділ 5.
Неєвропейський світ і колоніалізм

§ 36. Неєвропейські народи перед викликами модерного суспільства. Колоніальні володіння **64**

36.1. Неєвропейське населення та колоніалізм *64*

36.2. Британська колоніальна політика *66*

36.3. Французька колоніальна політика *69*

§ 37. Китай: боротьба за незалежність **73**
37.1. Китай у першій половині XIX ст. Що таке «Перша опіумна війна»? *73*
37.2. Соціальні потрясіння в Китаї. «Друга опіумна війна» *75*
37.3. Сіньхайська революція в Китаї *77*

§ 38. Японія європейська: модель модернізації **79**
38.1. Країна вранішнього Сонця в першій половині XIX ст. *79*
38.2. Реставрація Мейдзі в Японії *81*
38.3. Японська експансія часів Мейдзі *84*

§ 39. Османська імперія — «хвора людина Європи»? **88**
39.1. Що таке «Танзімат»? *88*
39.2. Османська імперія за султана Абдул-Гаміда II *89*
39.3. Молодотурецька революція *92*

STEM-кейс «Життя в колоніях» **95**

Інтегруємо! Історія поза історією. «Мистецтво VS колоніалізм» **96**

Підсумок до розділу 5 «Неєвропейський світ і колоніалізм» **101**

Розділ 6.
Міжнародні відносини

§ 40. Рівновага сил: між Віденським конгресом і Кримською війною **103**
40.1. Віденський конгрес і пошуки дипломатичної рівноваги *103*
40.2. Кримська війна 1853–1856 рр. як стримування російських амбіцій *106*

§ 41. «Східне питання» в європейській політиці **109**
41.1. Російсько-турецькі війни першої третини XIX ст. і козацький рух *109*
41.2. Кримська війна 1853–1856 рр. як частина «східного питання» *110*
41.3. Російсько-турецька війна 1876–1877 рр. *113*

§ 42. Франко-прусська війна та її наслідки **116**
42.1. Франко-прусська війна *116*
42.2. Відновлення Французької республіки *118*
42.3. Утворення та політика Німецької імперії *120*

§ 43. Система «озброєного миру» — Антанта і Троїстий союз **124**
43.1. Які міжнародні події призвели до утворення Союзу трьох імператорів? *124*
43.2. Як формувалися Троїстий союз та Антанта? *126*
43.3. Як провідні країни боролися за перерозподіл світу? *128*

§ 44. Україна між блоками світового протиборства **132**
44.1. Україна у планах держав Троїстого союзу *132*
44.2. Україна у планах Антанти *134*
44.3. Українське суспільство напередодні Великої війни *136*

STEM-кейс «Геополітичні процеси напередодні Першої світової війни» **140**

Інтегруємо! Історія поза історією. «Національне питання в українській літературі» **141**

Підсумок до розділу 6 «Міжнародні відносини» **144**

Розділ 7.
Культура XIX ст.:
між реалізмом і модернізмом

§ 45. Модель світу XIX століття 146
45.1. Філософська модель світу XIX століття. Перехід від релігійної картини світу до наукової 146
45.2. Теорія еволюції та генетика 149
45.3. Відкриття в галузі фізики 152
45.4. Успіхи в хімії. Розвиток медицини 152
45.5. Географія. Освоєння планети 155
45.6. Становлення історичної науки 158

§ 46–47. Національні культури. Українська культура 161
46–47.1. Загальний огляд розвитку національних культур у Європі наприкінці XVIII – на початку XX ст. 161
46–47.2. Роль університетів у формуванні національних культур 162
46–47.3. Музеї та збереження спадщини. Роль музеїв у країнах без власної державності 164
46–47.4. Меценати — покровителі мистецтва і культури 166
46–47.5. Художні стилі та ідеї 169
46–47.6. Нові ідеї в культурі: емансипація та наукова фантастика 170

§ 48. Класицизм і романтизм 173
48.1. Розвиток класицизму в Європі 173
48.2. Архітектура класицизму в Україні 175
48.3. Класицизм у літературі, живописі та скульптурі 176
48.4. Романтизм — новий культурний рух 179
48.5. Український романтизм: особливості та представники 182

§ 49. Реалізм та імпресіонізм. «Український модерн» 185
49.1. Еволюція мистецьких стилів у XIX столітті 185
49.2. Реалізм у світовому мистецтві 186
49.3. Імпресіонізм і масова культура 189
49.4. «Український модерн» 192

STEM-кейс «Українська наука XIX – початку XX століття» 204

Інтегруємо! Історія поза історією. «Поговоримо про моду» 206

Підсумок до розділу 7 «Культура XIX ст.: між реалізмом і модернізмом». 210

Розділ 8.
Повсякденне життя:
між традиційним і модерним суспільством

§ 50. Світогляд людини XIX століття 212
50.1. Зміни в житті та цінностях «довгого XIX ст.» 212
50.2. Позитивізм і нові виклики: науковий підхід, демографія і «голодна свобода» 213

50.3. Прогресизм і секулярність. Віра в поступ, нові ідеї та ослаблення впливу церкви *216*

§ 51. Сільський побут **220**

51.1. Загальний контекст та ключові фактори життя селянства *220*

51.2. Соціоекономічна модель: приватна власність та сільська громада *222*

51.3. Аграрна модернізація та міграційні процеси в українських землях (XIX – поч. XX ст.) *224*

51.4. Добробут, ціни та правове становище *229*

51.5. Особливості сільського житла та побуту *231*

51.6. Харчування, одяг, дозвілля та соціальні відносини *234*

§ 52. Місто та його мешканці **238**

52.1. Демографічні та соціальні зміни європейських міст (середина XVIII – початок XX ст.) *238*

52.2. Модернізація міського простору та подолання проблем антисанітарії *241*

52.3. Новий побут, мода та дозвілля городян *245*

52.4. Транспортна революція та розвиток комунікацій *249*

§ 53. Світська і релігійна культури **255**

53.1. Розмежування світської та релігійної культур *255*

53.2. Розвиток релігійної освіти та університетів *256*

53.3. Релігійне життя українського народу в умовах Російської імперії *257*

53.4. Релігійне життя в Галичині, Буковині та на Закарпатті *261*

§ 54. Виховання та освіта **267**

54.1. Виховання в сім'ї та гендерні ролі в XIX ст. *267*

54.2. Перехід до масової освіти та боротьба за жіночу освіту *269*

54.3. Освіта на Наддніпрянщині: імперська політика та русифікація *272*

54.4. Освіта в Галичині, Буковині та на Закарпатті: між імперським контролем і національним опором *277*

54.5. Долі талантів *281*

STEM-кейс «Подорож у XIX століття: наука, мистецтво, техніка у віртуальних музеях світу» **283**

Інтегруємо! Історія поза історією. «Естетика побуту української еліти XIX століття» **284**

Підсумок до розділу 8 «Повсякденне життя: між традиційним і модерним суспільством» **288**

§ 55. Узагальнення. *Практикум* **289**

Вітаємо у другій частині підручника «Історія: Україна і світ»!

Дорогі учні та учениці!

Ви тримаєте в руках другу частину інтегрованого курсу «Історія: Україна і світ», яка відкриває перед вами захопливий і динамічний період світової та української історії XIX – початку XX століття. Якщо перша частина познайомила вас із засадами модерного світу, революціями та початком індустріальної епохи, то ця, друга частина, розкриє всі контрасти, виклики та трансформації, які остаточно сформували світ, яким ми його знаємо.

Цей підручник логічно завершує освітній матеріал, розпочатий у попередній частині.

Ми продовжимо вивчення українського національного руху та долі українців, киримли та поляків у розділених імперіях, розпочате в четвертому розділі. Це стане міцною основою для розуміння процесів формування нашої нації.

Наступні розділи (5–8) занурять вас у світові процеси. Ви дослідите, як європейський вплив поширювався на інші континенти, які наслідки це мало для Азії, Африки та Латинської Америки та які форми опору виникали проти колоніального панування. Проаналізуєте систему союзів і протистоянь, що склалася в Європі, зрозумієте природу імперіалізму і його вплив на світову політику, та побачите, як світ невблаганно рухався до глобального конфлікту. На сторінках цього підручника ви познайомитеся з епохою, коли мистецтво, література і музика стали відображенням соціальних проблем (реалізм), а згодом — сміливим пошуком нових форм і сенсів (модернізм). Багатий ілюстративний матеріал і використання письмових джерел дозволять зазирнути у життя звичайної людини, зрозуміти процеси урбанізації, зміни в побуті, освіті та світогляді, що відбулися на зламі епох.

Для кращого засвоєння матеріалу ми зберегли й вдосконалили структуру підручника. Наприкінці кожного розділу ви знайдете структуровані інфографічні матеріали, які допоможуть візуалізувати й систематизувати великі обсяги інформації. Ми продовжуємо розвивати ваші критичне мислення та навички XXI століття! Додаткові матеріали спрямовані на інтеграцію історії з іншими галузями знань, зокрема з мистецтвом, літературою та наукою (STEM). Окремі параграфи ви можете опрацьовувати впродовж кількох уроків або будувати за їх матеріалами власні дослідження і проєкти.

Курс завершується великим узагальнюючим параграфом, де ви зможете перевірити свої знання, працюючи з історичною картою, хронологією та виконуючи завдання для розвитку громадянської компетентності.

Зверніть увагу: хронологічна таблиця, словник історичних термінів і список персоналій, необхідні для роботи з усім курсом, розміщені в першій частині підручника.

Бажаємо вам цікавого та плідного навчання! Нехай ця подорож у минуле надихне вас на розуміння сучасності.

РОЗДІЛ 4

УТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ. МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

Частина 2

§ 31. Українці в Російській імперії. Український національний рух у другій половині XIX ст. *Практикум*

Згадайте...

— як розвивався процес національного відродження українців у першій половині XIX ст.;
— хто входив до Кирило-Мефодіївського братства;
— зміст Валуєвського циркуляра та Емського указу.

Як ви розумієте... — поняття «громада», «недільна школа»?

Чи знаєте ви, що...

— у 1861–1862 роках у журналі «Основа», редактором якого був Василь Білозерський, у розділі «Кобзар» було вперше опубліковано 70 раніше не надрукованих творів Тараса Шевченка; видання фінансово підтримував костромський поміщик Микола Катенін — дядько Надії Білозерської; у створенні журналу також брала активну участь Ганна Барвінок (Олександра Білозерська-Куліш) — сестра Білозерського і дружина Пантелеймона Куліша;
— Емський указ змусив багатьох діячів залишити Російську імперію, водночас це стало каталізатором для посилення українського руху за кордоном, як це видно на прикладі діяльності М. Драгоманова в Женеві?

31.1. Від Кирило-Мефодіївського братства до української громади в Санкт-Петербурзі

Після поразки у Кримській війні і смерті імператора Миколи I в Російській імперії розпочалася певна лібералізація громадсько-політичного життя. Активно обговорювалися питання ліквідації кріпацтва, реформ державного устрою тощо. У дискусії поступово втягувалися не лише дворяни і чиновники, але й інтелігенція, студенти та ін.

У зв'язку із пом'якшенням режиму, російська влада провела певну амністію для політичних в'язнів. У цей час припинили відбувати покарання **учасники Кирило-Мефодіївського товариства.** Вони змогли відновити між собою контакти й активну роботу в **Санкт-Петербурзі,** створивши наприкінці 1850-х рр. гурток **«Громада».** Незабаром до його учасників (М. Костомарова, П. Куліша, В. Білозерського та інших) приєднався Т. Шевченко. Спільними зусиллями вони в 1858 р. видавали часопис **«Хата»**, а в 1861–1862 рр. — місячник **«Основа».** В цих журналах друкували твори Т. Шевченка, історичні й публіцистичні праці М. Костомарова, художні твори Л. Глібова, С. Руданського та багатьох інших українських громадських і культурних діячів. Усіх їх царська влада стала називати **українофілами.**

Діяльність санкт-петербурзької «Громади» сприяла змістовному наповненню поняття **«Україна»**, яке раніше було мало зрозумілим як для свідомості самих українців, так і сусідніх народів. «Громада» стала дієвою силою політичного відродження України та засобом «пробудження» політичної свідомості українців.

Микола Костомаров

Пантелеймон Куліш

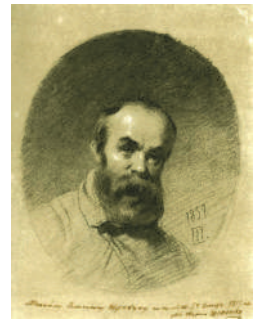

Тарас Шевченко, автопортрет, 1857 р.

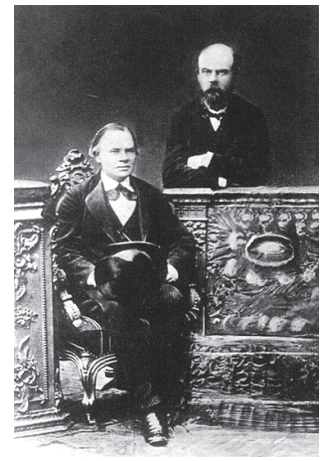

Василь Білозерський та Олімпій Білозерський, 1860-ті рр.

***1.** Яка подія стала каталізатором лібералізації в Російській імперії? **2.** У якому місті відновили свою діяльність учасники Кирило-Мефодіївського товариства? Як називався гурток, створений ними в 1858 році? Хто належав до цього гуртка? **3.** Які саме елементи діяльності «Громади» свідчать про «пробудження» політичної свідомості українців? **4.** Чому, на вашу думку, царська влада стала називати діячів «Громади» «українофілами»? Чи було це просто констатацією факту, чи мало певний негативний підтекст?*

31.2. Хлопомани і початки громадівського руху в Україні

Студент-хлопоман Володимир Антонович у селянському вбранні, 1860 р.

Водночас, користаючись лібералізацією режиму, наприкінці 1850-х – у 1860-х рр. серед студентів Київського університету виник рух **хлопоманів** — прихильників селян. Його активними учасниками були вихідці зі спольщених шляхетських родин Правобережної України — **Володимир Антонович, Тадей Рильський, Павло Житецький, Борис Познаньський** та інші. Їхнє гасло — служити «тому народові, серед якого живеш» — доволі швидко поширилося не лише на Правобережжі, але й на Лівобережжі. Осередки хлопоманів виникли в **Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі** при різних

закладах освіти. Хлопомани намагалися створювати для селян недільні школи, вивчали народний побут, звичаї, обряди, записували фольклор, який згодом друкували в періодичних виданнях чи збірках.

Частина хлопоманів, наприклад Володимир Антонович, стали ініціаторами створення чи приєдналися до створених за взірцем санкт-петербурзької «Громади» аналогічних товариств у **Полтаві, Києві, Харкові, Одесі, Чернігові, Єлисаветграді**. Нові організації також називали громадами. Вони не були сталими, не мали якихось програмних документів, а виступали своєрідними гуртками однодумців — викладачів, студентів, діячів культури та науки, які створювали недільні школи з українською мовою викладання, видавали популярні твори з української історії та культури, проводили етнографічні дослідження, влаштовували театральні вистави, популяризували народні звичаї та традиції. Громади також налагоджували контакти між собою та з галицькими українцями (народовцями) в Австро-Угорщині, що сприяло обміну ідеями. Учасників громадівського руху також називали «українофілами».

Хлопоманство. Стоять зліва направо: Онуфрій Хойновський, Вікентій Василевський, Владислав Винарський. Сидять зліва направо: Тадей Рильський, Володимир Антонович, між 1859 і 1861 рр.

Зусиллями громадівців та хлопоманів було надруковано «Граматику» П. Куліша, «Буквар» Т. Шевченка, «Арихметику» О. Кониського, серію популярних брошур «Сільська бібліотека», в яких на зрозумілій українським селянам мові давалися поради щодо покращення ведення господарства. Також вагоме значення для становлення української літературної мови та її утвердження серед

простого народу мав переклад Біблії Пантелеймоном Кулішем, Іваном Нечуєм-Левицьким, Іваном Пулюєм та Іваном Франком, зроблений у 1860–1880-х рр. Фрагменти цього перекладу, а також скорочену версію для дітей друкували в Києві, Львові, Відні. У 1880–1900-х рр. її друкували переважно в Австро-Угорщині і звідти нелегально перевозили до Наддніпрянщини.

Бурхлива діяльність хлопоманів та громадівців викликала занепокоєння царської влади. У 1862 р. було **заборонено діяльність недільних шкіл**, а в 1863 р. Валуєвським циркуляром обмежено діяльність громад. Активних українських діячів критикувала офіційна преса як інструменти польської інтриги. Були проведені арешти членів громад у Полтаві, Чернігові, Харкові та Києві. Валуєвський циркуляр суттєво обмежив розвиток української літератури, освіти та преси, але не зупинив діяльності громад, які продовжували працювати в напівлегальних умовах. Частина молодої української інтелігенції (Кибальчич, Желябов та ін.) приєдналася до російських радикальних і народницьких організацій. Окремі з них також «ходили в народ» і закликали до повстання проти поміщиків.

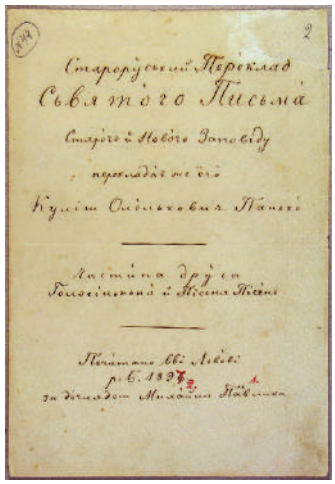

Перша рукописна сторінка перекладу Біблії Пантелеймона Куліша, 1897 р.

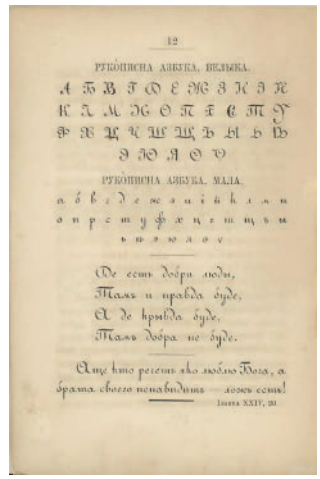

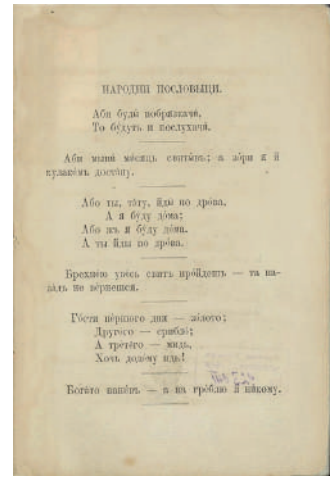

«Букварь южнорусскій» («Буквар південноруський») — книжечка, укладена Тарасом Шевченком і видана його коштом у 1861 році, вибрані сторінки з алфавітом і прислів'ями

***1.** Чому нові організації (громади) не мали сталих програмних документів, але при цьому були дієвими? Як це впливало на їхню ефективність і стійкість? **2.** Наскільки ефективним було гасло хлопоманів «служити «тому народові, серед якого живеш» у контексті російської імперської політики? **3.** Які навчальні матеріали були надруковані зусиллями громадівців і хлопоманів? **4.** Назвіть активних учасників руху хлопоманів і громадівського руху. У яких містах зосереджувались осередки їхньої діяльності?*

Машина часу

«Українець за вибором».

Володимир Антонович був видатним українським істориком, археологом, етнографом і громадським діячем. Спочатку В. Антонович навчався на медичному факультеті університету Святого Володимира, працював лікарем у Бердичеві, де рятував хворих під час епідемії холери. Згодом закінчив історико-філологічний факультет. Антонович відомий як засновник київської школи істориків та родоначальник вітчизняної археології. Його дослідження та видання археологічних карт Київської та Волинської губерній стали фундаментом для розвитку української археології. Антонович є автором численних праць з історії козацтва, зокрема дослідження «Про походження козацтва» та «Про гайдамацтво». На бажання, за покликанням https://cutt.ly/BrZcJVXh або QR-кодом пройдіть онлайн-тест від Українського інституту національної пам'яті, присвячений Володимиру Антоновичу: «Небезпечний лідер українофільства»: до 190-річчя Володимира Антоновича.

31.3. Громадівський рух після Валуєвського циркуляра та Емського указу

Наслідком Валуєвського циркуляра було також поширення соціалістичних ідей. Російська преса цього часу писала, що члени Київської громади в одній кишені носять «Кобзар» «батька Тараса», а в іншій — «Капітал» Маркса. Активними пропагандистами соціалістичних ідей стали М. Зібер, С. Подолинський та М. Драгоманов.

М. Драгоманов був одним із лідерів Київської громади. Він виробив програму реорганізації держави із широким запровадженням федеративних та самоуправних принципів. М. Драгоманов сподівався запозичити деякі методи управління із Великої Британії та Швейцарії. Зміни державного управління мали здійснюватися шляхом переговорів і компромісів. Ідеї М. Драгоманова доволі швидко стали домінуючими в Київській громаді, а згодом на всій Наддніпрянщині. У Галичині популяризатором ідей М.Драгоманова став І.Франко.

У 1873 р. Київська громада зініціювала створення **Південно-західної філії (відділу) Російського географічного товариства**. Серед активних його діячів були П. Чубинський (автор тексту гімну «Ще не вмерла Україна»), В. Антонович, М. Драгоманов, Ф. Вовк, М. Лисенко. Вони проводили активну культурно-освітню та науково-дослідну роботу. Головним її елементом стала етнографічна програма — збір, обробка та поширення українського фольклору, писемних історичних пам'яток. Відділ підготував 2-томне видання українських народних пісень, активно формував українознавчу бібліотеку та музей, популяризував українську народну музику та спів. У 1874–1875 рр. при Відділі видавали **«Записки»** та газету **«Київський телеграф»**, у яких було вперше надруковано численні етнографічні матеріали з

усіх українських етнічних земель — Наддніпрянщини, Галичини, Буковини, Закарпаття. Частину зібраних матеріалів було надруковано українською мовою на території Австро-Угорщини і звідти їх передавали на Наддніпрянщину.

Київська стара громада разом зі студентською. Зліва направо: перший ряд: невідомо, Комарецький, невідомий представник студентської громади, Олександр Русів (скарбник), Іродіон Житецький, Волянський, Трохим Біленький, Михайло Левченко; другий ряд: Микола Лисенко, Павло Чубинський, Іван Нечуй-Левицький, Михайло Старицький, Орест Левицький (делегат студентів при старій громаді), Діаконенко; третій ряд: Фаворський, М. Драгоманов, П. Косач (?), Білоусів, М. Ковалевський, Пащенко, Ф. Вовк, В. Антонович, М. Вербицький, В. Беренштам, невідомо, невідомо, Павло Житецький, невідомо, 1874 р.

У результаті Емського указу провідні діячі Київської громади — М. Драгоманов, Ф. Вовк, М. Зібер, С. Подолинський — були змушені залишити Російську імперію. М. Драгоманов у 1878–1882 рр. у м. Женева у Швейцарії видавав **журнал «Громада»**, в якому висунув програму федералізації Російської та Австро-Угорської імперій і надання українським землям широкої автономії, щоб українці могли «жити згідно до наших власних бажань на нашій власній землі».

З 1882 р. київські громадівці стали видавати часопис **«Київська старовина»**, щоправда російською мовою. Серед його авторів були відомі історики, етнографи, літератори, фольклористи — Володимир Антонович, Павло Житецький, Михайло Грушевський, Дмитро

Багалій, Дмитро Яворницький, Тадей Рильський, Агатангел Кримський, Борис Грінченко, Михайло Коцюбинський, Іван Франко та багато інших. Часопис друкували до 1907 р., коли йому на зміну редколегія стала видавати журнал **«Україна»**.

Année V HROMADA N 1.
REVUE OUKRAÏNIENNE
Dirigée par
M. Dragomanov, M. Pavlik & S. Podolinskiy

ГРОМАДА

УКРАЇНСЬКА ЧАСОПИСЬ

ВИДРУКОВАНА
М. ДРАГОМАНОВЫМ, М. ПАВЛИКОМ І С. ПОДОЛІНСЬКИМ

Рік V. Число 1.

Програма. — Громадівство і теорія Дарвіна С. Подолінского. — Вихора. Повість. М. Покиько. — Громадівський рух в Англії і Ірляндії. С. Подолинского. — Звістки з України: 1 Україна Росейска. Мужицькі бунти і парляментські бесіди в 1840 р. М. Драгоманов. II. Україна Австрійська. М. Покиько. — Публичні збори русинів у Львові. М. Драгоманов. — Солдатська служба. Доповнення до російської України. С. К. — Робітницький рух на Німеччині: Нові соціялістичні часописі і зїзди; робітницькі уряди в Гаґрі і їх уваги; справа виборів у німецькі робітників. М. Драгоманов.

GENÈVE
H GEORG LIBRAIRE-ÉDITEUR
1881

Журнал «Громада»

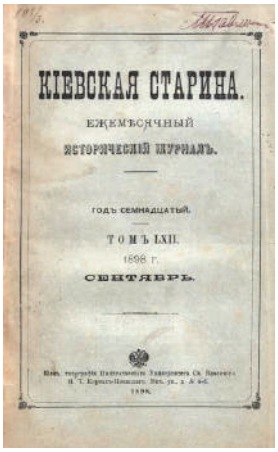
КІЕВСКАЯ СТАРИНА.
ЕЖЕМѢСЯЧНЫЙ
ИСТОРИЧЕСКІЙ ЖУРНАЛЪ.
ГОДЪ СЕМНАДЦАТЫЙ.
ТОМЪ LXII.
1898 г.
СЕНТЯБРЬ.

«Київська старовина»

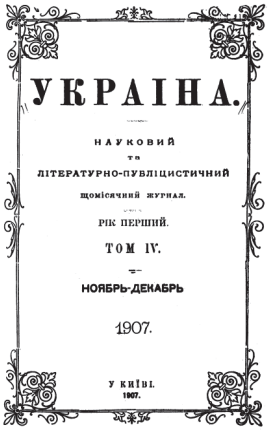
УКРАІНА.
НАУКОВИЙ
ТА
ЛІТЕРАТУРНО-ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ
ЩОМІСЯЧНИЙ ЖУРНАЛ.
РІК ПЕРШИЙ.
ТОМ IV.
НОЯБРЬ-ДЕКАБРЬ
1907.
У КИЇВІ.
1907.

Часопис «Україна»

Учасники Чернігівської громади та гості з інших регіонів. Зліва направо: верхній ряд: Борис Грінченко, Михайло Коцюбинський, Володимир Самійленко, Денис Лукіянович (Галичина), Григорій Коваленко, Іван Руденко, Аркадій Верзилов, А. Баліка, Василь Доманицький (Київ), Олександр Л. Глібов; нижній ряд: Віра Коцюбинська, Ілля Шраг, Микола Левицький (Херсонська губ.), Ф. Шкуркіна, Роман Сембратович (Галичина), 1898 р.

Історична розвідка

«Вони довели існування України». Історик Ігор Гирич про діяльність Південно-Західного відділу Російського географічного товариства.

Назвіть відомі вам факти, що свідчать про успішність діяльності відділу. Чому увагу дослідника привернула постать Павла Чубинського?

«Південно-Західний відділ Російського географічного товариства показав свою аж занадто успішність, тому в 1876 році його ліквідували. Це був значний удар по його очільниках. Антоновича відсунули від редагування матеріалів Археографічної комісії, Чубинського вислали в Петербург. Але зроблене вже неможливо було сховати у шухляду. Справа обґрунтування української окремішності була у головних рисах зроблена і зажила самостійним життям...

Душею Південно-Західного відділу був Павло Чубинський. Неймовірно працьовитий та здібний: за п'ять років видав фактично дев'ять томів етнографічно-фольклорних матеріалів. Це «оцінили» жандарми: знову висилка, інсульт і смерть у 42 роки людини, яка була навіть активнішою і полум'янішою за Антоновича. Так, втратили багато». https://cutt.ly/0rZcLxYe

1. Валуєвський циркуляр суттєво обмежив розвиток української культури. Чи можна стверджувати, що він, парадоксальним чином, також сприяв поширенню радикальних та соціалістичних ідей серед української інтелігенції? Обґрунтуйте свою думку. 2. Ідеї М. Драгоманова про федералізацію імперій та широку автономію для українських земель були досить радикальними для того часу. Наскільки реалістичними вони були і яку роль відігравали у формуванні української національної ідеї? 3. Як ви вважаєте, чому було важливо друкувати зібрані матеріали українською мовою на території Австро-Угорщини і звідти передавати їх на Наддніпрянщину? Що це свідчить про тодішні умови? 4. Чому, на вашу думку, київські громадівці після Емського указу стали видавати часопис «Київська старовина» російською мовою, а не українською? Які могли бути причини такого рішення? 5. Яке значення мало створення Південно-Західного відділу Російського географічного товариства для розвитку української культури та науки, враховуючи його етнографічну спрямованість?

31.4. «Братство тарасівців»

Влітку 1891 року на могилі Т. Шевченка в Каневі група патріотичних студентів із Харкова — **Іван Липа, Віталій Боровик, Микола Байздренко та Михайло Базькевич** — створили таємне товариство **«Братство тарасівців»**. Згодом до нього приєдналися **Борис Грінченко, Микола Вороний, Микола Міхновський, Михайло Коцюбинський** та інші. Вони створювали філіали організації в Києві, Катеринославі, Одесі, Полтаві, Чернігові. Всього до товариства

увійшло до 100 осіб. Їхньою програмою став «Символ віри для молодих українців» («Profession de foi, або Визнання віри молодих українців»). «Тарасівці» виступали за знищення національного гноблення, єдність галицьких і наддніпрянських українців. Якщо Петербурзька громада діяла в рамках культурно-просвітницької сфери (як-от видання літератури та історичних праць), а Стара громада обмежувалася вимогами автономії України у складі Росії, то «Братство тарасівців» зробило радикальний крок уперед, проголошуючи ідею повної політичної самостійності українців. Це ознаменувало перехід від м'яких культурницьких вимог до політичної боротьби. Їхні ідеї поширювалися в усіх українських етнічних землях і вплинули на програмні документи більшості українських політичних партій.

«Братство тарасівців» було викрите царською поліцією у травні 1893 р. і ліквідоване. Частина його учасників була засуджена на різні терміни ув'язнення. «Братство тарасівців» стало першою українською політичною організацією на Наддніпрянщині. Її учасники вже через кілька років повернулися до політичного життя, створюючи перші українські політичні партії.

Члени «Братства Тараса» в Харкові. Третім внизу (зліва) сидить Микола Яценко, останнім — Іван Липа. Вгорі по центру — Михайло Базькевич, 1891–1893 рр.

***1.** Де й коли було створено таємне товариство «Братство тарасівців»? **2.** Як називалася програма «тарасівців»? Чим ця організація відрізнялася від попередніх громадівських рухів, що дозволяє назвати її саме «політичною»? **3.** Чому, на вашу думку, «Братство тарасівців» було створено саме на могилі Тараса Шевченка в Каневі? Яке символічне значення мала ця локація?*

ПРАКТИКУМ

I. Орієнтуємося в історичному часі й просторі, виявляємо взаємозв'язки подій та явищ

1. Створіть хронологічну шкалу найважливіших, на вашу думку, історичних подій в українському національному русі Російської імперії.

2. Назвіть міста, в яких діяли громадівські організації.

За допомогою онлайн-застосунку Google My Maps за покликанням https://cutt.ly/LrZcN1rn або QR-кодом позначте їх на карті та додайте короткий опис-коментар до позначок. Поміркуйте, чому саме в цих місцях створювалися громади.

II. Працюємо з інформацією історичного та суспільно значущого змісту

Опрацюйте історичні джерела та дайте відповіді на запитання до них.

Мовою історичного джерела

1. Фрагмент з праці «Моя сповідь» Володимира Антоновича:

Володимир Антонович, 1886 р.

«…Судилося мені родитися шляхтичем на Україні. Дитиною були в мене всі навички паничів і довго я тримався всіх станових і національних неприхильностей тих людей, поміж якими виховався. Коли ж прийшов час моєї самосвідомости, я розважно оцінив своє становище в краю; я зважив усі недостачі його, всі змагання громади, серед якої доля мене постановила, й побачив, що моральне її становище не має виходу, коли вона не відцурається своїх думок, своїх бундючих замірів на край і національність. Я впевнився, що ті поляки-шляхтичі, що живуть на Україні, перед судом власної совісти, мають тільки два виходи: або полюбити народ, серед якого вони живуть, перейнятися його інтересами й вернутися назад до тієї національности, що її колись відцуралися їх предки, та запопадливою працею і любов'ю, по спроможности, спокутувати те лихо, що заподіяли народові, який вигодував стільки поколінь вельможних зайд, і котрому ці зайди, за його піт і кров віддячували огидливістю, наругами, непошануванням його віри, звичаїв, моральности й особи. Коли ж на такий крок бракуватиме в поляків сили, то слід їм перебратися на польську землю, заселену польським народом, на те, щоб не додавати зі себе в краю ще більше дармоїдів та лякатися сумних докорів самому собі за те, що і я зайда, плянтатор, живу з чужої праці, заступаю стежку до розвитку тому народові, до якого хати я заліз некликаний, непроханий, та ще й належу до того табору, що дбає про припинення розвитку народу-автохтона. Але я вибрав перший вихід. Бо хоча я був попсований шляхетським вихованням, звичаями й мріями, але мені легше було відректися від них, ніж від того народу, серед якого я зріс, який я знав, котрого важку

недолю я бачив на власні очі. Цей народ я полюбив більше, ніж власні шляхетські навички й мрії. Я... стався «перевертнем».

Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. К. : Либідь, 1995. 816 с.

***1.** Які два виходи, на думку автора, є в поляків-шляхтичів, що живуть на Україні? **2.** Що повинні зробити поляки-шляхтичі, якщо вони вирішать «полюбити народ, серед якого живуть»? Що мали б зробити поляки, якщо їм бракує сили на такий крок? Який вихід обрав автор? **3.** Наскільки радикальною і незвичною для свого часу була позиція автора щодо «покути» за шкоду, заподіяну українському народу, та зречення власної шляхетської ідентичності? **4.** Фраза «запопадливою працею і любов'ю, по спроможности, спокутувати те лихо, що заподіяли народові» передбачає певний план дій. Які конкретні дії могли б, на вашу думку, бути частиною такої «спокути» в історичному контексті? **5.** Автор називає себе «перевертнем». У якому значенні він використовує це слово? Чи було це загальноприйняте визначення для тих, хто змінював свою національну ідентичність, і які наслідки могло мати таке зізнання в суспільстві? **6.** Цей текст є свідченням глибокого особистісного вибору. Як ви вважаєте, чи є такі внутрішні трансформації поодинокими випадками, чи вони відображають ширші суспільні процеси чи зміни в ідентичності серед шляхти Правобережної України того часу?*

Мовою історичного джерела

2. Зі спогадів Є. Х. Чикаленка про національний рух у Галичині на початку XX ст.:

«…Буваючи в Галичині і спостерігаючи там широкий, як порівнювати з Великою Україною, національний рух, я набирався певності, що й у нас він розів'ється, коли в Росії буде конституція і коли настане воля для прояву національного життя. Тому я завжди раяв нашим українцям по змозі частіше їздити до Галичини, щоб наочно побачити тамошнє життя і укріпитися в вірі в майбутнє відродження української нації на всім просторі України. Тоді Галичина була для нас зразком боротьби за своє національне відродження, який підтримував в нас віру й надію на краще будуче; Галичина була для України справжнім П'ємонтом, бо до 1906 року тільки там могла розвиватися українська преса, наука і взагалі національне життя, яке в російській Україні було суворо заборонено й придушене царським урядом.

Коли стало відомо, що полтавська міська дума дістала від уряду дозвіл на відкриття пам'ятника Котляревському, то на чергових загальних зборах організації постановлено було взяти в цьому святі якнайактивнішу участь [...] і таким чином заманіфестувати силу українського руху.

Такі самі постанови роблено було на загальних зборах і щодо ювілею Лисенка, І. Нечуя-Левицького [...] Так само організація дбала про щорічне, коли можливо, прилюдне святкування роковин Шевченка і т. д. На всіх цих ювілеях, з'їздах, роковинах організація намагалася показати світові, що українська нація живе, а що її тільки придушено.

На свято відкриття пам'ятника Котляревському приїхало багато делегатів від галицьких установ, і ми з Києва разом виїхали до Полтави в одному поїзді, зайнявши підряд два вагони. Жартуючи, казали ми, що коли, боронь боже, наш поїзд розіб'ється, то надовго припиниться відродження української нації…».

***1.** До якого року українська преса, наука та національне життя могли вільно розвиватися лише в Галичині? **2.** Які історичні паралелі автор проводить порівнянням Галичини з П'ємонтом і наскільки воно було обґрунтованим у контексті національно-визвольних рухів? Як такі культурні заходи могли служити політичним цілям в умовах цензури та утисків? **3.** Фраза «надовго припиниться відродження української нації» у випадку аварії потяга свідчить про високу концентрацію провідних діячів українського руху. Що це говорить про організаційну структуру та ризики, з якими стикалися українські патріоти? **4.** Наскільки важливим було підтримання зв'язків між українцями Наддніпрянщини та Галичини для загального розвитку українського національного руху? Які переваги давало таке співробітництво?*

Мовою історичного джерела

3. «Profession de foi, або Визнання віри молодих українців»:

«…Знаючи сучасний стан і рух української молодіжи по багатьох містах широкої Вкраїни, стежучи по змозї за рідною літературою, що має своїм осередком Галичину, і уважаючи на попередній, так званий, українофільский рух, ми, молоді Українці, порадивши ся і спогодивши ся поміж себе, поклали привселюдно в коротких словах висловити наші погляди і взагалі наше **PROFESSION DE FOI (символ віри).**

Кожна осьвічена людина з науки і власного досьвіду знає, що людськість уся поділяєть ся на раси, народности, наці і т. ін. Знає і тямить, що через те тільки й існують сї колективні одиниці й носять таку назву, що вони мають щось своє власне, що відрізняє одну таку одиницю від другої. Так кожна нация має свою мову, звичаї, історию, культуру і взагалі свій світогляд, одним словом, власне психічне я.

Значить, ми, яко козмофіли, що любимо усіх людей і бажаємо усїй людскости однаково добра і широкої волї, повинні бути националами, бо того вимагає від нас моральне почуттє наше. Ми повинні віддати усї свої сили на те, щоб визволити свою нацию з того гнету, в якому вона зараз перебуває і дати задля користи людскости ще одну вільну духом одиницю.

Уважаючи на час, місце й обставини, ми повинні звернути свою увагу й на Росийську державу і її народи і, яко інтелігенти тої держави, ми конечне бажаємо усім її народам повного добра, волї й широкої осьвіти духу й розуму. Але ми знаємо, що держава, а надто Росийська, се єсть поверховний агрегат часто-густо багатьох наций, що нїчим не в'єднані проміж себе опріч самодержавія, і через се ідея панования такого абсолютизму єсть ідея мертва, нация-ж єсть жива істота.

Тим то ми змагаємось проти усякого деспотизму, або опікунства, над яким би се не було народом, чи походитиме сей деспотизм або опікунство від одної особи, чи від якого уряду, чи від якої громади, чи навіть з якого-небудь дужчого народу.

Ми стоїмо за повну автономию у всїх народів, за дрібну децентралізацію, як у інших народів, так і на Україні. Таке наше бажання випливає з того, що такий лад практикою й наукою виявляєть ся поки найморальнїщим і найкращим для кожної людини.

Бачимо-ж, що Російська держава, захопивши такий великий обшир, так багато розмаїтого люду скувала і сковує своєю державною ідеєю, що не може через свій абсолютизм ні сама поступати уся разом, а також і не дає змоги вільно поступати поодиноким народам, що сковані її кайданами, бо розмаїті народи у Російській державі не можуть разом, купою, з однією мовою і накиненими спільними інтересами йти

шляхом поступу. Кожен нарід може розвиватись і дійти до добробиту, до сьвідомости тільки лишаючи ся на рідному грунті, бо інакше тільки вибивати муть ся поодинокі одиниці з його, а він увесь буде непорушний.

Таким робом безодня межи народом та інтелігенцією ставати ме що далі більшою. Значить, тоді тільки поступ у Росії й можливим стане, як кожному народови надано буде вільно користуватися власною духовною силою, іти до осьвіти й добробуту. Тим то ми, яко інтелігенти загальноросийські працювати мемо в такому напрямку, щоб він сприяв розбити російські кайдани й визволити усї російські народи зпід гнїтучого їх деспотизму й централізму.

Наука й життя Вкраїнського народу доводять нам, що Україна була, єсть і буде завсїди окремою нациєю, і як кожна нация, так і вона потрібує национальної волї для своєї працї й поступу.

Національна праця існує скрізь, де єсть нация; але як дужий, нормальний чоловік користуєть ся з свого здоровя, так і вільна нация користуеть ся з усїх своїх духовних сил. Де-ж нацию пригнічено, де їй заборонено користувати си з своїх духовних сил і коли в неї не зовсім ще убито духа, то вона почина протестувати проти такого насильства над її живою істотою. З'являєть ся національне питаннє й національні змагання. Нестемиїсінько так, як і кожна поодинока людина протестує, коли заслонюють їй сонця світло, коли не дають для неї широкої волї особи, коли силою нищуть її живого духа.

Україна під гнетом; і після закону людської психольогії вона підіймає свій національний прапор. Тим ми, як діти України, як сини свого народу єсьмо националами і перед усїм дбаємо о те, щоб дати свому народови волю национальну. Скоро Україна добуде сю волю, зміст національного прапору сам собою перемінить ся, бо людскість поступає і довічні ідеали чергують ся.

Коли хто візьме на себе працю простежити вкраїнський національний рух по історичним документах українських, той побачить, що национальне питаний й національні змагання на Вкраїні з'являли ся з того часу, як тільки Україну почали гнітити чужоземні вороги, а коли Богдан прилучив до Московщини український нарід «як вільний до вільного, як рівний до рівного», то нарід і сам Богдан зараз же зрозуміли, що се була помилка, бо «Москва не свій брат».

Зараз же знов випливають національні змагання, навіть повстання народні. Але з мечем і вогнем Україна нічого не вдїяда проти добре організованої сили. Нарід втомивши ся, спинив ся, ніби заспокоїв ся. Але-ж під сім нїби спокоєм тріпотить його народне серце в грудях могутніх, ллєть ся по жилах його горяча кров і обливає живе, наболіле серце його.

Перегодом під час комісиї Єкатерини II, найкращі поступові люди зрозуміли, що їх відірвано від народу московською псевдокультурою, яку силоміць почав заводити цар Петро і спочули потребу єднання з народом для піднесення його духовних і моральних сил. З сього повстало і українофільство, як «народничество». Національні змагання, значить, не загинули на Вкраїні, бо доки не вб’єм усієї живої істоти, доти не вбєм і живої души. Нарід під проводом поступових своїх дїтий знов став до боротьби, змінивши тільки способ її: не вогнем і мечем добуває він тепера волю собі, а духом та розумом.

Українофільский рух починало багато, та не багато затримало ся людий на високости ідеї. Багато залежало се від тих тяжких обставин, що серед їх довело ся розвивати ся нашому национальному рухови. Український нарід хоч і мав у собі такі основи, що від разу міг поставити на певний цілком нормальний грунт ідею культурно-национального відродження України, але у починаючих не було такої сили, щоб перемогти сї обставини, щоб відразу стати ся вкраїнською інтелїгенциєю, щоб зараз же збудувати і лїтературу і науку і всї інші здобутки культурного життя, щоб фактами і

своєю істотою довести існовання Українців, яко окремої самосотійної нациї.

От як би разом з генієм і апостолом слова Тарасом, з'явив ся у нас гений в політиці, то певна річ, він би показав інший шлях і усі-б пішли тим шляхом., Тодї-б Україна, принаймні що до своєї культури, зараз би не залежала від сьогочасних обставин. Але Кирило-Методиєвське братство далеко не передбачало. Костомарів повів се братство справді на Україну, але не просто, не навпростець, а манівцями проз усю Московщину і за ним сїм далеким і непевним шляхом пішло багато народу.

Не будемо довго спиняти ся тут на українофільстві. Що минуло, те не вернеть ся. Скажемо коротко: українофільство показало нам і цілому світови, що існує і нидіє якийсь зневолений, зрабований нарід, що зветься Українцями; воно поставило нашу ідею на науковий міцний грунт; воно стало підвалиною сучасних Українців. В сїм його історична заслуга.

Про те, з другого боку воно зробило й чимало помилок. Воно мимо своєї волї сприяло розвою, опріч людей ідеї, аматорів українського народу, української історії, природи, пісень, мови. Воно часом ідеалізувало вкраїнський нарід.

…

Для нас сьвідомих Українців єсть один українсько-руський народ. Україна Австрийська і Україна Російська однак нам рідні, і жадні географічні межі не шощть роз'єднати одного народу і, аби була у нас моральна міць, то нї нас не зможуть відірвати від Галичини, нї Галичини від нас, бо ідеї, духа розірвати на два шматки не можна, як нїчим не можна спинити Дніпрової течиї: вона завсїди опинить ся у морі, які-б перепони нї були.

Бажаючи поставити свою справу незалежно від російських обставин, ми осередок ваги нашої культурно-полїтичної справи переносимо в Галичину й користуємо ся з Австрійської конституциї. Визнаючи широку критику нашій справі, ми не визнаємо партійної сварнї і ворогування на Російський Україні. Бо з одного боку партиї мають розумну підставу тільки там, де єсть політична воля слову й ділови. І ми-б дуже бажали й радїли, як би у Галичинї, коли се можливо, не було партийної розтичи, бо вона зменшує продуктивність наших сил.

На підставі науки, так званої психо-фізиольогії ми знаємо, що мова єсть одною з найважливіших прикмет, що найдужче виявляє внутрішній зміст национальний, що мова орган духу і виявляч психольогії народної. Нарід, що немає письменства на рідній маві, не становить нациї. Тим дбаємо про те, щоб українська мова запанувала скрізь на Вкраїні: в родині, в усяких справах, як приватних, так і загально-суспільних, у громадї, у літературі і навіть у зносинах з усіма іншими народами, що живуть на Україні. Так кожен з нас, сьвідомих Українців, має промовляти в родині, в товаристві і взагалі скрізь, де його зрозуміють, по вкраїнському.

Виховуючи свої дїти, кожен сьвідомий Українець повинен вживати вкраїнської мови, яко мови виклядової з початку вчення, а як дитина піде до офіцияльної школи, вчити її вкраїнської мови, історії, літератури дома окремо, щоб дїти наші були вже стихийними Українцями.

Вважаючи, що кожен нарід може осьвідчувати ся і з поводженням і користно для себе розвивати ся на национальному грунті і що в нас віднято змогу й право на такому грунті розвивати ся, ми дбаємо про те, щоб піднести й розворушити на Вкраїнї национального духа, відживити і виробити серед інтелїгенциї й народу национальні почування вкраїнські на підставі їх бажання рідної школи з власною викладовою мовою.

Тим кожен Українець в справі популяризовання вкраїнської ідеї фактами щоденного життя свого, своїми відносинами і усякими іншими способами повинен завсїди відрізняти свою нацию від інших і підносити национальне питаннє й право Вкраїнської нациї скрізь, де тільки можливо: в осьвіченому товаристві, в народі, у

відносинах з урядом, в літературі не тільки московській та польській, але й по західно-европейских літературах, не забуваючи одначе, що першим і найголовнішим обовязком Українця єсть писати рідною мовою.

Зрозуміла річ, що діяльність наша здебільшого поки що буде культурно-просвітня. Але не можемо ми занехаяти і справ економічних. Тут діло найбільше вже залежить від загально-російських обставин, поки ми не маємо широкої волї для особи. Проте дбати мемо по змозі про добробут народний, знаючи й повсяк час памятаючи, що тільки матеріально забезпечений народ може добре дбати про национально-просвітні справи.

Маючи-ж на увазі, що вихаваниє найголовнїйше виробляє людей, ми дбаємо і будемо дбати про те, щоб узяти до своїх рук вихованиє й освіту на Україні, збираючи собі й пособляючи іншим Українцям забирати посади всякі, з яких можна впливати на просвіту, повертаючи її на вкраїнський грунт. З усього, що досї було сказано, сама собою випливає й максимальна програма для нашої діяльности.

Ми бажаємо такої відміни сьогочасних обставин, щоб при нїй був можливий вільний розвій і цілковите вдовольнениє усїм моральним, просьвітним, социальним і політичним потребам Українського народу.

Досягаючи свого, мусимо працювати в дусі такого на моральному й науковому грунтї заснованого ідеалу людського ладу, в якому немає місця нациї пануючий і нациї підвладній, а українська нация в ряд з усякою другою, користуєть ся однаково рівними правами. Через се ми маємо бути цілковитими прихильниками до федерального ладу в тих державах, з якими з'єднана українська земля.

В справах социяльно-економічних працювати мемо в дусі такого ладу, в якому немає місця нї панови, нї мужикови, нї визискувачеві, нї визискуваному, а є місце цїловкраїнській національній родинї, що складаєтеся з рівних поміж себе правом, можливо однаково забезпечених, национально сьвідомих братів працівників.

В справі релігійній, яко в справі особистого сумлїння мусить панувати серед нас абсолютна толерация, в справах відносин до інших наций ми будемо о стільки толерантні, о скільки наші сусіди й кольонисти на нашій землі будуть толерантні до нас.

Працюючи у сьому напрямкові, ми єднаємой ся з усякими іншими пригніченими нациями в Росиї, щоб гуртом боронити ся проти асиміляцийних заходів і гуртом здобувати волю. Єднаймо ся і з поступовими московськими гуртками не ворожими вкраїнству, але-ж ніколи не мішаючи ся проміж себе, а неодмінно, скрізь і завсїди мусимо ставати, яко виразно українська нация на федеративних основах повної реальної рівноправности, а коли поталанить в Росиї на конституцию, то щоб про реальну рівноправність нашого народу, яко самостійної нациї, не було анї найменшого змагання».

ПРАВДА (місячник політики, науки і письменства). Львів, 1893. Випуск I. Цьвітень. Том XVII.

(Правопис оригіналу максимально збережено — авт.)

***1.** Яка організація створила «Визнання віри молодих українців» як свій програмний документ? За що виступають автори щодо всіх народів та України зокрема? Що, на думку авторів, доводить, що Україна була, є і буде окремою нацією? **2.** Яку історичну помилку, на думку авторів, зробив Богдан Хмельницький? **3.** Наскільки ця концепція «психічного я» нації є важливою для обґрунтування національної самостійності та чому вона протиставляється «поверховому агрегату» держави?*

III. Виявляємо здатність до співпраці, толерантність, громадянську позицію

1. «Братство тарасівців» стало першою українською політичною організацією на Наддніпрянщині. Чим ця організація відрізнялася від попередніх громадівських рухів, що дозволило називати її саме «політичною»?

2. «Братство тарасівців» у програмному документі заявляло, що «українсько-руський народ» єдиний і жодні географічні межі не можуть його роз'єднати. Яке значення мало це твердження для формування української ідентичності в умовах розділених українських земель та існуючих політичних кордонів? На прикладі діяльності громад та ідей «Братства тарасівців» продемонструйте соборність українського національного руху в XIX столітті.

Працюємо разом.
Вправа «Літературне рев'ю». Об'єднайтесь у пари чи групи. Самостійно оберіть одного письменника, пов'язаного з громадівським рухом (Т. Шевченко, П. Куліш, М. Драгоманов, І. Нечуй-Левицький тощо). Підготуйте коротку рецензію на його твір, звертаючи увагу на ідеї просвіти, народу, гідності.

Корисна гра:

«Український національний рух у Російській імперії»
https://cutt.ly/ctaxUwDh

Перевірте себе

I **1.** Обчисліть, скільки років минуло від арешту учасників Кирило-Мефодіївського братства до створення ними Петербурзької громади. Розташуйте історичні події у хронологічній послідовності: видання «Київського телеграфа»; заборона діяльності недільних шкіл; створення Південно-Західного відділу Російського географічного товариства; видання журналу «Основа». **2.** Покажіть на карті: місто, в якому виникла перша Громада; українські міста-центри громадівського руху; місце створення «Братства тарасівців».

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання у класі.

4. Як ідеї «тарасівців», що виступали за знищення національного гноблення та надання автономії, могли вплинути на програмні документи більшості українських політичних партій, навіть після ліквідації товариства?

5. Порівняйте погляди та діяльність народовців і громадівців.

III **6. Вправа «Громада.2.0.».** Створіть концепцію сучасної громадівської організації. Дайте їй назву, продумайте цілі, види діяльності. Якби ви були активістами сьогодні, що б ви просували? Як би захищали мову, культуру, освіту?

§ 32. Українські політичні партії в Російській імперії. *Практикум*

Згадайте...

— як називалася перша політична організація українців у Російській імперії;

— які ідеї були закладені учасниками цієї організації.

Як ви розумієте... — поняття «політична партія», «автономісти», «самостійники»?

Чи знаєте ви, що...

— першу українську політичну партію в Російській імперії було засновано в лютому 1900 року в Харкові; вона складалася з шести «Вільних громад РУП»: Київської, Харківської, Чернігівської, Полтавської, Лубенської і Чорноморської (або Кубанської), а також діяв Закордонний комітет з осідком у Львові;

— цього ж року була створена й Українська соціалістична партія (УСП), у червні 1903 року УСП приєдналася до РУП і продовжувала діяти в її складі до січня 1904 року?

32.1. Створення і розвиток українських політичних партій на початку XX століття

Микола Міхновський (сидить справа) біля першого в Україні пам'ятника Т. Шевченку на території садиби Алчевських у Харкові, 1900–1901 рр.

У 1900 р. в Харкові колишні учасники «Братства тарасівців» створили **Революційну українську партію (РУП),** програмою якої стала стаття **М. Міхновського «Самостійна Україна»** з ідеєю: *«Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпат аж по Кавказ»*. У цій статті поставлено вимогу «повернення нам прав, визначених Переяславською конституцією 1654 року з розширенням її впливу на цілу територію українського народу в Росії».

У 1902 р. більшість членів РУП почали схилятися до програми реорганізації Російської імперії на федеративних засадах із наданням Україні автономії. **М. Міхновський** вийшов зі складу РУП і створив **Українську національну партію (УНП),** що надалі виступала за політичну самостійність України.

Більшість українських політичних діячів того часу витупали саме за федеративну реорганізацію Російської імперії. РУП зазнавала

певних розколів. У 1904 р. з неї вийшли частина діячів, очолюваних **М. Меленевським та А. Скорописом-Йолтуховським.** Вони створили **Українську соціал-демократичну спілку** і виступали за співпрацю із російськими соціал-демократами.

Борис Грінченко, 1885–1887 рр.

У 1905 р. РУП перейшла на марксистські позиції й була перейменована на **Українську соціал-демократичну робітничу партію.** Серед її лідерів були **Володимир Винниченко, Симон Петлюра, Микола Порш** та інші. УСДРП у своїй програмі вимагала надання Україні національно-територіальної автономії у складі Російської федерації.

У 1905 р. **Борис Грінченко** з групою однодумців створив **Українську радикально-демократичну партію,** що проіснувала до 1908 р.

На початку **1907 р.** виникла одна із найвпливовіших українських політичних організацій — **Українська партія соціалістів-революціонерів (есерів).** Через політичні репресії після революції 1905–1907 рр. її діяльність припинилася. Зрештою, царизм заборонив діяльність будь-яких українських політичних організацій.

Михайло Грушевський, 1904 р.

У 1905 р. зміг приїхати до Києва Михайло Грушевський. Він успішно видавав усе нові томи «Історії України-Руси», організував роботу **Українського наукового товариства,** а в 1908 р. створив **Товариство українських поступовців,** що координувало діяльність українських політичних партій. Усі вище перелічені партії відіграли в подальшому основну роль у процесах державотворення під час Української революції 1917–1921 рр. Однак, їхній вплив в українському суспільстві до 1917 р. залишався порівняно малим через різні обмеження і репресії з боку влади й особливо певну інформаційну блокаду.

***1.** Візуалізуйте у схемі чи таблиці процес утворення українських політичних партій у підросійській Україні. **2.** На початку XX століття український політичний рух розколовся на прихильників повної самостійності (Міхновський) та прихильників автономії у складі федеративної Росії. Які фактори могли впливати на вибір тієї чи тієї ідеї серед українських діячів того часу? **3.** Чому домінувала ідея федеративної організації Російської імперії, незважаючи на радикальніші заклики до самостійності, і чи було це прагматичним підходом в умовах Російської імперії?*

32.2. Український рух в умовах реакції та посилення репресій (1905–1914)

Демократизація й українізація 1905–1907 рр. проходила у складних умовах. Частина російських політичних партій — наприклад *Конституційно-демократична партія (кадети)*, *«Союз 17 жовтня» (октябристи)* — послідовно виступали за конституційну монархію в Росії зі збереженням повноважень імператора. При цьому кадети більш терпимо ставилися до процесів українізації. Частина українських діячів Харківщини, Полтавщини поділяли політичні погляди кадетів.

На противагу їм виникли партії, що виступали за відновлення самодержавства, — *«Союз російського народу»* та *«Російський народний союз імені Михаїла архангела» (чорносотенці)*. Вони пропагували неподільність Російської імперії, самодержавство, войовниче православ'я, підтримували русифікацію, співпрацювали з поліцією, жандармерією, кримінальними угрупованнями, організовували погроми, відзначилися акціями ненависті щодо українців, євреїв, поляків, народів Кавказу, намагалися зірвати вшанування пам'яті Т. Шевченка, чинили напади на діячів українського руху, будівлі «Просвіти». Чорносотенці не визнавали українців за окремий народ, переслідували їх за «український сепаратизм», поборювали демократичні і соціальні реформи. Кістяк чорносотенського руху становили поміщики, державні чиновники, представники праворадикальної російської інтелігенції та духовенства; росіяни, що проживали переважно у великих містах України.

З 1907 р., після поразки революції, в Російській імперії запанувала **реакція**. Її провідником був Петро Столипін, що був міністром внутрішніх справ, а згодом очолив уряд імперії. Він активно впроваджував військово-польові суди, що чинили жорстокі розправи над українськими селянами та городянами. У 1910 р. він видав **циркуляр**, яким фактично заборонив діяльність українських політичних партій, «Просвіти» та інших організацій. Столипін у 1911 р. знову заборонив друк україномовних книг, у т. ч. Євангелія. Він всіляко заохочував діяльність чорносотенних партій та організацій, сприяв єврейським погромам. У вересні 1911 р. П. Столипіна було вбито в Києві. Але антиукраїнська репресивна політика продовжувалась і далі. Зокрема, весною 1914 р. було заборонено святкувати 100-літній ювілей з дня народження Т. Шевченка, а українські політичні партії та громадські організації були змушені перебувати на нелегальному становищі. Активізація їх діяльності відбулася вже в 1917 р.

В умовах російського самодержавства українським політичним партіям Наддніпрянщини було надзвичайно важко поширювати свої ідеї серед широких народних мас. Цензура, арешти, репресії перешкоджали обміну думками між різними політичними партіями,

суспільними верствами, ускладнювали напрацювання більш прогресивних і реалістичних політичних програм. Внаслідок цього до Першої світової війни український національний рух у своїх діях міг опиратися лише на доволі обмежену підтримку українського суспільства, дезорієнтованого і заляканого російським державним бюрократично-жандармським апаратом.

1. Що, на вашу думку, означала терпимість кадетів у контексті імперської політики і чи свідчила вона про справжню підтримку українського національного руху? 2. Як політика Петра Столипіна, яка включала заборону друку українських книг та заохочення чорносотенців, вплинула на подальший розвиток українського національного руху та його підпільної діяльності? Яку мету переслідували чорносотенці? 3. Український рух до Першої світової війни мав обмежену підтримку через дезорієнтацію та залякування суспільства. Порівняйте розвиток українського руху під владою Російської та Австро-Угорської імперій. Чим були викликані відмінності і чи були схожі тенденції? 4. Як українським політичним партіям вдавалося взагалі існувати і зберігати свою діяльність у нелегальних умовах, незважаючи на репресії, цензуру та інформаційну блокаду? Висловте власні припущення.

ПРАКТИКУМ

I. Орієнтуємося в історичному часі й просторі, виявляємо взаємозв'язки подій та явищ

1. Створіть хронологічну шкалу «Перші українські політичні партії в Російській імперії».

2. Назвіть міста, в яких виникли перші українські партії (як в Австро-Угорщині, так і в Росії). За допомогою онлайн-застосунку Google My Maps позначте їх на карті та додайте короткий опис-коментар до позначок з назвою партій та їх лідерів.

II. Працюємо з інформацією історичного та суспільно значущого змісту

Опрацюйте історичні джерела та дайте відповіді на запитання до них.

Мовою історичного джерела

1. Фрагмент із брошури Миколи Міхновського «Самостійна Україна»:

«…Часи вишиваних сорочок, свити та горілки минули і ніколи вже не вернуться. Третя українська інтеліґенція стає до боротьби за свій народ, до боротьби кривавої і безпощадної. Вона вірить у сили свої і національні, і вона виповнить свій обов'язок. Вона виписує на свому прапорі ці слова: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпат аж по Кавказ». Вона віддає себе на служення цьому великому ідеалові, і доки хоч на однім клапті

української території пануватиме чужинець, доти українська інтеліґенція не покладе оружжя, доти всі покоління українців йтимуть на війну. Війна провадитиметься усіма засобами, і боротьба культурна вважається також відповідною, як і боротьба фізичною силою. Потреба боротьби випливає з факту нашого національного існування. Нехай наша історія сумна й невідрадна, нехай ми некультурні, нехай наші маси темні, подурені, ми все ж існуємо і хочемо далі існувати. І не тільки існувати як живі істоти, ми хочемо жити як люди, як громадяни, як члени вільної нації. Нас багато – цілих 30 мільйонів. Нам належиться будуччина, бо зовсім неможливо, щоб 1/30 частина усієї людности, ціла велика нація могла зникнути, могла бути задушеною, коли вона спроможна воювати з цілим світом! Ми існуємо, ми відчуваємо своє існування і своє індивідуальне національне «Я». Наша нація у своєму історичному процесі часто була не солідарною поміж окремими своїми частинами, але нині увесь цвіт української нації по всіх частинах України живе однією думкою, однією мрією, однією нацією: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпат аж по Кавказ». Нині ми всі солідарні, бо зрозуміли, через що були в нас Берестечки і Полтава. Ми відродилися з ґрунту, наскрізь напоєного кров'ю наших предків, що лягли в боротьбі за волю України, ми виссали з молоком наших матерей стародавню любов нашої нації до вітчизни і її свободи і ненависть до насилля над нами. Як не можна спинити річку, що, зламавши кригу навесні, бурхливо несеться до моря, так не можна спинити нації, що, прокинувшись до життя, ламає свої кайдани. Наша нація ступила на новий шлях життя, а ми мусимо стати на її чолі, щоб вести до здійснення великого ідеалу. Але ми мусимо пам'ятати, що ми тільки оповіщуємо його силу, ми тільки його післанці. Цей великий — увесь народ український.

Але як партія бойова, партія, що виросла на ґрунті історії і є партією практичної діяльности, ми зобов'язані вказати ту найближчу мету, яку ми маємо на оці. Ця мета — повернення нам прав, визначених Переяславською конституцією 1654 року, з розширенням її впливу на цілу територію українського народу в Росії. Ми виголошуємо, що ми візьмемо силою те, що нам належиться по праву, але віднято в нас теж силою. Наша надія довго нездужала, але нині вже стає до боротьби. Вона добуде собі повну свободу і перший ступінь до неї: Переяславська конституція.

Микола Міхновський, кін. XIX ст.

Ми розуміємо, що боротьба буде люта й довга, що ворог безпощадний і дужий. Але ми розуміємо й те, що це вже остання боротьба, що потім уже ніколи не настане слушний час до нової боротьби. Ніч була довга, але ранок наблизився і ми не допустимо, щоб проміння свободи усіх націй заблищало на наших рабських кайданах: ми розіб'ємо їх до схід сонця свободи. Ми востаннє виходимо на історичну арену, і або поборемо, або вмремо… Ми не хочемо довше зносити панування чужинців, не хочемо більше зневаги на своїй землі. Нас горстка, але ми сильні нашою любов'ю до України! Сини України! Ми, як той Антей, доторкаючись до землі, наберемось усе більшої сили й завзяття. Нас мало, але голос наш лунатиме скрізь по Україні, і кожний, у кого ще не спідлене серце, озветься до нас, а в кого спідлене, до того ми самі озвемось!

Нехай страхополохи та відступники йдуть, як і йшли, до табору наших ворогів, їм не місце поміж нами і ми проголошуємо їх ворогами вітчизни.

Усіх, хто на цілій Україні не за нас, той проти нас. Україна для українців, і доки хоч один ворог чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти

оружжя. І пам'ятаймо, що слава і побіда — це доля борців за народню справу. Вперед, і нехай кожний із нас пам'ятає, що коли він бореться за народ, то мусить дбати за ввесь народ, щоб цілий народ не згинув через його необачність.

Вперед! Бо нам ні на кого надіятись і нічого озиратись назад!».

Міхновський М. Самостійна Україна. Львів, 1900. 30 с.

***1.** Визначте головну мету діяльності РУП. **2.** Якими історичними фактами обґрунтовує М. Міхновський досягнення поставленої мети? **3.** М. Міхновський заявляє, що українська інтелігенція «візьме силою те, що нам належиться по праву, але віднято в нас теж силою». Яким чином ця декларація відображає радикалізацію українського національного руху на початку XX століття порівняно з попередніми періодами?*

Мовою історичного джерела

2. Десять заповідей Української народної партії (маніфест самостійницького руху в Україні), 1904 р.:

«…1. Одна, єдина, неподільна, від Карпат аж до Кавказу самостійна, вільна, демократична Україна — республіка робочих людей — отсе національний всеукраїнський ідеал. Нехай кожна українська дитина тямить, що вона народилася на світ на те, щоб здійснити сей ідеал.

2. Усі люди — твої брати, але москалі, ляхи, угри, румуни та жиди — се вороги нашого народу, аж поки вони панують над нами й визискують нас.

3. Україна для українців! Отже, вигонь звідусіль з України чужинців-гнобителів.

4. Усюди й завсігди уживай української мови. Хай ні дружина твоя, ні діти твої не поганять твоєї господи мовою чужинців-гнобителів.

5. Шануй діячів рідного краю, ненавидь ворогів його, зневажай перевертнів-відступників — і добре буде цілому твоєму народові й тобі.

6. Не вбивай України своєю байдужістю до всенародних інтересів.

7. Не зробися перевертнем-відступником.

8. Не обкрадай власного народу, працюючи на ворогів України.

9. Допомагай своєму землякові наперед усіх, держись купи.

10. Не бери собі дружини з чужинців, бо твої діти будуть тобі ворогами, не приятелюй з ворогами нашого народу, бо ти додаєш їм сили й відваги; не накладай укупі з гнобителями нашими, бо зрадником будеш.

Мірчук П. Відродження великої ідеї / Петро Мірчук. К. : Українська видавнича спілка, 1999. С. 97–98.

***1.** Який національний ідеал проголошується в першій заповіді? Як ви вважаєте, чи поєднується ідея «республіки робочих людей» з радикальним націоналізмом, що простежується в інших заповідях? **2.** Які положення маніфесту самостійницького руху свідчать про радикальний розрив з ідеями федералізму чи автономії, що були поширені серед інших українських політичних сил? **3.** У тексті двічі згадується «перевертень-відступник» (п'ята та сьома заповіді). Хто, на вашу думку, мається на увазі під цим терміном, і чому боротьба проти них вважалася такою важливою для самостійницького руху? **4.** Як заповідь «допомагай своєму землякові наперед усіх, держись купи» співвідноситься з ідеєю «республіки робочих людей», яка передбачає соціальну рівність?*

Мовою історичного джерела

3. Уривки із програми Української соціал-демократичної робітничої партії (грудень 1905 р.):
https://cutt.ly/mrZcvrZm

1. Яку форму автономії для України вимагає УСДРП? 2. Які пункти відображають соціал-демократичні погляди на державний устрій та мирні ініціативи? 3. Що пропонувала програма УСДРП для розвитку української національної ідентичності та культури в умовах Російської імперії, де українська мова в освіті була обмежена?

III. Виявляємо здатність до співпраці, толерантність, громадянську позицію

На основі тексту параграфа та аналізу програмних документів створіть порівняльну таблицю діяльності ключових політичних партій (РУП, УНП, УСДРП, УРДП) за критеріями: час та місце створення, партійні лідери, програмні вимоги.

Працюємо разом.
Вправа «Інформаційна кампанія». Об'єднайтесь у пари чи групи. Самостійно підберіть інформацію про одну з перших українських партій у Російській імперії. Створіть рекламну афішу / плакат / листівку про діяльність обраної партії.

Корисна гра:

«Хронологічна пряма»
https://cutt.ly/otaxMkoN

Перевірте себе

I **1.** Розташуйте за хронологією: створення РУП, УНП, УСДРП, Української соціал-демократичної спілки, УРДП. Установіть, які партії виникли до, під час та після революції 1905–1907 років.
2. Покажіть на карті губернії, де діяли українські партії. Поміркуйте, чому саме там.

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання у класі.
4. Поясніть, як діяльність партій сприяла формуванню модерної української нації.
5. Проаналізуйте причини розколу РУП та створення УНП та УСДРП.

III **6. Вправа «Політична програма».** Дослідіть суть поняття «політична програма». Порівняйте політичні програми перших українських партій. Визначте в них спільні та відмінні пункти.

§ 33. Доля киримли в Російській імперії

Згадайте...

— хто такі киримли;

— коли та за яких обставин Кримське ханство опинилось у складі Російської імперії.

Як ви розумієте... — поняття «національне відродження», «еміграція»?

Чи знаєте ви, що...

— на момент приєднання Кримського ханства до Російської імперії там налічувалося близько 1 мільйона кримських татар, а наприкінці XIX століття — менше 200 тисяч;

— кримські татари вирощували пшеницю, жито, ячмінь, овес, просо, горох, льон, тютюн; з овочів — кабачки, огірки, баклажани, топінамбури, капусту, кавуни, дині, гарбузи, цибулю, часник, ріпу, петрушку, моркву, буряк; у кримських садах росли груші, яблуні, айва, сливи, вишні, черешні, персики, абрикоси, хурма; киримли вирощували близько 35 різних сортів винограду?

33.1. Економічний тиск Росії на киримли в XIX ст. Еміграційні хвилі та демографічні зміни

Включення Кримського ханства до складу Російської імперії в 1783 році стало переломним моментом у багатовіковій історії киримли (кримських татар) і започаткувало період системного утиску, денаціоналізації та масової еміграції, який кримськотатарський історик Хакан Киримли (живе в Туреччині, правозахисник, професор Бількентського університету) назвав **«чорним століттям»**.

Одним із ключових інструментів колонізації та асиміляції, що суттєво змінив соціально-економічний устрій Криму та призвів до масових еміграцій, був **економічний тиск** Російської імперії на киримли (кримських татар). У XIX столітті він був спрямований на дестабілізацію традиційного кримськотатарського господарства, обезземелення населення, його економічне виснаження та, врешті-решт, на створення умов для масової еміграції та заміщення корінного населення новоприбулими колоністами.

Після анексії 1783 року Російська імперія не визнала чинних у Кримському ханстві форм приватної власності на землю (вакуфи, мульк), особливо на ті, що належали духовенству та знаті. Значні земельні угіддя, що традиційно оброблялися кримськими татарами, було оголошено державною власністю або передано російській знаті, урядовцям, військовим і новим колоністам. Часто кримськотатарські громади, що вже мали свою оброблену землю, були змушені переїжджати або стикалися з вимогами переселенців, підтриманими владою. У татарських селах, що опустіли через еміграцію, надавали землі російським поміщикам та переселенцям, що посилювало економічний тиск на тих, хто залишився.

«Вигляд на Бахчисарайський палац», художник Карло Боссолі, 1856 р.

Нові податкові системи, запроваджені Російською імперією, часто були значно важчими для місцевого населення порівняно з податками часів Кримського ханства. Вони включали як грошові, так і натуральні податки, які були незвичними або надмірними для місцевої економіки. Система збору податків часто супроводжувалася корупцією та зловживаннями з боку російських чиновників. Неефективне адміністрування (російська адміністрація не мала досвіду ведення господарства в кримських умовах і не розуміла специфіки татарського землеробства (особливо поливного) та тваринництва) призводило до занепаду сільського господарства в цілому. Традиційні для Криму галузі, такі як садівництво та виноградарство, занепадали через зміну власників, відсутність інвестицій та втрату ринків збуту. Російська влада часто нехтувала правами кримських татар на випас худоби, відбираючи пасовища.

Руйнувалися традиційні торговельні зв'язки Кримського ханства з Османською імперією та іншими країнами Сходу, а нові торговельні шляхи та правила не завжди були вигідними для місцевого населення. Російська імперія не була зацікавлена в розвитку промисловості в Криму, що базувалася б на місцевих ресурсах та праці киримли. Натомість регіон розглядався як джерело сировини та місце для військових баз. *Вакуфи* (майно, передане на релігійні та благодійні цілі, що забезпечувало функціонування мечетей, шкіл, лікарень) були опорою кримськотатарської громади та її економічної самостійності. Російська влада поступово взяла контроль над вакуфами, обмежуючи їхнє використання і, по суті, позбавляючи мусульманську громаду значних джерел фінансування та самоврядування.

«Кримські татари і мулла», художник Густав-Феодор Паулі, до 1867 р.

Анексія Криму Росією призвела до **першої великої хвилі еміграції кримських татар** до Османської імперії, де їх радо приймали як одновірців. Цей процес тривав протягом усього XIX століття, посилюючись або послаблюючись залежно від політики імперії. Російська влада, попри обіцянки Катерини II «свято і непорушно» поважати права татар, часто вдавалася до насильницького захоплення земель, обмеження доступу до лісів, відбирання худоби та руйнування мечетей, що позбавляло кримських татар засобів до існування та ставило під загрозу їхню релігійну та національну ідентичність. Особливо потужна хвиля еміграції відбулася після Кримської війни (1853–1856 рр.), коли Росія, звинувативши кримських татар у «співпраці» із союзними військами, ініціювала чергове виселення. З 1854 по 1862 роки Крим покинули понад 192 тис. киримли, що призвело до обезлюднення сотень татарських сіл і зробило кримських татар меншістю на власній Батьківщині.

«Кримські татари, що подорожують степом» (вимушена еміграція кримських татар із Криму), художник Карло Боссолі, 1856 р.

***1.** Доберіть аргументи на користь твердження, що Російська імперія використовувала економіку як фактор колонізації Криму. **2.** Визначте основний напрямок першої великої хвилі еміграції кримських татар. **3.** Який вплив мала Кримська війна на долю киримли?*

«Татарський танець», художник Карло Боссолі, 1856 р.

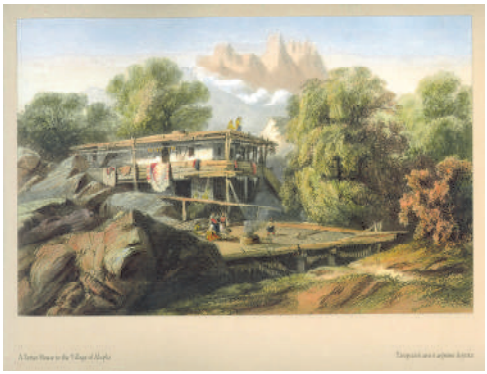

«Татарський будинок в Алупці», художник Карло Боссолі, 1856 р.

«Карпсіхор» (вечірні заняття татар), художник Ксав'є Оммер де Гелль, 1843–1845 рр.

«Сім'я кримських татар», французька гравюра з архіву Кримського історичного музею-заповідника,1840-і рр.

Ісмаїл Гаспринський (зліва), Гасан-бей Зардабі та Алімардан-бей Топчубашов, м. Баку, 1894 р.

33.2. Політика русифікації та національний рух

Російська імперія проводила послідовну політику русифікації та асиміляції кримських татар. Це проявлялося в утисках давньої культури, обмеженні використання кримськотатарської мови, контролі над релігійними установами. З-понад 1600 мечетей, що існували до анексії, багато було зруйновано або перетворено на православні церкви.

Ісмаїл Гаспринський, до 1915 р.

Проте, незважаючи на жорсткий тиск, наприкінці XIX століття серед киримли виник реформаторський національний рух, очолюваний кримськотатарською інтелігенцією. Ключовою фігурою цього періоду став **Ісмаїл Гаспринський** (1851 – 1914) — просвітитель, письменник, публіцист і реформатор. Він став ідеологом руху *джадидизм*, що виступав за модернізацію ісламської освіти, використання національних мов у школах, розвиток національної преси та усвідомлення єдності тюркських народів. Він вважав, що без якісної освіти та національної свідомості киримли не зможуть протистояти русифікації та вистояти як народ. Гаспринський заснував першу в історії газету, що виходила мовою киримли, — «Терджиман» («Перекладач»), яка виходила з 1883 р. до 1918 р. у Бахчисараї двома мовами — російською та кримськотатарською і була поширена не лише в Криму, а й далеко за його межами, впливаючи на тюркські народи Російської та Османської імперій. Девіз газети «Ділде, фікірде, іште бірлік» («Єдність у мові, думках, справах») став гаслом всього джадидизму та пантюркізму.

«Татарська школа для дітей у Криму», художник Карло Боссолі, 1856 р.

Гаспринський доклав величезних зусиль для реформування кримськотатарської мови, прагнучи створити спільну, зрозумілу для всіх тюркських народів мову, засновану на османському діалекті. Він писав підручники і художні твори, розвиваючи національну літературу та сприяючи поширенню знань. Через свою просвітницьку, публіцистичну та освітню діяльність Гаспринський активно формував модерну національну ідентичність киримли. Він наголошував на важливості збереження власної історії, культури, мови та релігії як основи існування народу. Його ідеї та діяльність стали каталізатором для подальшого розвитку кримськотатарського національного руху.

1. Назвіть складові російської політики колонізації кримських татар. 2. Визначте суть ідеологічного руху джадидизм. 3. Дайте оцінку діяльності Ісмаїла Гаспринського для розвитку національного руху кримських татар.

33.3. Стосунки між киримли та українцями в XIX ст.

До анексії Криму 1783 року українці та киримли активно взаємодіяли на прикордонних землях. Історично між ними існували як періоди військових конфліктів (набіги, оборонні походи), так і торговельні, культурні та навіть побутові зв'язки. Однак, з приєднанням Криму до Російської імперії, характер цих відносин почав змінюватися під впливом імперської політики.

Російська імперія активно заохочувала переселення українців (як і росіян) на землі, що звільнялися після масових еміграцій киримли до Османської імперії. Це змінювало демографічний склад півострова та посилювало російський контроль. До того ж, імперська ідеологія насаджувала стереотипи щодо «диких» та «ворожих» іновірців, до яких відносили й киримли. У повсякденному житті такі уявлення часто розбивались об реальний досвід. Як українці, так і киримли перебували під імперським гнітом, хоча й різної інтенсивності та спрямованості. Українці страждали від русифікації, кріпосного права (до 1861 року) та обмеження національного розвитку. Киримли ж зазнавали жорстокого економічного тиску, релігійної дискримінації та примусової асиміляції. Спільний досвід перебування під чужою владою створював передумови для взаєморозуміння, але прямі союзи в цей період були рідкістю.

Наприкінці XIX століття, на хвилі національних відроджень як серед киримли (рух джадидизму під проводом Ісмаїла Гаспринського), так і серед українців (діяльність громадівців, народовців та інших громадсько-політичних рухів) починається якісно новий етап взаємодії. Такі постаті, як Ісмаїл Гаспринський, прагнули модернізації та збереження тюркської ідентичності, тоді як українські діячі боролися за українську мову та культуру. Ця боротьба за власну ідентичність в умовах імперського тиску створювала спільні точки дотику.

Обидва народи активно розвивали власні освітні та культурні ініціативи, які сприяли усвідомленню своєї самобутності. Попри економічну конкуренцію та демографічні зміни, масштабних національних конфліктів між українцями та киримли в XIX столітті не було. Більшість напруги йшло від імперської політики та її наслідків, а не від прямого етнічного протистояння між народами.

Отже, у XIX столітті стосунки між киримли та українцями формувалися під потужним впливом Російської імперії, яка прагнула контролювати та асимілювати обидва народи. Незважаючи на колонізаційну політику, спільний досвід боротьби за власну ідентичність і культурне відродження закладали основи для майбутнього взаєморозуміння та співпраці, яка стане більш очевидною вже у XX столітті.

Агатангел Кримський, поч. 1890-х рр.

Леся Українка в Криму, 1897 р.

Михайло Коцюбинський, 1900 р.

Одним із найвидатніших українських сходознавців, який мав кримськотатарське походження (його батько був родом із кримських татар), є **Агатангел Кримський** (1871 – 1942). Зокрема, він високо оцінював діяльність Ісмаїла Гаспринського та його реформаторські підходи в освіті. А. Кримський писав про значний розголос та популярність нових дидактичних методів, запроваджених Гаспринським у закладах освіти Бахчисараю.

Леся Українка (1871 – 1913) неодноразово перебувала в Криму на лікуванні (зокрема в Саках, Євпаторії, Ялті, Бахчисараї). Вона вивчала кримськотатарську культуру, відвідувала Бахчисарай, села, робила замальовки кримськотатарських орнаментів, які нагадували їй українські. Леся Українка присвятила Криму цикли віршів «Кримські спогади» та «Кримські відгуки», де відобразила свої враження від півострова та його корінних мешканців. Зокрема, у вірші «Татарочка» вона змальовує ніжний образ юної кримської татарки. Проживання в Криму впродовж декількох років знайшло відображення в творчості **Михайла Коцюбинського** (1864 – 1913). Він написав «кримські» оповідання, такі як «В путах шайтана», «На камені», «Під мінаретами», де зображував життя та побут кримських татар, їхні традиції та вірування.

Іван Франко (1856 – 1916) цікавився історією та культурою Сходу, зокрема мусульманських народів. У своїй праці «До питання про перекази про Магомета у слов'ян» Франко спростовував винятково негативну роль мусульман, зазначаючи їхню гуманність і терпимість до іновірців у багатьох аспектах. Хоча не зосереджувався виключно на кримських татарах, Франкові дослідження Сходу охоплювали і їхню культуру та історію в ширшому контексті. Він високо цінував і підтримував діяльність Агатангела Кримського.

1. Порівняйте колоніальну політику Російської імперії щодо українців і кримських татар. 2. Визначте точки дотику у відносинах між українським народом і киримли. 3. Назвіть українських історичних діячів, які описували та вивчали життя, побут, традиції кримських татар.

33.4. Становище киримли на початку XX століття

Однією з ключових ініціатив у мусульманському житті Криму було засноване в 1897 році «Кримське благодійне товариство в м. Сімферополі для допомоги татарам, які бідують». Його очільником і багаторічним керівником був Ісмаїл Муфтій-заде. На початку XX століття, на тлі загального пожвавлення політичного життя в Російській імперії після революції 1905 року, кримськотатарський національний рух також активізувався. Киримли намагалися брати участь у політичному житті, виступали за розширення своїх прав та представництво в місцевих органах влади. Проте ці спроби наштовхувалися на опір імперської влади, яка продовжувала політику контролю та обмеження.

Навіть на початку XX століття (зокрема, у 1902–1903 роках) фіксувалася чергова хвиля еміграції, коли виїхало близько 13 тисяч осіб. Імперська влада навіть сприяла цій еміграції, даючи дозвіл на безперешкодний виїзд, щоб зменшити чисельність корінного населення. Внаслідок еміграцій та репресій, а також відсутності належних умов для розвитку, чисельність кримських татар значно скоротилася. Якщо на момент анексії (кінець XVIII ст.) їхня чисельність сягала сотень тисяч, то на початок XX ст. вони вже становили меншість на півострові, хоча й були значною етнічною групою (близько 13,6% від загального населення губернії за переписом 1897 року).

Події в Османській імперії *(особливо Молодотурецька революція 1908 року, див. § 39)* також вплинули на національний рух кримських татар, посилюючи ідеї модернізації та національної самоідентифікації. У 1908 році у Стамбулі були створені кримськотатарські організації, які об'єднували студентів, що приїхали туди для навчання, — «Кирим талебе джеміеті» («Товариство кримськотатарської молоді, що навчається») і «Джеміет хайріе» («Благодійне товариство»).

Отже, XIX – початок XX століття стали для киримли періодом драматичних змін. Масові еміграції, втрата земель, економічна стагнація, політика русифікації та релігійний тиск ставили народ на межу виживання. Однак, незважаючи на це, з'явився потужний національний рух, представники якого прагнули зберегти ідентичність, мову, культуру та відновити гідне місце кримськотатарського народу на своїй землі.

1. Охарактеризуйте становище киримли на початку XX ст. 2. Чому, на вашу думку, влада Російської імперії сприяла еміграції кримських татар? 3. Назвіть кримськотатарські організації, що виникли під впливом руху молодотурків.

Працюємо разом.
Вправа «Лідери національного руху киримли». Об'єднайтесь у пари чи групи. Самостійно доберіть інформацію про Ісмаїла Гаспринського / Ісмаїла Муфтій-заде (на вибір). Створіть постер або коротку мультимедійну презентацію про їхню діяльність.

Корисна гра:

«Доля киримли в Російській імперії»
https://cutt.ly/7tax0U2O

Перевірте себе

I **1.** Обчисліть, скільки років минуло від першої анексії Криму Російською імперією до захоплення півострова Російською Федерацією в наш час. Розташуйте історичні події у хронологічній послідовності: Кримська війна, початок друку газети «Терджиман», приєднання Кримського ханства до Російської імперії, створення «Кримського благодійного товариства в м. Сімферополі для допомоги татарам, які бідують». **2.** Покажіть на карті Кримський півострів. Назвіть адміністративну одиницю, утворену Російською імперією на території Кримського ханства.

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання у класі. **4.** Поясніть вплив газети «Терджиман» на збереження національної ідентичності киримли. Порівняйте роль преси в національному відродженні українців (періодика народовців, громад) і кримських татар. **5.** Визначте спільні та відмінні форми російського імперського тиску та політики русифікації щодо українців і кримських татар у XIX ст.

III **6. Вправа «Корінний народ».** Створіть список дій, які сьогодні може зробити громадянин / громадянка України для підтримки прав кримськотатарського народу. Наведіть приклади культурного діалогу, меморіальної політики, волонтерства, окупаційного спротиву.

§ 34. Поляки — поділений, але єдиний народ

Згадайте...

— до яких держав увійшли терени проживання поляків за трьома поділами Речі Посполитої.

Як ви розумієте... — поняття «національно-визвольне повстання», «велика еміграція»?

Чи знаєте ви, що...

— Юліан Романчук — один із засновників «Просвіти», НТШ, «Рідної школи», «Учительської громади», засновник і видавець газети «Батьківщина», співзасновник і співробітник газети «Діло»? Він був обраний депутатом до Галицького сейму; на сесії 1890 року Ю. Романчук виголосив гучну промову про вірність українців Австро-Угорській імперії та готовність українських послів до порозуміння з «Польським колом». Це поклало початок політиці «нової ери» та погіршило відносини Романчука з радикалами;

— у 1894 році в результаті політики «нової ери» у Львівському університеті відкрили кафедру історії України під назвою «всесвітньої історії зі спеціальним оглядом історії Східної Європи», кафедру очолив 28-літній Михайло Грушевський, який приїхав із Києва?

34.1. Процес творення нації (XIX ст.)

Попри відсутність власної держави, процес формування модерної польської нації в XIX столітті відбувався інтенсивно. Основою для цього стала спільна історична пам'ять про могутню Річ Посполиту, спільна мова, католицька віра та потужна література, яка стала «духовним урядом» для поділеного між кількома державами народу.

Польські повстанці-косинери, світлина, між 1863 і 1864 рр.

Польська мова залишалася наріжним каменем національної ідентичності. Літературна польська мова розвивалася завдяки видатним поетам-романтикам (Адаму Міцкевичу, Юліушу Словацькому, Зигмунту Красінському), які творили у вигнанні та на Батьківщині, підтримуючи дух народу. Відродження інтересу до фольклору, народних звичаїв та історії сприяло усвідомленню спільної культурної спадщини. Католицизм відігравав роль не лише релігійного, а й потужного національного символу, протиставляючи поляків переважно православній Росії та протестантській

Пруссії. Церква була осередком національної освіти та збереження польської культури, незважаючи на переслідування. Численні **національно-визвольні повстання** (Листопадове 1830–1831 рр., Краківське 1846 р., «Весни народів» 1848 р., Січневе 1863–1864 рр.) стали трагічними, але важливими етапами у творенні нації. Вони гартували національний дух, формували пантеон героїв-мучеників та створювали спільний досвід боротьби, об'єднуючи поляків з усіх окупаційних зон. Кожне повстання, хоч і жорстоко придушене, лише зміцнювало національний дух і посилювало ненависть до окупанта.

Російський уряд протягом XIX століття проводив жорстку асиміляційну політику щодо поляків на своїх землях, однак вона значною мірою провалилася з кількох причин. Поляки мали глибоко вкорінену національну самосвідомість, сформовану багатовіковою державною традицією, потужною культурою, мовою та католицькою вірою, що виступали як потужні бар'єри проти асиміляції. Масштабні польські повстання (1830–31, 1863–64) демонстрували рішучість поляків боротися за свою ідентичність і незалежність. Православна Російська імперія намагалася підірвати вплив католицької церкви, але вона залишалася фортецею польської ідентичності, особливо в сільській місцевості. Надмірна жорстокість, русифікація, закриття польських закладів освіти та ліквідація автономних установ лише посилювали опір, а не зламували його. Польське питання мало значний міжнародний резонанс. Польська еміграція в Західній Європі активно лобіювала свої інтереси, привертаючи увагу до проблеми та не дозволяючи Росії повністю ізолювати поляків.

Попри трагічний поділ між Пруссією, Російською та Австрійською імперіями, поляки виробили ефективні механізми для збереження національної єдності та розвитку загальнонаціонального руху.

Колаж «Три барди»: національні поети польської романтичної літератури. Зліва направо зображені Адам Міцкевич, Юліуш Словацький і Зигмунт Красінський

«Велика еміграція» польської еліти в першій половині XIX ст. та діяльність митців на батьківщині створювали єдиний культурний простір. Твори А. Міцкевича, Ю. Словацького, З. Красінського,

Ф. Шопена були зрозумілими та близькими полякам з усіх окупаційних зон, формуючи спільний національний міф та ідеал. Попри перешкоди, у Галичині таємно, а інколи й відкрито діяли польські культурні установи, що підтримували національну мову та освіту. Символіка повстань, пам'ять про героїв були спільними для всіх поляків. Польська політична еміграція, особливо у Франції (Готель Лямбер), відігравала ключову роль у підтримці національного питання на міжнародній арені, координуючи дії та підтримуючи зв'язок з підпіллям на Батьківщині.

На шляху до єдності та незалежності
Тадеуш Костюшко (1746 – 1817) *Національний герой Польщі та США, керівник польського повстання 1794 року, яке, хоч і зазнало поразки, стало символом незламності польського духу та боротьби за незалежність.* Хоча його активна діяльність припадає на кінець XVIII століття, пам'ять про Костюшка та його повстання жила протягом усього XIX століття, надихаючи нові покоління поляків на боротьбу і підтримуючи ідею національної єдності та гідності.
Адам Міцкевич (1798 – 1855) *Найвидатніший поет польського романтизму, національний пророк. Його творчість стала «духовним урядом» для поділеного народу.* Через свої поеми («Пан Тадеуш», «Дзяди», «Конрад Валленрод») він формував національну свідомість, підтримував ідею боротьби за свободу та віру у відродження Польщі. Його твори були джерелом натхнення для повстанців і консолідували поляків з усіх окупаційних зон.
Фридерик Шопен (1810 – 1849) *Один із найвидатніших композиторів-романтиків, національний геній.* Хоча Шопен не був політичним діячем, його музика глибоко відображала польський національний дух, тугу за втраченою Батьківщиною та патріотичні почуття. Його полонези та мазурки стали символами польської ідентичності та були зрозумілими кожному поляку, незалежно від місця проживання, сприяючи культурній єдності.
Роман Дмовський (1864 – 1939) *Провідний ідеолог польського націоналізму, один із засновників Національно-демократичної партії.* Він представляв інший, більш прагматичний та націоналістичний підхід до польського питання, виступаючи за єдність поляків і орієнтацію на Росію (на певному етапі) для боротьби з Німеччиною. Його вплив був значним у формуванні політичної думки та консолідації поляків, особливо в російській і прусській частинах.
Юзеф Пілсудський (1867 – 1935) *Хоча його пік припав на початок XX століття та період відновлення незалежності, його життєвий шлях розпочався в XIX столітті, а він став символом боротьби за незалежність.* Будучи соціалістом за поглядами, він активно боровся за відновлення польської державності, створюючи таємні військові організації, які стали основою для майбутніх Польських легіонів. Він уособлює активну збройну боротьбу за незалежність.

У всіх трьох окупаційних зонах діяли різноманітні таємні організації, що готували повстання, займалися просвітництвом, поширювали заборонену літературу та підтримували національний

дух. У Галичині, де австрійська влада була дещо ліберальнішою, поляки мали більше можливостей для розвитку освіти польською мовою та видання національної преси, що служило культурним мостом між поділеними землями. Ідея **«польської справи» («sprawa polska»)** об'єднувала політичні прагнення до відновлення незалежності, попри відмінності в методах (органічна праця проти збройної боротьби). Вона давала відчуття спільної мети та приналежності до єдиного народу, що бореться за свою свободу.

Культура, повстання, еміграція та сильна національна ідея стали тими цементуючими елементами, що дозволили їм дочекатися слушної нагоди для відновлення власної держави у XX столітті.

1. Назвіть чинники, які лягли в основу формування модерної польської нації. 2. Назвіть діячів польської культури XIX ст. 3. У якій з трьох імперій поляки мали найбільше культурних прав? Відповідь проілюструйте прикладами.

Вір, але перевір

Адам Міцкевич в Україні. Кримські сонети. Прочитайте поезію А. Міцкевича з циклу «Кримські сонети» та знайдіть історичні символи, використані поетом у віршах. Скористайтеся QR-кодом чи покликанням https://cutt.ly/0rZcbl3z

Як образ руїн у поезії «Бахчисарай» передає ідею втрати державності кримськими татарами? У чому, на вашу думку, полягає символізм джерела у вірші? В «Алушті вдень» Міцкевич використовує яскраві природні образи. Чи можна порівняти образ ранкового затишшя у Криму з «історичною тишею» в умовах втрати держави?

34.2. Польський та український національні рухи в XIX ст. «Нова ера» в українсько-польських відносинах

У XIX столітті польський та український національні рухи розвивалися паралельно, але з різною динамікою, та, на жаль, часто у протистоянні, особливо на теренах Галичини, яка перебувала під владою Австро-Угорщини. І поляки, й українці були бездержавними народами під гнітом імперій (Австро-Угорської та Російської). Це усвідомлення, хоча й повільно, але призводило до розуміння спільних інтересів у боротьбі за національне визволення.

Метою польського руху було відновлення незалежної Польщі в історичних кордонах Речі Посполитої, що, зокрема, включало й етнічні українські, білоруські та литовські землі. Це зумовлювало імперські амбіції та небажання визнавати право цих народів на власну державність. Український рух, зокрема в Галичині, прагнув національного самовизначення, розвитку мови, культури та здобуття автономії, а в перспективі — і незалежності.

Головним каменем спотикання була територіальна суперечка за Східну Галичину. Польська еліта вважала ці землі «своїми», етнічно польськими (зважаючи на значну полонізацію міст і знаті), і не бажала визнавати українців окремою нацією. Це призводило до політичної, освітньої та культурної дискримінації українців. Народовці — представники українського руху в Галичині — активно боролися за свої права, створюючи «Просвіти», Наукове товариство ім. Т. Шевченка, видаючи газети, що викликало спротив польських політичних сил.

Наприкінці XIX століття в Галичині відбулася спроба примирення між польськими та українськими політичними елітами, відома як **«нова ера»** (початок 1890-х років). Це був період тимчасового порозуміння, ініційований частиною українських народовців і польських політиків, а також зацікавленою австрійською владою, яка прагнула стабілізувати ситуацію в провінції. В обмін на політичну підтримку народовцями польських представників у Галицькому сеймі, польська сторона та цісарський намісник у Галичині К. Бадені погодилися на певні поступки: а) збільшення квот для українських депутатів у Сеймі; запровадження української мови в деяких державних установах; б) відкриття трьох гімназій з українською мовою викладання; в) створення додаткової кафедри української літератури та історії України у Львівському університеті; г) дозвіл на діяльність українського страхового товариства «Дністер».

«Нова ера» викликала неоднозначну реакцію. Частина українського суспільства, особливо молодь та радикально налаштовані діячі (І. Франко, М. Павлик), гостро критикувала її як «угодовство», вважаючи недостатніми здобутки та надмірними поступки. Натомість польська сторона також не завжди дотримувалася своїх обіцянок. Зрештою, «нова ера» провалилася, не виправдавши повною мірою сподівань, і призвела до подальшої радикалізації українського руху.

Наприкінці XIX століття зростає інтерес до культурного доробку один одного. Польські письменники (наприклад, Марія Конопніцька, Болеслав Прус) цікавились українською тематикою, а українські (Іван Франко, Леся Українка) — польською. Іван Франко глибоко знав польську літературу, перекладав польських авторів, писав польською мовою, активно спілкувався з польськими інтелектуалами. Його діяльність ілюструє інтелектуальну взаємодію, що виходила за межі національних кордонів. Відбувався обмін досвідом між Науковим товариством імені Шевченка у Львові та польськими науковими колами. Хоча й часто через полеміку, ідеї європейського романтизму, національного відродження, соціалізму проникали в обидві культури, створюючи спільне інтелектуальне поле.

У польському політичному та інтелектуальному дискурсі «українське питання» ставало все більш помітним, що свідчило про усвідомлення українців як окремого політичного суб'єкта, а не просто

як «русинів» чи «селян». Відбувалося переосмислення спільної історії, де часто акцентувалися різні, іноді конфліктні, наративи (наприклад, події Козаччини, Берестейська унія). Це ілюструє, що «нова ера» не означала зникнення суперечностей, а скоріше їхнє перенесення на рівень модерної національної самосвідомості.

Спільною політичною платформою, де українці та поляки могли обговорювати питання, що стосуються їхнього майбутнього, був Галицький сейм, де відбувалися жорсткі, але все ж парламентські дискусії. Зростання національної самосвідомості українців зумовлювало вимоги щодо рівноправ'я, розширення прав на освіту, використання мови, що часто наштовхувалося на опір польської шляхти та адміністрації.

1. Хто ініціював «нову еру» в українсько-польських відносинах? 2. Які поступки для українців зробила влада Австро-Угорщини в цей період? 3. Яке суспільне ставлення викликала політика «нової ери»?

Працюємо разом.
Вправа «Інфографіка». Об'єднайтесь у пари чи групи. Самостійно доберіть інформацію та створіть інфографіку «Польська національна ідентичність у XIX ст.».

Корисна гра:

«Лідери боротьби за незалежність»
https://cutt.ly/qtax90zR

Перевірте себе

I **1.** Побудуйте хронологічну шкалу розвитку польського національного руху в XIX ст. **2.** Покажіть на карті держави, до складу яких входили польські землі в XIX ст.; європейську країну, де діяв один із центрів польської еміграції; українське місто, в якому створено кафедру історії України в період «нової ери».

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання у класі. **4.** Складіть порівняльну таблицю польського та українського національного руху в Галичині за такими критеріями: мета, засоби, культурна діяльність, політична участь. **5.** Порівняйте форми спротиву польського народу у трьох імперіях.

III **6. Вправа «Культурний спротив».** Поміркуйте, чи можна культурний спротив розглядати як форму ненасильницького протесту. Відповідь проілюструйте прикладами з польського національного руху XIX ст.

§ 35. Україна: формування нації

Згадайте...

— що таке націоналізм;

— як відбувалося національне відродження на українських землях.

Як ви розумієте... — поняття «автономія», «етнос», «народ», «нація»?

Чи знаєте ви, що...

— Юліан Бачинський не отримав згоди від лідера РУРП Михайла Павлика в публікації його праці «Україна irredenta» в партійному часописі «Народ» (Павлик охарактеризував твір як «філософія без фактів»); але Бачинському все-таки вдалося наполягти на включенні до програми партії вимоги державної незалежності України, а в 1895 році видати друком «Україна irredenta»;

— автор брошури «Самостійна Україна» Микола Міхновський народився в родині нащадків козаків; його батько був священником на Прилуччині; Микола здобув юридичну освіту в Київському університеті, згодом переїхав до Харкова, де став успішним адвокатом?

35.1. Етапи формування нації

Формування української нації у XIX – на початку XX століття було тривалим процесом боротьби та самоусвідомлення в умовах бездержавності. Незважаючи на величезний тиск імперій, український народ зумів зберегти свою ідентичність і закласти основи для майбутнього створення незалежної держави. Процес формування української нації, як і багатьох інших націй Центрально-Східної Європи, відбувався протягом XIX – початку XX століття й умовно може бути поділений на три етапи.

Фольклорно-етнографічний (кінець XVIII ст. – 1840-і рр.)	– Збирання та вивчення народної творчості, мови, звичаїв. Діяльність І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Цертелєва, І. Срезневського. – Усвідомлення культурної самобутності.
Культурно-просвітницький (1840-і – 1870-і рр.)	– Перехід від збирання до розвитку власної літератури, освіти, науки. – Діяльність Кирило-Мефодіївського братства, хлопоманів, громадівського руху. – Творчість Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша. – Просвітницька робота серед народу. Журнал «Основа», недільні школи.
Політичний (1870-і – початок XX ст.)	– Формування політичних організацій, що висувають вимоги автономії, а згодом — і незалежності. – Діяльність народовців у Галичині, створення РУРП, УНДП, УСДП; діяльність «Братства тарасівців», РУП на Наддніпрянщині. – Відбувається усвідомлення українцями себе як окремого політичного суб'єкта.

«Як дослідження фольклору вплинуло на творення української нації»?

Доктор філологічних наук Ярослав Гарасим про український фольклор як чинник формування нації.

Про який з етапів формування нації йдеться в уривку? Чому дослідник вважає «Русалку Дністрову» взірцем культурної дипломатії?

«Фольклор виконує щонайменше дві важливі функції: інтегральну, яка об'єднує людей у спільноту, і диференціюючу, яка відокремлює цю спільноту від іншої. Фольклор стоїть біля витоків створення нації, формує її, надає їй культурного обличчя і гарантує їй опірність до зовнішнього впливу.

У період наукового романтизму, у 1820–1830-ті, освічені люди побачили, що писемні джерела не є вичерпними, літописи не відображають усієї повноти навіть найближчої історії. Тоді вони кинулися шукати, де можна почерпнути більше, і зробили для себе відкриття, що чимало інформації є у фольклорі...

«Русалка Дністрова» — це взірець культурної дипломатії того часу. Романтична фольклористика по-різному розвивалася в підмосковській та підавстрійській Україні. На Великій Україні насамперед звертали увагу на історичний епос — думи й історичні пісні. Ще до появи збірки Максимовича, у 1819 році вийшла друком збірка кобзарських пісень Миколи Цертелєва, яка стала ядром уваги фольклористів. На Галичині був лише відгомін дум, сюди доходили поодинокі кобзарі, тож головну увагу діячі «Руської трійці» звертали на обрядовий фольклор... У чому ж полягала культурна дипломатія? Фольклорний альманах «Русалка Дністрова» було б логічно розпочати обрядовим фольклором. Але вони розуміли, що треба продемонструвати одностайність, соборність із Наддніпрянщиною. Ми прослідковуємо це в архівних документах. Свідоме рішення Маркіяна Шашкевича — розпочати з історичних дум, таким чином показавши культурну тяглість у фольклорному просторі та єдність із Наддніпрянщиною. Це був свідомий факт соборності...

Костомаров писав у першій дисертації, що на Кубані і в Карпатах виконують одні й ті ж пісні. І це не можна було виправдати тим, що одні перейняли пісні від інших. Очевидно, на той час не існувало таких транспортних можливостей. Побутування однакових фольклористичних творів у різних регіонах України було результатом творення одного етносу, одного народу».

https://cutt.ly/GrZc1G9K

1. Які етапи виділяють історики в процесі українського націєтворення? 2. Визначте особливості кожного з цих періодів. 3. Доповніть таблицю фактами, які вам відомі з попередніх параграфів.

35.2. Українська національна ідея. Соборність

Українська національна ідея є сукупністю уявлень, прагнень та цінностей, які об'єднували українців навколо спільної мети — збереження та розвитку своєї ідентичності, а згодом — і створення власної незалежної держави. Вона еволюціонувала від усвідомлення культурної самобутності до політичних вимог. Головними засадами української національної ідеї є: *культурна окремішність, соборність, прагнення спочатку автономії, а потім і незалежності*.

На першому етапі національна ідея ґрунтувалася на уявленні про українців як окремий народ із власною мовою, культурою та історією, відмінною від російської та польської. Згодом з'явились ідеї про необхідність політичної автономії в межах існуючих імперій для забезпечення національного розвитку. З кінця XIX століття міцніє усвідомлення єдності всіх українських земель, розірваних між імперіями, і прагнення до їх об'єднання в єдиній державі. На початку XX століття, особливо після революції 1905 року в Російській імперії та напередодні Першої світової війни, ідея повної політичної незалежності України стає центральною в національній ідеї.

Ідея **соборності** — це прагнення до об'єднання всіх етнічних українських земель в єдину, незалежну державу. Вона набула особливої актуальності наприкінці XIX – на початку XX століття, коли українська інтелігенція усвідомила штучність імперських кордонів, які роз'єднували один народ. Незважаючи на політичний поділ, спільна мова, фольклор, традиції та історична пам'ять були фундаментом для ідеї соборності. Прагнення до зближення наддніпрянських і наддністрянських українців бачимо в діяльності громадівців і народовців. Маємо чимало добрих результатів такої співпраці, але найяскравіший приклад — Державний Гімн України, де автори тексту і мелодії представляють українців з підросійських і підавстрійських теренів. Ідею соборності чітко сформулювали у своїх документах учасники «Братства тарасівців» на початку 90-х років XIX ст. Також за зближення українців, розділених міждержавним кордоном, виступали Русько-українська радикальна партія (РУРП) і Українська націонал-демократична партія (УНДП).

Вір, але перевір

Особистісний вимір соборності.
Прагнення учасників «Руської трійці» до національного відродження та збирання фольклору знаходились у спільній площині з аналогічними рухами на Наддніпрянщині.
Дружина Івана Франка Ольга Хоружинська була із

Наддніпрянщини, а дружина Михайла Грушевського Марія Вояківська — із Галичини. Уродженець Полтавщини М. Драгоманов, емігрувавши до Женеви, активно підтримував зв'язки з українськими діячами в Галичині, зокрема з Іваном Франком. На відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві в 1903 році приїхало багато делегатів від галицьких установ. Український переклад Біблії став результатом колективної праці П. Куліша, І. Нечуя-Левицького та І. Франка з І. Пулюєм. Хоча перша «Просвіта» виникла у Львові (1868), згодом її ідеї та досвід поширилися на Наддніпрянщину. «Просвіти» в підросійській Україні, які виникали на початку XX ст., орієнтувалися на галицький досвід. Написана в Харкові М. Міхновським книжка «Самостійна Україна» через дію Емського указу була надрукована у Львові в 1900 році.

Реакцією на бездержавність та асиміляційний тиск імперій був розвиток **українського націоналізму:** від культурно-мовного спрямування на ранніх етапах до зрілого політичного, який прагнув створення власної держави. Український націоналізм XIX століття, на відміну від агресивних імперських націоналізмів, був переважно етноцентричним і визвольним. Він ґрунтувався на ідеї права нації на самовизначення, самобутність та розвиток і був спрямований на захист мови, культури, історії та прав українського народу. В його основі лежала ідея, що носієм національної ідеї є народ (зокрема, селянство), а не лише еліта. Це відрізняло його від польського націоналізму, що мав шляхетські корені. Першою у Наддніпрянщині відкрито проголосила ідею самостійної України Революційна українська партія, заснована в 1900 році. Її програмою став твір «Самостійна Україна», укладений Миколою Міхновським.

М. Міхновський виступав за повну політичну незалежність України від будь-яких інших держав. Він вважав, що лише незалежна Україна зможе забезпечити добробут і розвиток українського народу, наголошував на необхідності об'єднання всіх українських земель та всіх українців у єдиній державі. М. Міхновський став одним із засновників та лідерів Української народної партії, яка ставила за мету створення самостійної України. Ідеї Міхновського, хоча і не були реалізовані за його життя, мали великий вплив на подальший розвиток українського національного руху. Вони стали основою для боротьби за незалежність України у XX столітті.

Здобутки і проблеми українського націєтворення	
ЗДОБУТКИ	
Формування літературної мови	Завдяки зусиллям І. Котляревського, Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки та інших, українська мова перетворилася на повноцінну літературну мову, здатну виражати найскладніші думки.
Розвиток освіти та науки	Створення «Просвіт», Наукового товариства ім. Т. Шевченка, українських гімназій сприяло поширенню знань українською мовою та формуванню національної інтелігенції.

Поява політичних партій і рухів	Зародження та розвиток політичних організацій, що відстоювали українські інтереси та висували політичні вимоги.
Усвідомлення національної ідентичності	Значна частина українського населення, особливо в Галичині, усвідомила себе як окрема нація.
ПРОБЛЕМИ	
Бездержавність і поділ	Головною проблемою був поділ українських земель між двома імперіями, що ускладнювало координацію національного руху та формування єдиного політичного центру.
Асиміляційний тиск	Жорстка політика русифікації в Російській імперії та полонізації / мадяризації в Австро-Угорщині гальмувала розвиток української мови, освіти та культури.
Відсутність єдиної еліти	Значна частина української шляхти була полонізована або русифікована, що створювало дефіцит національно свідомої провідної верстви.
Соціальні проблеми	Переважно селянський характер українського населення та його соціальна незахищеність обмежували можливості для повноцінного розвитку національного руху.

Модернізація (зростання міст, поширення грамотності, розвиток преси) створювала умови для поширення національних ідей. Освітні реформи, хоча й із певними обмеженнями, дозволили українцям здобувати освіту, що сприяло формуванню нової національно свідомої еліти. Загалом індустріалізація стимулювала соціальну мобільність, соціальні та національні зміни. Хоча політична активність селянства та робітників була невисокою, усвідомлення національної ідентичності зростало. Розвиток міст, які були осередками імперської адміністрації і культури, зумовлював інтенсивну русифікацію й полонізацію. Водночас саме у великих містах знаходилися центри освіти і науки, вирувало громадське життя. Індустріалізація та модернізація часто відбувалися за рахунок експлуатації природних ресурсів та праці українського населення, без належного розвитку соціальної сфери. Зростало соціальне розшарування.

Асиміляційна політика обох імперій щодо українців не досягла своєї мети — повного розчинення українців у домінуючих націях. Українська мова та культура були живими в селянському середовищі, передавалися з покоління в покоління, що ускладнювало їхнє повне викорінення. В народі зберігалася пам'ять про козацьку державу, власну історію та героїв, попри імперську цензуру. Українська інтелігенція продовжувала таємно або напівлегально працювати над розвитком мови, літератури та національної свідомості, попри переслідування і заборони. Русифікація стосувалася переважно міст та еліт, тоді як більша частина українського населення залишалася селянською і менш піддавалася прямому асиміляційному тиску. Російська імперія була надто великою й багатонаціональною, щоб ефективно асимілювати всі народи, а її внутрішні проблеми (революції, війни) відволікали ресурси.

Австро-Угорщина, будучи дуалістичною монархією, була більш ліберальною, ніж Російська імперія. Певні конституційні свободи дозволяли українцям створювати легальні організації («Просвіта», НТШ), політичні партії та видавати пресу, що було неможливим у Російській імперії. Греко-католицька церква, на відміну від православної в Російській імперії, що була частиною державного апарату, стала важливою опорою української ідентичності, зберегла власну мову богослужіння та відігравала просвітницьку роль. У Галичині сформувалася потужна українська інтелігенція (народовці, радикали), яка очолила національний рух і активно боролася проти полонізації. Українці активно використовували легальні шляхи боротьби за свої права, здобуваючи представництво в австрійському парламенті та Галицькому сеймі, що давало їм трибуну для захисту своїх інтересів. Австро-Угорщина була «клаптиковою» імперією з багатьма національними конфліктами (між австрійцями та угорцями, чехами, поляками), що не дозволяло їй повністю зосередитися на асиміляції українців.

Історична розвідка

«Ми різні, але всі — українці».

Український та американський історик Роман Шпорлюк про формування модерної української нації.

Коли, на думку історика, формується модерна українська нація? Чи погоджуєтесь ви з тезою доктора філософії Р. Шпорлюка: «...українська нація починається тоді, коли кажуть: ... ми всі — українці»?

«Для українців не є жодною образою казати, що модерна українська нація почала формуватися 200–250 років тому, в останні десятиліття існування Гетьманщини. Малоросійська, гетьманська нація — це була українська домодерна, історична нація. Українці можуть вважати її одним зі своїх попередників. Але це не була сучасна українська нація: подумайте, хто в Гетьманщині турбувався долею Львова? А у Львові — долею Гетьманщини? Ніхто. Одні були православними, а інші — уніатами...

Модерна українська нація починається тоді, коли кажуть: один з нас — уніат, інший — православний, але ми всі — українці».

https://cutt.ly/RrZc23p9

Мовою історичного джерела

Про поїздку Юліана Романчука (відомого політичного діяча Галичини) до Полтави з нагоди відкриття пам'ятника Івану Котляревському, 1903 р.:

«...Уряд не дозволив промовляти на академії в честь поета українською мовою, але не міг того заборонити громадянинові чужої

держави. Поява на естраді дуже репрезентативного старого парляментариста і провідника Галичини та його гарна промова українською мовою викликала у вщерть виповненій залі незвичайне враження. Багато учасників свята, що не чули ще українських публічних промов і думали, що українська мова ще невироблена і до таких виступів не надається, заявляли опісля, що їм аж по такій промові відкрилися очі і вони повірили в майбутність свого народу».

Сохоцький І. Будівничі новітньої української державності в Галичині / Історичні постаті Галичини XIX–XX ст. — Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1961. — С. 97.

***1.** Проаналізуйте світлину учасників відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві та уривок з праці І. Сохоцького. Чи можна розглядати факт участі галицьких політиків в академії наддніпрянських українців як приклад реалізації ідеї соборності українського народу? Відповідь аргументуйте.*

Урочисте відкриття пам'ятника Івану Котляревському, Полтава, 30 серпня (12 вересня) 1903 р.

Пам'ятник Івану Котляревському, м. Полтава

Учасники / учасниці відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві, 1903 р. Верхній ряд (зліва направо): Олена Пчілка, Юліан Романчук, Ганна Барвінок

Учасники / учасниці відкриття пам'ятника Івану Котляревському в Полтаві (серед присутніх з-поміж інших є Михайло Коцюбинський, Леся Українка, Гнат Хоткевич, Василь Стефаник, Олена Пчілка, Михайло Старицький, Володимир Самійленко, Ганна Барвінок та інші), фотограф Йосип Хмелевський, 1903 р.

Делегація із західноукраїнських земель, яка була на відкритті пам'ятника Івану Котляревському в Полтаві (стоять зліва направо: Є. Левицький, В. Стефаник, М. Кордуба, Л. Лопатинський; сидять зліва направо: Д. Паньківський, Л. Кульчицький, О. Паньківська, Ю. Романчук, Стебельська, К. Студинський, М. Губчак; сидить внизу Я. Грушкевич), 1903 р.

1. Як змінювалась українська національна ідея впродовж XIX століття? 2. Визначте особливості українського націоналізму. 3. Які чинники, на вашу думку, сприяли процесу творення української нації?

Машина часу

«Українська нація мусить добути свободу, хоч би захиталася ціла Росія!».

До 150-ї річниці від дня народження Миколи Міхновського Центральний державний історичний архів України підготував онлайн-виставку архівних документів і матеріалів про Миколу Міхновського «Українська нація мусить добути свободу, хоч би захиталася ціла Росія!». Виставка демонструє архівні документи і матеріали з фондів Центрального державного історичного архіву України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Державної наукової архівної бібліотеки, Державного архіву Полтавської області. Ознайомитися з матеріалами можна за покликанням https://cutt.ly/lrZc8WaC або QR-кодом.

На бажання, пройдіть онлайн-тест від Українського інституту національної пам'яті «Микола Міхновський і самостійна Україна. До 150-річчя від дня народження ідеолога самостійництва».

https://cutt.ly/drZPEukn

Працюємо разом.

Вправа «Лідери формування нації». Об'єднайтесь у пари чи групи. Самостійно оберіть одного з діячів українського націєтворення. Створіть його історичний портрет.

Корисна гра:

«Етапи націєтворення»

https://cutt.ly/Ytax4yt5

Перевірте себе

I **1.** Створіть хронологічну шкалу. Позначте на ній ключові історичні події українського націєтворення. Виділіть основні етапи. **2.** Покажіть на карті території, на яких проживала українська нація в XIX – на початку XX століття. Чи співпадають вони з кордонами сучасної України?

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання у класі.

4. Поясніть суть української національної ідеї.

5. Порівняйте особливості націєтворення в кожному з трьох основних його етапів.

III **6. Вправа «Сучасна національна ідея».** Поміркуйте та сформуйте національну ідею сучасних українців.

STEM-кейс до розділу 4 «Перші українські партії»

Хронологічна шкала політичних партій

• Побудуйте хронологічну шкалу перших українських партій за допомогою Google Sheets або Excel.

Алгоритм виконання:

– Знайдіть дати заснування перших українських партій (РУРП, УНДП, УРДП, РУП, УСДРП, УНП тощо).

– Створіть таблицю з назвою партії, роком заснування, основними ідеями.

– Побудуйте хронологічну діаграму (лінійну або стовпчикову) на основі цих даних.

Аналіз програмних документів

• Побудуйте графічну схему впливу ідей між партіями. Зобразіть стрілками, яка партія виникла на основі попередньої. Наприклад, **РУП** → **УСДРП** (розкол).

• Ознайомтесь із програмами партій. Скопіюйте тексти програм у Word або Notepad++. Порахуйте, скільки разів у програмах партій вживалися слова «нація», «земля», «свобода». Використайте для цього функцію пошуку та підрахунку кожного слова. Побудуйте діаграму частоти використання цих слів різними партіями.

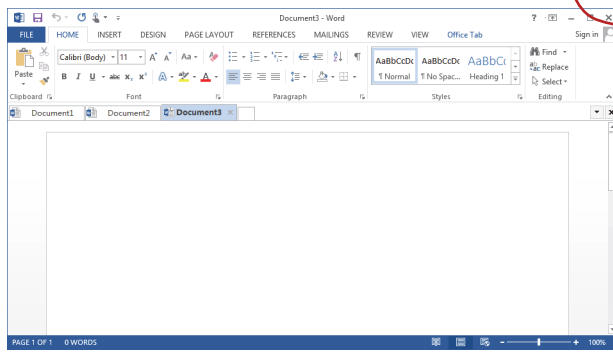

• За допомогою онлайн-застосунку Google My Maps позначте на онлайн мапі міста заснування перших українських партій, додайте короткий опис-коментар до позначок.

• Створіть простий тест із 5 запитань про перші українські партії в середовищі Scratch або Python. Для цього розробіть запитання та варіанти відповідей, реалізуйте вибір користувача, додайте підрахунок балів. Наприклад: код для Python:

Копіювати Редагувати

```
q1 = input («У якому році засновано РУП?»)
if q1 == «1900»:
score += 1
```

• Розробіть мінісайт (на Wix або Google Sites) з інформацією про одну з українських партій. Розмістіть програму партії, світлини учасників, інтерактивні елементи (гіперпокликання, навчальні відео).

ДОДАТКИ https://cutt.ly/lrGimKzF

Інтегруємо! Історія поза історією
Розділ 4
«Доля киримли в Російській імперії»

Чорне століття

- Ознайомтесь із фрагментом статті «Крим: два століття імперського геноциду» https://cutt.ly/Stacnepw

«... Кримські татари називають час із 1780-х по 1880-ті «чорним століттям». Особливо потужним імпульсом до вимушеної міграції стала доба Кримської війни 1853–56 років між Російською імперією, з одного боку, і Туреччиною, Британією, Францією й Сардинією, з іншого боку.

Під час цієї війни кримських татар постійно звинувачували у «співпраці з ворогом», хоча факти такої співпраці були одиничними. Є чимало свідчень того, як на татар буквально полювали російські козаки, грабуючи і піддаючи побиттю, тоді як російські офіцери палили татарські села і забирали татарські землі. Восени 1854 року з'явився наказ військового міністра Російської імперії про депортацію татар з посиланням на августійшу волю: «Імператор наказав переселити від моря усіх прибережних жителів магометанського віросповідання у внутрішні губернії». Наказ був виконаний частково — на заваді став брак транспортних засобів. Утім, з багатого Південного узбережжя кримських татар виселили практично всіх.

До цього варто додати, що імператор Олександр II, якого сучасна російська історіографія виставляє великим «лібералом» і «реформатором», виношував плани тотальної депортації кримськотатарського народу до Оренбурзької губернії. Саме за нього розгорнулися масштабні акції проти кримських татар. Результат: тільки з 1860 по 1862 рік, за даними царського уряду, за кордон емігрувало понад 140 тисяч кримських татар. На загал, політика Російської імперії мала наслідком катастрофічне зменшення корінного населення півострова. Якщо на момент анексії Криму там мешкало близько мільйона кримських татар, то наприкінці XIX століття у Криму залишилося менше 200 тисяч татар, що складали близько чверті всього населення півострова. І, що не менш важливо, у повному занепаді перебувала освіта; навіть більшість духовних діячів була неграмотною, тоді як за доби незалежності у Кримському ханаті була висока культура».

- Виділіть у тексті ключові фрази та терміни.
- Проаналізуйте ставлення імперської влади до кримських татар.
- Порівняйте характер колоніальної влади щодо киримли у XIX та у XXI століттях.

Стирання історії

Дослідіть, як змінювалися назви кримських населених пунктів у період Російської імперії. Проаналізуйте карту Кримського півострова в XVII ст. та карту цієї ж місцевості в XIX столітті.

- Знайдіть історичні карти Криму до та після анексії Російською імперією.
- Порівняйте назви населених пунктів. Визначте тенденції в зміні топонімів.

- Порівняйте дані вашого дослідження із дописом Інституту мовознавства імені О. О. Потебні НАН України в соцмережі.

«Крим — батьківщина кримських татар (давніші назви: кримці, кримчаки). Переважна більшість географічних назв цього краю історично мала тюркське або кримськотатарське походження.

Після анексії Кримського ханства Московською імперією (1783 р.) почалося повзуче російщення топонімії. Піку цей процес сягнув після того, як кримців було силоміць депортовано з півострова (1944–1949 рр.). Зросійщені назви отримали понад 1000 населених пунктів (90% загальної кількості). Характерні зразки: Молодёжное, Урожайное, Красная Зорька, Суворовское, Митяево, Маловидное, Приветное, Привольное, Пионерское, Синицыно, Полюшко і под. Не так багато топонімів зберегли первісну кримськотатарську назву: Бахчисарай, Джанкой, Інкерман, Саки, Судак.

Коли Україна здобула незалежність, розпочалося поступове повернення населеним пунктам історичних назв. Тимчасова окупація Криму не тільки не сповільнила, а ще й пришвидшила процес. Це прямо передбачає ухвалений 2023 р. Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії».

Сьогодні ми зібрали для вас, друзі, історичні кримськотатарські назви деяких (найбільших) міст і селищ Криму. Одні з них уже відновлені офіційно, другі — чекають на відновлення.

- Армянськ — ВІРМЕНСЬКИЙ БАЗАР (Ermeni Bazar).
- Білогірськ — КАРАСУБАЗА́Р (Qarasuvbazar), букв. «ринок на річці Карасу».
- Гвардійське — САРАБУЗ (Sarabuz), букв. «жовта жорстка земля».
- Євпаторія — КЕЗЛЕ́В (Kezlev), букв. «місце спостереження».
- Кіровське — ІСЛАМ-ТЕРЕ́К (İslâm Terek), букв. «мусульманське (священне) дерево».
- Красногвардійське — КУРМА́Н (Qurman), букв. «фортеця».
- Красноперекопськ — ЯНИ́ КАПУ́ (Yañı Qapu), букв. «нові ворота»; назва не історична, а новітня, проте органічно вписується в контекст традиційної топонімії Криму.
- Куйбишеве — АЛБА́Т (Albat), албат — етнонім, назва середньовічного народу кереїтів з монгольськими витоками.
- Леніне — ЄДИ-КУЮ (Yedi Quyu), букв. «сім колодязів».
- Октябрське — БІЮ́К-ОНЛА́Р (Büyük Onlar).
- Первомайське — ДЖУРЧИ́ (Curçı).
- Приморський — ХАФУЗ (Hafuz), букв. «хранитель; той, хто знає Коран напам'ять».
- Роздольне — АКШЕ́ЙХ (Aqşeyh), букв. «світлий наставник монастиря».
- Севастополь — АХТІЯР / АК'ЯР (Aqyar), букв. «біла круча».
- Сімферополь — АКМЕСДЖИТ (Aqmescit), букв. «біла мечеть».

Більше про питомі кримські топоніми див. у книжці Валерія Бушакова «Лексичний склад історичної топонімії Криму» (К., 2003)».

- Для чого загарбники намагалися стерти історичну пам'ять кримців? Відповідь обґрунтуйте.
- На бажання, пройдіть цікаву вікторину «Що ти знаєш про історичні топоніми Криму?» на сайті Кримськотатарського ресурсного центру за покликанням https://cutt.ly/ptacKkrq або QR-кодом.

Історична пам’ять

Прочитайте та проаналізуйте поезію Ісмаїла Гаспринського «Я кипарисів кілька ось стрів…».

Я кипарисів кілька ось стрів...

Ісмаїл Гаспринський

переклад з кримськотатарської О. Гончаренка

Я кипарисів кілька ось стрів
край шляху у селі старім.
Вітчизни милий Божий острів —
гюзель Кірім, ватан Кірім,
пробач, що був далеко досі...
що ... невідомо був і ким...
Простую. Ноги мої босі
з трави збивають пил віків.
Я заблукав був... і «не трохи»...
Тонув у попелі й піску...
Всі полини й чортополохи
в твій обрій точать млу гірку.
І в тім також — моя провина,
яку змиває лише кров.
Священний Криме, вибач сина!
Все важче й важче вже мій крок...

Ісмаїл Гаспринський

Я — ТИ! Але погано жив цим:
знов «завтра» не далось мені.
Знов на шляхах твоїх — чужинці!
А я на них — лише вві сні.
Та навіть в горі і печалі
ще шепочу уперто: «Вір!
Я повернусь у рідні далі —
до кипарисів, моря, гір!
Мій ятаган достатньо гострий,
й віщо гримить (ти чуєш?) грім,
Вітчизни милий Божий острів —
гюзель Кірім, ватан Кірім!»

- Визначте тему та ідею твору.
- Дізнайся, що в перекладі означають слова останнього рядка поезії.
- Визначте або зобразіть ключові образи поезії. Поміркуйте, як поет через образи природи висловлює почуття туги за рідним Кримом. Чи можна ці почуття порівняти з досвідом українського народу?
- Поміркуй, чому важливо пам'ятати про колоніальну політику Російської імперії?
- Як, на вашу думку, мистецтво (поезія, музика, театр) може захищати гідність народу?

Кулінарна спадщина кримських татар

Приготуйте традиційну кримськотатарську страву та дослідіть її історію.

- Оберіть традиційну страву. Наприклад, бурма, язма, сарма, імам баїлди, печиво кхураб'є. Знайдіть рецепт та приготуйте страву. Наприклад, рецепт традиційного печива доступний на сайті Кримськотатарського ресурсного центру за покликанням https://cutt.ly/xtacXF86 або QR-кодом.
- Дослідіть історію страви та її значення в культурі кримських татар.

Підсумок до розділу 4 «Утворення національних держав. Міжнаціональні відносини»

Дата	Подія
1861–1862	Видання українського суспільно-політичного та літературно-наукового журналу «Основа» в Санкт-Петербурзі.
1867	Перетворення Австрійської імперії на Австро-Угорську імперію (Австро-Угорський компроміс).
1871	Рим стає столицею об'єднаної Італії.
1873	Створення Південно-Західного відділу Російського географічного товариства в Києві (центр громадівського руху).
1876	Видання Емського указу в Російській імперії, що забороняв українське друковане слово.
1883	Початок друку газети «Терджиман» («Перекладач») Ісмаїла Гаспринського, що сприяла національному відродженню киримли.
1890	Початок політики «нової ери» (угода між народовцями та польською адміністрацією в Галичині).
1890	Створення Русько-української радикальної партії (РУРП) (перша українська політична партія).
1891	Створення таємного політичного гуртка «Братство тарасівців».
1894	Відкриття кафедри історії України у Львівському університеті, очоленої Михайлом Грушевським (наслідок «нової ери»).
1895	Видання праці Юліана Бачинського «Україна Irredenta» (перше чітке обґрунтування ідеї повної політичної незалежності України).
1897	Проведення першого та єдиного загальнодержавного перепису населення в Російській імперії.
1900	Створення Революційної української партії (РУП) у Харкові (перша українська політична партія в Російській імперії).
1900	Видання брошури Миколи Міхновського «Самостійна Україна».
1907	Виборча реформа в Австро-Угорській імперії (збільшення кількості українських депутатів в австрійському парламенті).

Національне питання в імперіях

ВИКЛИКИ ДЛЯ ІМПЕРІЙ	РЕАКЦІЯ НАРОДІВ
Австро-Угорщина: дуалізм (Австрія-Угорщина), національні рухи (чехи, хорвати, українці, поляки), імперська політика («поділяй і володарюй»)	**Українці:** москвофільство, народовці, радикали, партії (РУП, УНП, УСДРП), автономісти / самостійники (М. Міхновський, Ю. Бачинський)
Російська імперія: русифікація, обмеження (Емський указ, Валуєвський циркуляр), вимушена еміграція (киримли), єврейське питання («смуга осілості»)	**Поляки:** повстання, велика еміграція, розвиток культури (як засіб збереження ідентичності)
	Киримли: еміграція, національне відродження (І. Гаспринський)

РОЗДІЛ 5

НЕЄВРОПЕЙСЬКИЙ СВІТ І КОЛОНІАЛІЗМ

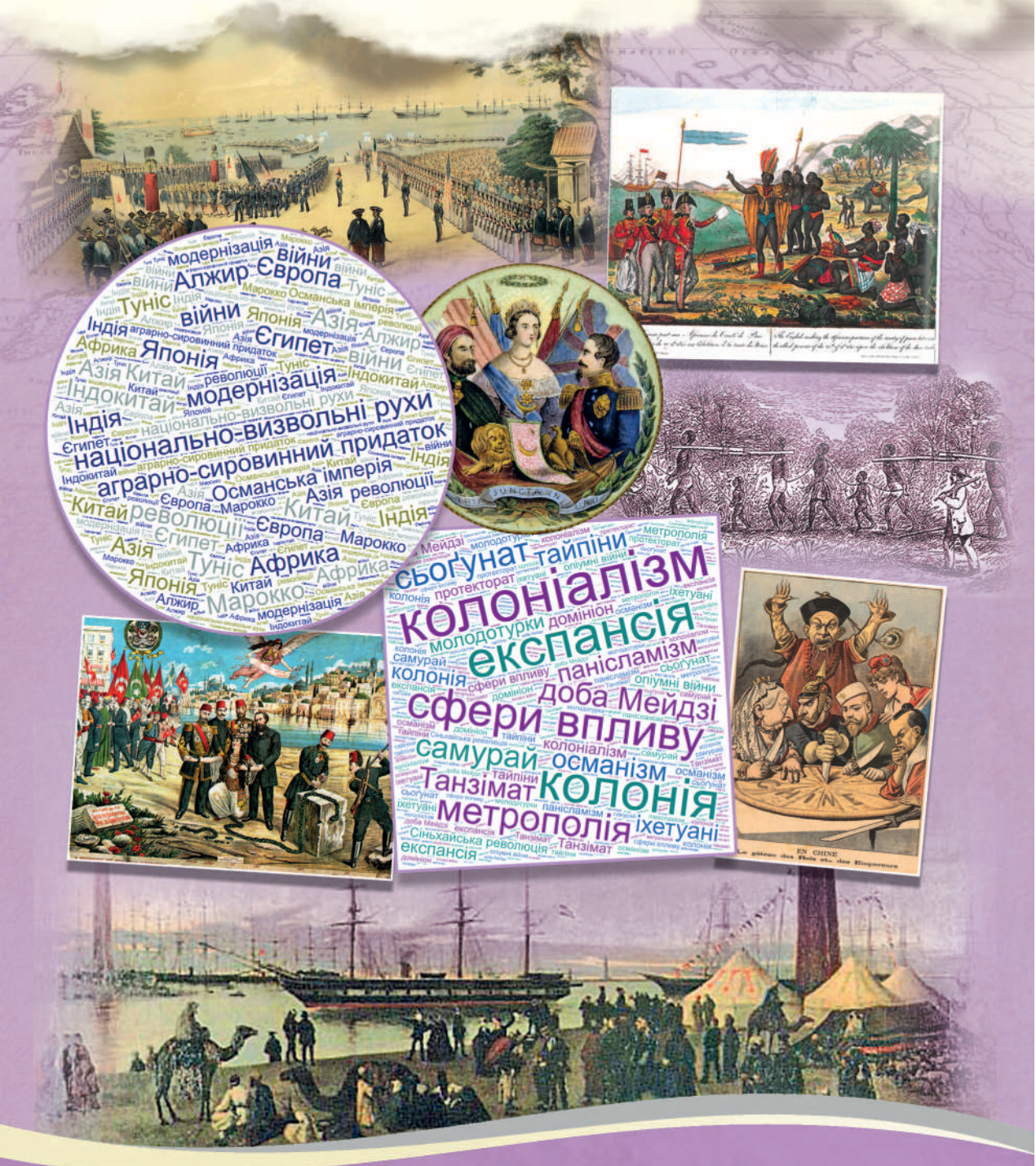

§ 36. Неєвропейські народи перед викликами модерного суспільства. Колоніальні володіння

Згадайте...

— основні напрямки Великих географічних відкриттів;

— як формувалися колоніальні імперії раннього Нового часу.

Як ви розумієте... — поняття «колоніалізм», «сфера впливу»?

Чи знаєте ви, що...

— на початку XX ст. в Африці існували лише дві незалежні держави: Ефіопія та Ліберія;

— у 1820-х роках до Австралії потрапив український матрос Федір Зубенко, який залишився на материку через хворобу. А наприкінці 1870-х років Австралію відвідав видатний учений і мандрівник Микола Миклухо-Маклай?

36.1. Неєвропейське населення та колоніалізм

У XIX – на початку XX ст. європейські країни створили величезні колоніальні імперії, які за своєю структурою були надзвичайно схожими. Усі вони зародилися внаслідок *активного захоплення нових земель із неєвропейським населенням* — **політики колоніалізму**. Уряди європейських країн, використовуючи технічну перевагу, військову силу, дипломатичний тиск, шантаж, поширювали владу своїх *метрополій* (держав, які володіли *колоніями*), завдяки чому наприкінці XIX ст. у світі залишилося не так багато незалежних азійських та африканських країн. **Експансія**, або *розширення меж власного впливу через завоювання чи колонізацію*, давала колосальні прибутки. В умовах індустріалізації, окрім золота, срібла й інших корисних копалин, основні зиски крилися в можливості насильно продавати промислову продукцію в колоніях, залучати місцеву дешеву робочу силу. Натомість «викачували» недорогу сировину й аграрну продукцію, поступово посилюючи залежність від метрополії сталими економічними зв'язками. У такий спосіб колонії поволі перетворювалися в *аграрно-сировинні придатки*, які не мали жодної господарської самостійності, промислового виробництва й використовувалися для забезпечення потреб колонізаторів. За схожим сценарієм відбувався розвиток тих імперій, які майже не мали заморських володінь, але використовували *внутрішні колонії*. Щоправда, тут метрополії змушені були розвивати виробництво без огляду на національну приналежність. Наприклад, Богемія (Чехія) була виробничим «серцем» Австро-Угорської імперії, тоді як українські землі Російської імперії за деякими індустріальними показниками набагато випереджали російське виробництво.

Наприкінці XIX ст. світ виявився замалим для всіх бажаючих обзавестися колоніями. Німецька імперія проявляла активність в Африці та всіх інших регіонах, де тільки могла здобути нові землі. Схожу політику проводила Російська імперія, що націлилася на підкорення азійських земель та зміцнення свого впливу у слов'янських землях (зважаючи на споконвічне місцеве переконання, що московити — це слов'яни). Однак близькими були володіння величезних Британської та Французької імперій! Це створювало загрозу війни, яка вибухнула в 1914 р. Країни намагались дотримуватися **сфер впливу** — *визначення територій або регіонів, де певна держава мала особливий політичний, економічний чи військовий контроль (інколи навіть без колонізації)*. Таке явище не було новим у політиці. Ще 1494 р. Іспанія та Португалія за посередництва папи римського ухвалили Тордесільяський договір про розділення нововідкритих земель за межами Європи. Однак, важлива риса імперій полягала в потребі зростати постійно — скоро у світі закінчилися привабливі «вільні» клаптики, а за більш ласі землі потрібно було воювати.

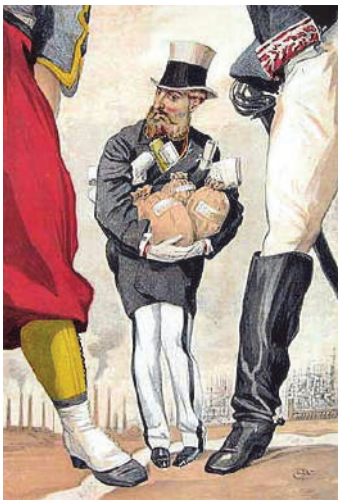

Карикатура на бельгійського короля Леопольда II. Журнал «Ярмарок марнославства», 1869 р.

Колоніями володіли не тільки великі за площею країни (утворюючи гігантські імперії на зразок Французької чи Британської, про які буде написано нижче). *Нідерланди* після наполеонівських війн поступилися частиною володінь британцям. Однак, ця невелика європейська країна продовжувала утримувати заокеанський Суринам та величезну нідерландську Ост-Індію (сучасну Індонезію). *Португалія* володіла Анголою та Мозамбіком в Африці. *Іспанія* тривалий час зберігала вплив на Кубі, Філіппінах (продала їх США за 20 млн дол.), Гуамі, хоча на кінець XIX ст. іспанська імперська влада існувала лише в африканських землях (іспанській Сахарі). Невеличка *Бельгія* володіла величезним Конго, звідки викачувала гроші та ресурси (до 1908 р. ця земля вважалася приватною власністю бельгійського короля). Навіть *Японія*, яка стала на шлях європеїзації, створила свою колонію — Корею.

Спільною в колоніалізмі була не тільки політика колонізаторів, але також доля тубільного залежного населення. До нього ставилися, як до ресурсу, використовуючи ледь не на каторжних роботах (почасти до роботи їх справді примушували силою). Європейці намагалися поширити свою освіту та культуру. Щоправда, навчання

було необхідним для подальшої роботи, а на вивчення мови чи минулого підкорених народів існували заборони. Наприклад, в індійських школах під британським правлінням активно вивчали твори Вільяма Шекспіра, але майже не згадували місцеву історію та літературу. Політична влада в колоніях, кращі посади, доступ до медицини, більші права в суді зберігалися за європейцями. Місцеве населення сплачувало додаткові податки, жило за окремим судочинством, які визнавали дискримінацію цілком законною.

1. Чому в XIX ст. державам було «вигідно» мати власні колонії? 2. В яких сферах життя тубільне населення колоній зазнавало дискримінації? 3. Скористайтеся текстом параграфа і картами, що на форзацах цього підручника, та назвіть сфери впливу європейських держав.

36.2. Британська колоніальна політика

«Міняю стару корону на нову» («Прем'єр-міністр Бенджамін Дізраелі вручає королеві Вікторії корону Індії»), художник Джон Тенніел, 1876 р.

У другій половині XIX ст. Велика Британія залишалася найбільшою колоніальною імперією світу. Але, проводячи ліберальні реформи вдома, її урядовці не могли похизуватися демократичними поступками для поневолених народів. Місцеве населення чинило опір лише епізодично. В **Індії** в 1857 р. вибухнуло повстання *сипаїв* (індійських солдатів у британських колоніальних військах), яке було жорстоко придушене. Одразу після цього британська влада ліквідувала Ост-Індську торговельну компанію. В 1876 р. британські парламентарі проголосували за закон, яким королеві надали титул імператриці Індії. Ця країна виявилася справжньою *«перлиною Британської корони»*: чай, діаманти, спеції, благородні метали лилися рікою на британський ринок. Натомість промислова продукція Англії потрапляла у зворотному напрямку. Уся повнота влади в Індії перейшла до британського уряду. Частково англійці намагалися залучити на свій бік місцеву еліту, тому чимало індусів навчалися в британських університетах. Серед них був *Магатма Ганді*, майбутній лідер руху за незалежність.

Британці активно освоювали простори **Австралії** та **Нової Зеландії**. Чисельність корінних новозеландців — маорі — скоротилася втричі. В Австралії витісняли в засушливі райони місцеві племена, прирікаючи їх на вимирання. Натомість кращі землі залишалися для

колонізаторів. Переселенці активно займалися сільським господарством, освоювали нові землі, були споживачами британських фабричних товарів. Кількість європейців у колоніях стала настільки великою, що метрополії довелось рахуватися з їхнім впливом. Щоби не повторити сумний досвід американської революції, британський уряд погодився надавати їм статус **домініонів** — *фактично незалежних держав, які визнавали владу англійської корони*. Як наслідок, їхні представники могли брати участь у політичному житті Великої Британії: в розв'язанні проблем щодо фінансів, торгівлі, оборони тощо. Першим домініоном стала Канада (1867 р.), далі — Австралія (1900 р.), Нова Зеландія (1907 р.).

«Проходження іспанського фрегата «Беренгела» через Суецький канал у 1869 році», художник Рамон Падро-і- Педрет, 1870 р.

Цікавила англійську монархиню ще й **Африка**. В 1875 р. уряд Бенджаміна Дізраелі викупив єгипетський пакет акцій (44%) на *Суецький канал* — надзвичайно важливу водну артерію, адже нею пролягав найкоротший шлях на Схід, що приносив немислимі прибутки. Тоді ж зародилася думка про опанування просторами в межах осі Каїр – Кейптаун. Із цією метою Велика Британія завоювала *Східний Судан, Кенію, Уганду, Нігерію, частину Сомалі, Танганьїку*, інші африканські терени. Бажання загарбати Південну Африку призвело до **англо-бурських війн** у 1880–1881 рр. та в 1899–1902 рр. Річ у тім, що південноафриканські терени ще раніше колонізували європейці, зокрема *нідерландці-бури*, які чинили відчайдушний опір нападникам. Воювалося з ними складно, передусім із морально-ідеологічних причин. Жорстокості щодо корінних мешканців «не помічали», а от війну з колоністами-європейцями жваво обговорювали, навіть засуджували. Врешті, вдалося досягти компромісу. В 1910 р. **Південно-Африканський Союз** також визнали *домініоном* Великої Британії. Отак нідерландські переселенці разом із

британськими «господарями» уклали мирову за рахунок місцевого населення.

У другій половині XIX ст. залишалося невирішеним «ірландське питання». Лондонська влада, йдучи на деякі поступки, надала ірландцям місця в парламенті, що призвело до політизації їхнього визвольного руху. Новообрані депутати відстоювали інтереси рідного краю. Найактивніше вони домагалися земельної реформи та самоуправління — *гомрулю*. Після виборів 1874 р. гомрулери згуртувалися в окрему парламентську групу, яку очолив *Чарльз Стюарт Парнелл*. Для тиску на політиків вони здебільшого використовували законні способи: затягували парламентські засідання, подавали численні запити і позови, вдавалися до бойкотувань. Як би дивно це не виглядало, але ірландці відчутно впливали на британських політичних діячів, тому з ними періодично «загравали» і ліберали, і консерватори. Білль про гомруль двічі обговорювали в парламенті (1886 р. та 1912 р.), однак щоразу відхиляли. Це призвело до радикалізації ірландського визвольного руху. Були створені підпільні угруповання, які підтримували ідею збройної боротьби. Так, у 1858 р. постала організація «Фенії» (назва давніх воїнів), якою керував Джон О'Магоні. У 1867 р. фенії почали повстання, що було жорстоко придушено. За волю також боролася створена в 1905 р. політична організація «Шинн Фейн» («Ми самі»). Незважаючи на тривале англійське панування, ірландці пам'ятали свою історію, зберігали рідну мову, самобутню культуру. Але на початку XX ст. «ірландське питання» так і залишалося без відповідей.

1. Яке значення, на вашу думку, мало отримання англійською королевою титулу імператриці Індії? 2. Визначте англійські колоніальні надбання XIX століття. 3. Поміркуйте, чому на початок XX ст. ірландці не змогли позбавитися колоніальної залежності від Англії.

Раби, яких перевозять з Африки, XIX ст.

Англійці повідомляють африканців про мирний договір союзних держав (Віденський конгрес — авт.) від 20 жовтня 1815 року про скасування работоргівлі

36.3. Французька колоніальна політика

«Алжирський пейзаж», художник Анрі Руссо, 1880 р.

Французи досить агресивно набували нові території ще від XVI ст. в Америці, Азії, Африці та на островах Тихого океану. Однак поразка в Семирічній війні (1756–1763) завдала важкого удару по колоніальних амбіціях — більшість заокеанських земель одержали Іспанія та Велика Британія. У 1803 р. США викупили в Наполеона Бонапарта Луїзіану. *Перша імперія* фактично перестала існувати.

Друга імперія розпочалася в 1830 р., коли французькі війська висадилися в Алжирі та захопили цю землю за наступні 17 років. Особливо до опанування нових земель доклався Наполеон III. Він спробував встановити в Мексиці французький **протекторат** — створити *залежну територію, яка би користувалася автономією в більшості своїх внутрішніх справ, але визнавала би сюзеренітет могутнішої держави*. Посилення впливу США в регіоні завадило цьому плану, але ідея встановлення протекторатів, які формально зберігали видимість незалежності, припала французьким урядам до вподоби. Так, у Південно-Східній Азії в 1863 р. підлеглі Наполеона III встановили протекторат над Камбоджею. До середини 1870-х років під французький контроль перейшла Кохінхіна (південна частина сучасного В'єтнаму), війни проти Китаю дали змогу утвердитися на півдні Піднебесної (Гуанчжоу і Ханчжоу).

Поразка у франко-прусській війні 1870–1871 рр. призвела до падіння імперського уряду та заснування Третьої республіки. Однак, набуття нових колоній тільки пришвидшилося. «Свіжоокуповані» в'єтнамські землі в 1887 р. об'єднали з Камбоджею та Кохінхіною у

Французький Індокитай. **Алжир** став базою для розширення володінь у Північній Африці. Над **Тунісом** встановили протекторат у 1881 р. Поступово під французьку владу перейшла більша частина Північної, Західної і Центральної Африки. Велетенські землі розділили на дві колонії: **Французьку Західну Африку** і **Французьку Екваторіальну Африку**. На сході континенту створено анклав Джибуті (Французьке Сомалі). У 1911 р. Британія підтримала Францію, яка встановила протекторат над **Марокко**. Окремі колонії існували в південній частині Тихого океану, зокрема із декількох захоплених груп островів створили **Французьку Полінезію**. Друга імперія за своїми розмірами поступалася лише Британській.

Приєднання нових земель французькі урядовці пояснювали особливою «цивілізаційною» місією, яка пропонувала поширення цінностей, мови, культури, релігії, освіти і законів у колоніях. Загалом ідеї про рівність і свободу в колоніях майже не застосовувалися. Хоча Франція оголошувала дотримання демократичних принципів, підкорені народи не мали рівних прав із колонізаторами. Лише невелике число місцевих мешканців допускалися до одержання французького громадянства. З іншого боку, французи й самі активно не переселялися в заокеанські землі. Виняток становив лише Алжир, в якому осіло чимало європейців з метрополії. Як і в будь-якому іншому випадку, колонії засновували для одержання сировини (каучуку, нафти, золота, кави тощо), збуту товарів, які виготовляли в метрополії, збільшення політичного впливу у світі.

Гравюра на честь окупації Францією острова Мадагаскар у 1895 р.

Мовою історичного джерела

Із виступу французького журналіста Ґольє, 1885 р.:

«Депутати від Алжиру довели, що Франція не може обійтися без Тунісу. Представники Кохінхіни наполягли, що французи повинні анексувати Тонкін, а депутат від Реюньйону заявив, що володіння Мадагаскаром необхідне для щастя співгромадян».

1. Віднайдіть на карті території, про які йдеться в тексті. 2. Як ви розумієте тезу про те, що володіння колоніями «необхідне для щастя» Франції?

***1.** Які економічні вигоди отримувала Франція від колоніальної системи? **2.** Визначте особливості формування Французької колоніальної імперії. **3.** Як Франція виправдовувала свою колоніальну політику?*

1. Простежте за картою зростання колоніальних володінь Великої Британії та Франції наприкінці XIX – на початку XX ст. 2. Знайдіть на карті об'єкти, згадані в тексті параграфа. 3. Визначте за легендою карти, про які події на теренах Південно-Східної та Східної Азії ви дізнаєтеся зі змісту наступних параграфів. Зверніться до цієї карти на наступних уроках.

Працюємо разом.

Вправа «Альтернативна історія». Об'єднайтесь у пари чи групи. Дослідіть колоніальну політику різних імперій. Обговоріть наслідки колоніалізму. Розробіть мініпроєкт з альтернативної історії «Світ без колоній» (картосхема, постер, есей — на вибір). Змоделюйте, якими були б політична карта світу, освіта, торгівля, культура без колоніалізму.

Переваги й недоліки європейської присутності в країнах Азії та Африки	
Переваги (для метрополій та опосередковано для колоній)	*Недоліки (для країн Азії та Африки та їхнього населення)*
– Насичення ринку товарами. – Можливість насильно продавати промислову продукцію в колоніях. – Залучення до світових економічних зв'язків. – Поширення освіти. – Інфраструктурні проєкти.	– Економічна експлуатація. – Політична залежність та втрата суверенітету. – Соціальна дискримінація. – Заборони на вивчення мови чи минулого підкорених народів. – Насадження культури метрополії.

Вір, але перевір

Ознайомтеся з історичною довідкою про відомого українського вченого та мандрівника Миколу Миклухо-Маклая на сайті Українського інституту національної пам'яті. Скористайтеся для цього покликанням https://cutt.ly/dr132TbI чи QR-кодом.

1. Назвіть кілька географічних регіонів, які досліджував Миклухо-Маклай. 2. У чому полягав внесок науковця в захист прав корінних народів? 3. Як колоніальна політика Російської імперії вплинула на долю Миколи Миклухо-Маклая?

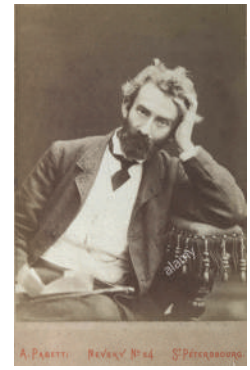

Микола Миклухо-Маклай, між 1870 і 1880 рр.

Корисна гра:

«Колоніальні володіння»
https://cutt.ly/rr133A88

Перевірте себе

I **1.** Обчисліть, скільки років тому Канада отримала статус домініону. Упорядкуйте події у хронологічній послідовності: встановлення Францією протекторату над Марокко; повстання феніїв; повстання сипаїв; встановлення Францією протекторату над Камбоджею. **2.** Покажіть на карті колоніальні володіння Англії; Франції; Нідерландів; Португалії та Іспанії. Знайдіть спільні кордони колоній цих імперій. Поміркуйте, де могли виникати конфлікти.

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання у класі.
4. Поясніть, які наслідки для місцевого населення мала колоніальна політика. **5.** Порівняйте колоніальну політику Англії та Франції.

III **6.** Поміркуйте, чому корінні мешканці колоній не отримали рівних прав порівняно з колонізаторами. Чи в сучасному світі, на ваш погляд, існують прояви «неоколоніалізму»? Відповідь обґрунтуйте.

§ 37. Китай: боротьба за незалежність

Згадайте...

— етапи розвитку державності в Китаї;

— які колоніальні імперії претендували на держави Азії.

Як ви розумієте... — поняття «Піднебесна», «торгова факторія», «політика відкритих дверей»?

Чи знаєте ви, що...

— у 1830-х роках продаж опіуму приносив Ост-Індській компанії понад 1 мільйон фунтів стерлінгів щорічно;

— у період з 1819 до 1832 року в Пекіні працював український лікар Йосип Войцехівський, родом з Уманщини. Він здобув особливу славу завдяки своїй діяльності в боротьбі з епідеміями холери. Його внесок у збереження здоров'я мешканців був настільки вагомим, що ще за його життя, у 1829 році, китайці встановили йому пам'ятник у Пекіні.

37.1. Китай у першій половині XIX ст. Що таке «Перша опіумна війна»?

Свого часу китайці першими винайшли порох, папір і друкарський верстат. Однак вони майже не скористалися, зокрема, двома останніми винаходами, що згодом здійснили «інформаційну революцію» в Європі та допомагали європейцям займатися просвітництвом на захоплених територіях. Вперше європейці спробували проникнути в Піднебесну імперію ще в першій половині XVI ст. Тоді португальці підкупили кількох китайських чиновників, що дали їм змогу заснувати торговельну базу на узбережжі. Дуже швидко португальці почали зловживати своїм становищем. Китайський імператорський уряд схаменувся, і після декількох морських битв прибульців вигнали за межі країни. Щоправда, певну поступку для португальців залишили: їм за плату передали в оренду півострів Макао (Аоминь). Так само наприкінці XVI ст. спробували закріпитися в Китаї нідерландці, але зазнали невдачі. Вихідців з усіх інших держав китайський уряд вважав «варварами». У 1757 р., «остаточно» закрившись від решти світу, Китай відгородився й від прогресивних змін. Величезна і багата, керована імператорами з династії Цин, Піднебесна не давала спокою амбітним європейським імперіям, які намагалися встановити й посилити в ній свій вплив.

Традиційні китайські товари (шовк, фарфор, чай) користувалися чималим попитом в Європі. Проте китайці навзамін відмовлялися купувати європейські вироби, тому розраховуватись доводилося чистим сріблом. Такі виплати дратували західних купців, тому вони постійно шукали шляхи для обходу існуючих заборон. Дієву «схему»

вигадали британці, які почали нелегально ввозити до Піднебесної важкий наркотик опіум — в Індії його вирощувала Ост-Індська компанія. Прибутки від такої торгівлі дуже швидко перевершили зиск від продажу чаю та шовку. Про руйнівну силу опіуму для організму людини тоді ще мало знали, однак масштаби проблем стали настільки відчутними, що втрутилася китайська влада. Піддані імператора, виснажені морально та фізично, страждали без нових партій опіуму. У березні 1839 р. було ухвалено рішення застосувати державний силовий апарат проти наркоторгівлі. Китайські війська оточили торгові факторії, внаслідок чого було вилучено та знищено понад 20 тис. ящиків отрути. Ост-Індська компанія зазнала чималих збитків, тож звернулася до англійської влади, аби та примусила Піднебесну виплатити втрачені гроші. Китайська влада досить зухвало відповідала на всі звинувачення та прохання, чим викликала гнів навіть королівського двору.

«Комісар Лінь і знищення опіуму в 1839 році», художник невідомий, близько 1850 р.

Англійці твердо вирішили взяти реванш, але діяли обережно. Без оголошення війни до китайського узбережжя вони спрямували військово-морську ескадру. Тож, у 1839 р. розпочалася так звана **Перша опіумна війна**, яка тривала до 1842 р. Китайські війська значно поступались англійцям в організації та озброєнні. Так само вітрильні китайські *джонки* були розбиті паровими броньованими кораблями британців. Уряд династії Цин роздирали внутрішні конфлікти, і він проявив нерішучість. У серпні 1842 р. **в Нанкіні** підписали мирний договір, за яким Китай відкривав для британської торгівлі п'ять портів, сплачував контрибуцію, віддавав у «вічне володіння» британцям порт Гонконг. Перша опіумна війна продемонструвала, що з Китаєм можна говорити «з позиції сили».

1. Які європейські держави отримали право на заснування торговельних баз на території Китаю? 2. Визначте причини та результат Першої опіумної війни. 3. Чи можна стверджувати, що торговельні відносини між Китаєм та Європою в XIX столітті мали колоніальний характер? Відповідь обґрунтуйте.

Мовою історичного джерела

Китайський чиновник про поширення опіуму напередодні «Першої опіумної війни»:

«Спочатку куріння опіуму було поширене лише серед модників із багатих родин, які вдавалися до цієї звички як до показного розкошування, хоча й розуміли, що не варто впадати в неї надмірно. Згодом звичка охопила всі верстви населення — від урядовців і представників знаті до ремісників, торговців, артистів, слуг, а також жінок, буддійських монахів і монахинь, даоських жреців. Усі відкрито купували та використовували інструменти для куріння опіуму. Навіть у самому серці нашої династії — столиці та навколишніх районах — деякі мешканці теж виявились ураженими цією страшною отрутою».

1. Чи можна на основі тексту стверджувати, що наркотична залежність населення Китаю в XIX ст. набула загальносуспільного рівня? 2. Чому, на вашу думку, куріння опіуму стало модною тенденцією в Китаї XIX ст.?

37.2. Соціальні потрясіння в Китаї. «Друга опіумна війна»

Поразки Китаю від європейців, а також недієздатність його влади сприяли зростанню соціальної напруги, яка вилилася в протести й повстання. Ще в 1840–1850-х рр. країною поширився рух *тайпінів*, натхненником і очільником якого став Хун Сюцюань (1814 – 1864). Його погляди базувалися на суміші утопічних ідей із християнства та конфуціанства. Він закликав до повстання з метою повалення влади імператора та проголошення «царства рівності» («тайпін тяньго»). Спочатку тайпіни здобули низку перемог і навіть утворили власне омріяне «царство» із центром у місті Нанкін. Щоправда, наступні спроби запровадити нереальні порядки провалилися.

На тлі таких внутрішніх проблем розпочалася **Друга опіумна війна**. У 1854 р. китайський імператор отримав від урядів Великої Британії, Франції та США вимогу про надання прав необмеженої торгівлі на території Китаю (зокрема й торгівлі опіумом). Британці швидко знайшли привід для вторгнення — китайська влада затримала корабель «Ерроу», який доставляв контрабандні вантажі. Вже 1856 р. англійські кораблі бомбардували порт Гуанчжоу. Наступного року до проведення військових дій долучилися французи. У битві біля Пекіна в 1860 р. британські та французькі війська насамперед завдяки артилерії розбили імператорську армію. У жовтні того ж року воюючі сторони підписали **Пекінський** договір: китайський уряд виплачував Великій Британії та Франції велику контрибуцію, відкривав для іноземної торгівлі Тяньцзінь, дозволяв

використовувати китайських робітників для роботи в англійських і французьких колоніях. Чи не єдиним позитивним наслідком для Китаю стало те, що в 1864 р. імператор отримав європейську допомогу для остаточного придушення руху тайпінів. Бунтівників подолали, і регіони країни повернулися до складу Піднебесної імперії, проте це призвело до ще більшого засилля іноземців.

Імператор Гуансюй, 1905 р.

Питання реформ та модернізації Піднебесної стали надважливими. Мислитель Кан Ювей переконував чиновників у необхідності оновлення. Він навіть здійснив спробу втілити свої задуми. Однак через державний переворот і побоювання за життя втік за кордон, у Японію. Невдача у війні з Японією (1894–1895) знову оголила всі проблеми Китаю. Кризу управління намагався вирішити молодий імператор Гуансюй (1871 – 1908). Упродовж 100 днів уряд намагався провести реформи в освіті, армії, господарстві та державному управлінні. Однак, зміни зустріли опір — імператриця **Ци Сі** та старе чиновництво зупинили **«сто днів реформ»**. Імператора ізолювали, а через 10 років примусового арешту отруїли.

Наприкінці XIX ст. набув поширення рух *іхетуанів*, яких у Європі називали «боксерами». Вони вважали іноземців причиною всіх нещасть. За невтручання влади бунтарі захопили столицю Пекін, де винищили майже всіх європейців. У відповідь відразу вісім великих країн увели власні війська в Китай, чим ще більше загнали його в залежність іззовні. У 1899–1900 рр. США запропонували європейським країнам **«політику відкритих дверей»** стосовно Китаю. Вона передбачала надання права всім країнам вільно торгувати з Піднебесною, зберігаючи цю державу в єдності, без дроблення на колонії. За збереженням формальної єдності Китаю ховалися небезпечні наслідки. Ідею підтримали інші західні держави — уряд Піднебесної за таких умов не мав права голосу. До того ж Китайська держава втрачала право контролювати свої кордони та економічне життя. Доступ до їхніх портів був вільним, а іноземні громадяни мали тут особливі права, зокрема право не підкорятися китайським законам.

«Китай — пиріг королів та імператорів», художник Анрі (Жак) Мейєр, 1898 р.

Вір, але перевір

Формування української діаспори в Китаї.

Наприкінці XIX ст. українці почали оселятися в північно-східній частині Китаю — Маньчжурії. Там Росія за угодою з китайським урядом прокладала Східно-Китайську залізницю. Серед робітників значну частину становили українці, зокрема із Зеленого Клину на Далекому Сході. Найбільше українських переселенців осіло в місті Харбін. З часом тут активізувалось українське громадське життя. У 1907 році було створено першу українську організацію в Маньчжурії — Український клуб, що діяв задля пробудження інтересу до рідної культури, історії, літератури та музики, а також надання матеріальної допомоги членам клубу. Серед найактивніших діячів клубу були С. Кукуруза, Ф. Тоцький, Ю. Юрченко та інші, а першим головою — М. Панчоха. При клубі діяли аматорський театральний та музично-драматичний гуртки і хор, а в 1916 році відкрили українську школу.

Наприкінці 1917 року провели перепис населення в Маньчжурії, за результатами якого в регіоні проживало близько 22 тисяч українців. Вони мешкали як у Харбіні, так і вздовж станцій Східно-Китайської залізниці. На карті старого Харбіна збереглися назви вулиць: Київська, Мала Київська, Харківська, Житомирська, Львівська, Шевченка, Гоголя та Поділ.

1. Коли та за яких обставин відбулася Друга опіумна війна? Визначте її наслідки для Китаю. 2. Порівняйте спроби китайської влади та суспільства подолати політичну кризу XIX ст. 3. Чому Китай не зміг протистояти європейським державам у XIX ст.?

37.3. Сіньхайська революція в Китаї

На початку XX ст. Маньчжурська династія вичерпала свою спроможність, а сили, які прагнули оновлення Китаю, діяли дедалі рішучіше. Їхнім ідеологом був **Сунь Ятсен** (1866 – 1925). Він розробив і обстоював «три народні принципи»: *націоналізм, народовладдя, народний добробут*. Остерігаючись революції, імператриця Ци Сі погодилася на реформи. Консервативні китайці сприйняли їх зі спротивом, а після смерті Ци Сі перетворення узагалі призупинили.

Почалася революція, що її іменували **Сіньхайською**, бо **1911 р.** за китайським календарем звався «сіньхаєм». Революціонери, очолювані Сунь Ятсеном, захопили місто Нанкін і проголосили **Китайську республіку**. Їм протистояли монархісти, якими керував генерал *Юань Шикай*. Події розгорталися на користь обох сторін почергово. У березні 1912 р. ухвалено Конституцію, що узаконила республіканську форму правління в Піднебесній. У 1913 р. розпочав засідати парламент. Попри це, політичні пристрасті вирували. Вдавалися навіть до убивств. Урешті Юань Шикай набув диктаторських повноважень, однак не наважився відновити монархію. Сунь Ятсен натомість об'єднав своїх прихильників у *Гоміньдан* (Національну партію), що орієнтувалася на республіканське правління. В такому

неспокої Китай зустрів Першу світову війну. Закрита від світу, відстала й слабка держава, що противилася модернізації, Піднебесна не змогла повторити досвіду сусідньої Японії, яка, не боячись вестернізації (західного впливу), зустріла світовий конфлікт «у повній бойовій готовності».

Поштова марка «Сунь Ятсен», 1949 р.

Імператриця Ци Сі, фотограф Юнлінь, 1903–1904 рр.

1. У чому суть «народних принципів» Сунь Ятсена? 2. Що, на вашу думку, сприяло поширенню в Китаї ідей республіканського правління? 3. Чи перемогла Сіньхайська революція?

Працюємо разом.
Вправа «Ментальна карта». Об'єднайтесь у пари чи групи. Дослідіть причини, розгортання та наслідки Сінхайської революції. Створіть ментальну мапу на цю тему.

Корисна гра:

«Китай у XIX ст.»
https://cutt.ly/Xr138Bc3

Перевірте себе

I **1.** Упорядкуйте події у хронологічній послідовності: «політика відкритих дверей»; Перша опіумна війна; Сінхайська революція; Друга опіумна війна, реформи «сто днів». **2.** Покажіть на карті (стор. 71) Нанкін, Пекін, півострів Аоминь (Макао), порт Гонконг.

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання у класі. **4.** Поясніть, які наслідки для Китаю мали Нанкінський, Пекінський договори та «політика відкритих дверей». Чи можна вважати їх проявами колоніалізму? **5.** Створіть розгорнутий план «Китай у період колоніального тиску».

III **6.** Яке значення для розбудови демократії в Китаї мав перехід від імперії до республіки? Чи можна вважати Сунь Ятсена провідником громадянського суспільства?

§ 38. Японія європейська: модель модернізації

Згадайте...

— особливості географічного розташування Японії;

— на які території Азії Японії вдалося поширити колоніальний вплив.

Як ви розумієте... — поняття «самоізоляція», «модернізація», «реформи»?

Чи знаєте ви, що...

— Муцухіто став 122-м імператором Японії у віці 15 років; у час його правління було створено стабільну фінансову систему, засновано перші університети, а також виникли великі промислові корпорації, зокрема «Міцубісі», «Міцуї» та «Ясуда»;

— російсько-японська війна стала першим випадком, коли велика європейська держава зазнала поразки у війні з азіатською країною; підписання Портсмутського миру за посередництвом американського президента Теодора Рузвельта дозволило йому отримати за це Нобелівську премію миру?

38.1. Країна вранішнього Сонця в першій половині XIX ст.

Японію часто називали *Країною вранішнього Сонця* через її географічне розташування. Острівна країна, відрізана від континенту кількома протоками, тривалий час розвивалася незалежно навіть від азійських впливів. Коли ж на обрії з'явились європейські та американські кораблі, національний характер японців, витривалий та наполегливий, вдався до *самоізоляції*. Японцям не подобалися західні впливи. У XVII ст. було заборонене християнство, усіх іноземців, які потрапляли на острови в незаконний спосіб, страчували. Невелике послаблення зробили для нідерландців, яким дозволили торгувати в порту Нагасакі. Завдяки такому жорсткому відгородженню японці змогли захистити свої традиції, які відомі й сьогодні. Однак перед викликами «довгого XIX ст.» дотримуватися таких порядків самоізоляції було майже неможливо. Світ поступово відмовлявся від цього, і Японія не стала винятком.

У першій половині XIX ст. в країні продовжувався «період Едо», що тривав ще від 1603 р. Влада перебувала в руках *сьоґунів* (військових головнокомандувачів) з роду Токуґава, тоді як імператори лише номінально керували державою. *Сьоґунат* дотримувався політики «сакоку», тобто заборони християнства та обмеження контактів із Західним світом. Опорою такого правлячого режиму були воїни-*самураї*, які складали також політичну еліту. Хоча формально вони перебували на найвищому соціальному щаблі, придворна аристократія (*куге*) поступово зрівнялася з ними у правах, а упродовж XIX ст. зайняла провідне становище. Упродовж цього часу Японія

залишалась аграрною країною, в якій рис був основою економіки. Фактично майже 80% населення становили селяни-землероби. Завдяки вмілій роботі ремісників (*шокуніни*) зростали міста. Купці, хоча й належали до нижчих соціальних верств, набрали відчутної соціальної сили. Подекуди вони «викуповували» собі вищий статус, родичаючись із самурайськими родинами. Столицею і чи не найбільшим містом було Кіото, проте рід Токуґава володів містом Едо, або Токіо, в якому ухвалювали реальні політичні рішення. До соціальних низів належали *буракуміни*. Так у XIX ст. називали мешканців поселень-*бураку*, які виконували «брудну роботу»: прибирали та вивозили сміття, займалися різництвом і кожум'яцтвом, конвоювали злочинців тощо.

Культура Японії як результат самоізоляції розвивалася досить активно. Самураї навчались у спеціальних школах — *ханко*. Їх зазвичай створювали в маєтках *даймьо* (пана, якому вони служили). Там викладали конфуціанство, каліграфію, етикет і бойові мистецтва. Ремісники та купці навчалися в *теракоя* (храмових школах), де здобували знання з письма і числення. Завдяки такій системі освіти, вже на початку XIX ст. чи не всі самураї та половина городян вміли вільно читати і писати. В містах існувала *культура «укійо»* («плинний світ»), відповідно до якої розвивалися мода, розваги й естетичні смаки. Популярними явищами стали традиційний японський театр *кабукі*, ляльковий театр *бонраку*. Розвиток книгодрукування сприяв поширенню поезії *хайку* і сатиричної прози. Розвивалося також природокористування. Наприклад, через активну вирубку лісів сьоґунат ввів захисні обмеження. Внаслідок цього з'явилися численні сади, мистецтво *бонсай*, виводили нові сорти квітів.

Терако. Зображення 1844 р.

Однак, така ідеалістична картина мала свої приховані проблеми. Однією із найбільших стали періодичні неврожаї рису. Зважаючи на ізоляціонізм, допомоги чекати не доводилося, тому селяни опинялися сам на сам перед складним викликом. Особливо руйнівним став голод Темпо (1833–1837), коли через несприятливу погоду та негнучку урядову політику загинуло чимало людей (постраждалим доводилося їсти навіть траву і кору дерев, аби вижити). Трагедія підірвала авторитет сьоґунів. Хиткішим ставало становище самураїв, основної опори режиму Токуґава. Податки, які вони стягували з населення, поступово знецінювалися. Чимало знатних воїнів опинилися в боргах і навіть змушені були

працювати, що вважалося принизливим для самураїв. Міста потерпали від селянських повстань та антикупецьких заворушень (особливо в часи голоду Темпо). На цьому фоні зародився рух *сонно дзьой*, який полягав у шануванні імператора й ідеї вигнання «варварів» та сьоґуна.

***1.** Поміркуйте, чому в XIX ст. Японія відмовилася від політики «сакоку». **2.** Охарактеризуйте розвиток японського суспільства в XIX ст. **3.** Чому голод Темпо набрав значних масштабів?*

38.2. Реставрація Мейдзі в Японії

Висадка комодора М. Перрі та американських військових в японському порту, 1854 р.

Із другої половини XIX ст. Японія потрапила в поле зору США, які впевнено рухалися до світового лідерства й визначили сферами свого впливу Латинську Америку і Далекий Схід. До берегів Японії прибув американський комодор (командир бойового з'єднання кораблів) Метью Перрі. Японський флот не йшов у жодне порівняння із можливостями США. Під тиском таких «аргументів», 1854 р. Країна вранішнього Сонця змушена була відкрити свої порти для американців. Упродовж наступних років такі ж нерівноправні договори ухвалено з Англією та Францією. Раптовий кінець самоізоляції шокував суспільство, адже «варвари» змусили сьоґунат капітулювати.

Уряд Токуґава намагався виправити становище. Користуючись новими можливостями, насамперед намагалися модернізувати армію та флот. У 1855 р. в Нагасакі заснували військово-морську школу. Найкращих курсантів відправляли на навчання в європейські країни, звідки запрошували інженерів та інструкторів для створення нового війська. Результати були вражаючі — до 1868 р. японський флот сьоґуна уже складався із восьми сучасних парових військових кораблів західного зразка. Однак самураї відверто противилися новим військовим формуванням, а розбурханий дипломатичними невдачами соціум вимагав усунення сьоґуна від влади. У 1863–1868 рр. між світською і релігійною

Портрет імператора Мейдзі, фотограф Учіда Куїчі, 1873 р.

владами, що їх уособлювали сьоґун Іємоті та імператор Комей, розгорілася громадянська війна. Вона закінчилася після приходу до влади нового імператора, який зумів розгромити військо сьоґуна і захопити його столицю, місто Едо (Токіо). Відтак світська й релігійна влада об'єднались, а Японія ступила на шлях модернізації. Новопосталий «небесний господар» **Муцухіто** започаткував період «освіченого правління» — **Мейдзі (1868–1912).**

Реформи Мейдзі			
Назва реформи / сфера	**Час проведення**	**Основний зміст і мета**	**Результат**
Адміністративна	1870–1872 рр.	Поділ Японії на префектури, ліквідація князівств. Мета: подолати роздробленість та усунути від влади князівські клани, що противилися нововведенням.	Створення злагодженого управління в країні.
Аграрна	1872–1873 рр.	Остаточна ліквідація середньовічних пережитків. Селянство отримало землю і змогу долучитися до товарно-грошових відносин.	Формування робітничої верстви із селян, що не витримали конкуренції.
Фінансова	1868 р.	Введення в обіг нової грошової одиниці — єни.	Модернізація фінансової системи.
Військова	З 1868 р.	Укомплектування армії за європейським зразком. Запровадження загальної військової повинності. Створення військових освітніх закладів.	Створення боєздатної армії зі збереженням духу самурайства.
Освітня	З 1872 р.	Відкриття мережі початкових шкіл та університетів. Велика увага до національного виховання, відданості імператору й Батьківщині.	Підвищення освітнього рівня, укріплення національного духу.
Промислова	Протягом періоду	Стимулювання промисловості через заохочення та пільги. Створення «зразкових підприємств» (державних заводів і фабрик) для впровадження європейських технологій.	Розвинена промисловість за західним зразком. Перетворення на лідера азійського світу.
Політична (Конституційна)	1890 р.	Набуття чинності Конституції Великої Японської імперії. Встановлення обмеженої монархії з широкими правами для імператора.	Перетворення Японії на модерну державу, набуття вагомості у світі.

«Протистояння нового і старого на початку “доби” Мейдзі в Японії», художник невідомий, близько 1870 р.

Імператор Мейдзі, впроваджуючи радикальні зміни майже у всіх галузях, ураховував і досвід європейських країн, і особливості своєї. За **адміністративною** реформою (1870–1872) Японію поділили на префектури, а князівства ліквідували. Таким чином подолали роздробленість та усунули від влади князівські клани, які противилися нововведенням. Провели й **аграрну** реформу (1872–1873), остаточно ліквідувавши середньовічні пережитки. Селянство отримало землю, а разом із нею змогу долучитися до товарно-грошових відносин. Ті, які не витримували конкуренції, згодом поповнили робітничу верству. Модернізуючи **фінансову** систему, в 1868 р. увели в обіг нову грошову одиницю — єну. Того ж року взялися за перетворення в **армії**. Її укомплектували за європейським зразком, упровадивши загальну військову повинність. Водночас зберегли дух і вишкіл самурайства. Створили спеціальні військові освітні заклади. У 1872 р. почали реформувати **освіту**. Відкрили мережу початкових шкіл та університети. Велику увагу приділяли національному вихованню молоді, її відданості імператору й Батьківщині. Щоб стимулювати промисловість, вдалися до всіляких заохочень та пільг. У 1890 р. набула чинності Конституція Великої Японської імперії. Згідно із цим Основним Законом, правління країни набувало форми обмеженої монархії, але з широкими правами для імператорів. У цілому, реформи перетворили Японію на модерну державу зі злагодженим управлінням, розвиненою промисловістю, боєздатною армією. Імперія набувала вагомості не лише на Далекому Сході, а й загалом у світі.

Основою **індустріалізації** аграрної в минулому країни стали **«зразкові підприємства»**. Так називали державні заводи і фабрики,

що створювалися за наказом уряду та мали модернізувати японське виробництво за західним зразком. Для цього закуповували та впроваджували європейські технології (насамперед французькі, англійські та німецькі виробничі новинки). Завдяки цьому японські спеціалісти мали змогу навчитися новим методам виробництва, копіювати чи навіть удосконалити їх у майбутньому. Такий підхід дав змогу розбудувати економічне життя країни, перетворити її на лідера азійського світу.

1. Які фактори змусили Японію відмовитися від політики самоізоляції? 2. Розкажіть про сутність реформ Мейдзі, розглянувши картину «Протистояння нового і старого...». 3. Зіставте та порівняйте перетворення, що їх здійснили імператори Муцухіто й Олександр II. Чому обидва правителі вдалися до докорінних змін у своїх країнах?

38.3. Японська експансія часів Мейдзі

Країна вранішнього Сонця впевнено й активно розпочала територіальну експансію. Спираючись на свої промислові досягнення, імператорський уряд звернув увагу на азійські простори, що були багаті природними та людськими ресурсами. Вже 1874 р. японські війська спробували захопити Тайвань, однак здійснити такий задум не вдалося. Зробивши «роботу над помилками», японські війська в 1894 р. атакували Китай. Нерішучість цинського командування і відчутна технологічна перевага японців вирішили долю протистояння. Відповідно до мирної угоди 1895 р., Японія отримала не тільки велику контрибуцію, але й свої перші колонії — острови **Тайвань і Пенху**. Не менш важливо, що Корею тоді визнали самостійною країною, але вона з-під впливу китайського одразу потрапила під владу японських урядовців. Мейдзі змогли закріпити свої економічні та політичні позиції в регіоні, посунути свій політичний вплив углиб Китаю. В 1910 р. Корея офіційно стала частиною Японської імперії — з повним позбавленням незалежності.

Агресивні наміри японців зіштовхнулися з активним просуванням російських інтересів. Царський уряд Миколи II прагнув стати гегемоном у регіоні, тому активно провокував японців на відкритий конфлікт. Однак, російський уряд не оцінив власні сили — модернізована на європейський манер японська армія мала відчутну перевагу на полі бою. Основні бої розгорнулися на Ляодунському півострові — китайській землі, яку росіяни змогли «витиснути» для просування своїх сил у Маньчжурії. В січні 1904 р. японський флот раптово атакував російські кораблі в головній місцевій гавані — Порт-Артурі. Це стало початком **російсько-японської війни** 1904–1905 рр.

Японський агітаційний плакат часів російсько-японської війни

Яку рису характеру або фізичну властивість нації намагався продемонструвати агітатор? Якби цей плакат мав гасло, яким би воно було?

Японські війська активно просувалися з Кореї, і скоро Порт-Артур заблокували як з моря, так і зі сторони суходолу. Витримавши кількамісячну облогу, гарнізон здався. Однак, царський уряд зробив ставку на численний флот, який мав із західної частини Російської імперії дістатися до Владивостока на Далекому Сході й переламати хід війни. У строю перебували також піхотні війська в Маньчжурії. Проте в лютому–березні 1905 р. біля *Мукдена* японці здолали російську армію (на завершальному етапі російськими військами командував уродженець Чернігівщини генерал Микола Ліневич). У травні 1905 р. російський флот спіткала чи не найбільша військова катастрофа з часів його існування — морська битва в Цусімській протоці (більш відома як *Цусімська битва*). 21 корабель було знищено, 7 суден захопили японці, ще 6 кораблів причалили до портів нейтральних країн та були роззброєні. Поразка струснула Російську імперію (стала однією із причин революції 1905 р.) та прискорила початок мирних перемовин. За посередництва США обидві країни в Портсмуті домовилися про мир. Російська імперія визнала японські інтереси в Кореї, передала Японії права на оренду частини Ляодунського півострова з Порт-Артуром включно та південну частину острова Сахалін. Країна вранішнього Сонця остаточно перетворилася на потужного регіонального лідера.

1. Назвіть, які території потрапили в колоніальну залежність від Японії. 2. Охарактеризуйте причини та перебіг російсько-японської війни. 3. Пригадайте, які політичні наслідки мала поразка Росії у війні з Японією.

Вір, але перевір

Українці в російсько-японській війні.

Під час російсько-японської війни участь у бойових діях взяли чимало українців, зокрема офіцери, які часто йшли на фронт добровільно. Одним із командувачів Маньчжурської армії був українець із Чернігівщини генерал Микола Ліневич. Кінноту з Кубані й Дону очолював генерал-лейтенант Павло Міщенко, 2-м Сибірським корпусом керував Микола Засулич, а 10-м армійським корпусом — Костянтин Случевський. Генерал-майор Костянтин Величко, нащадок козацького літописця Самійла Величка, командував інженерними частинами. Контрадмірал Йосип Матусевич очолював загін кораблів порт-артурської ескадри, а генерал-майор Володимир Косоговський керував Сибірською козачою дивізією. Генерал-майор Володимир Харкевич був генерал-квартирмейстером штабу Маньчжурської армії, а артилерією Західного й Південного фронтів командував Михайло Романовський. Українець Роман Кондратенко був одним з основних організаторів героїчної шестимісячної оборони Порт-Артура.

Серед військових підрозділів, направлених на Далекий Схід, 10-й армійський корпус складався переважно з 9-ї дивізії (в основному полтавці) та 31-ї дивізії (харків'яни). Згодом приєдналися 15-та піхотна дивізія й 4-та стрілецька бригада з Одеського військового округу.

До війни долучалися й жінки. Зокрема, київська гімназистка Катерина Десницька, дочка чиновника, закінчила курси медсестер і поїхала на фронт. Вона була нагороджена трьома військовими відзнаками. Після війни вийшла заміж за сина короля Сіаму — принца Чакрабона.

Серед відомих учасників бойових дій був і Павло Скоропадський (майбутній гетьман Української держави в 1918 році). З початком війни він подав рапорт про переведення на фронт. У лютому 1904 року вирушив на Далекий Схід із завданням доставити в Мукден коней і мулів для армійських потреб, згодом перейшов до служби в бойових частинах: 1-й Маньчжурській армії, 3-му Верхньоудинському полку Забайкальського козачого війська, а згодом став командиром 5-ї сотні 2-го Читинського полку. Скоропадський відзначився в низці бойових операцій, за що отримав військові нагороди. У травні 1905 року він був призначений ад'ютантом генерала Ліневича, якому служив до листопада того ж року.

Мовою історичного джерела

Із книжки Генріха Дюмолара «Японія. Політичне, економічне і соціальне становище країни», 1904 р.:

«Спогади про детальний огляд мною вулиці Сінамі в кварталі Сіба можна віднести до числа найсумніших і найжалісніших, які тільки збереглися в моїй пам'яті про перебування в Японії… Уявіть собі ряд халуп у кількості 400 або 500, напівзруйнованих і невимовно брудних, струмки якоїсь клейкої і смердючої рідини, що текли з усіх боків, зігнилі трупи щурів і <…> худі постаті нещасних людей, які в цих халупах знаходять собі єдиний притулок…

…На просторі кількох квадратних футів, вкритому брудною і подертою солом'яною циновкою, де вовтузяться маленькі діти, живе ціле сімейство. Так зване „хібаті", в якому жевріють кілька вуглин, і незмінний в усіх халупах „буцудан" — маленький, розміщений над дверима буддистський вівтар, до якого в тяжкі хвилини

звертаються погляди нещасних, — ось і все облаштування цих халуп. Всі будинки описаного кварталу належать підприємцям, які примудряються ще мати з них досить значний дохід».

1. Як автор описує житлові умови мешканців вулиці Сінамі? 2. Чому, на вашу думку, ці спогади виявилися «найсумнішими і найжаліснішими»?

Мовою історичного джерела

Ротем Ковнер про реакцію японського суспільства на перемогу в Цусімській протоці:

«Почувши звістку про перемогу, вся японська нація була сповнена почуттям тріумфу. Проте це була твереза радість, і громадськість — на подив іноземних спостерігачів — здебільшого змогла стримувати суміш захоплення та полегшення. Така загальна реакція була розумною, оскільки війна ще не закінчилась, і на той час Японія втратила понад 80 000 осіб — найбільша військова втрата, яку країна зазнала з початку своєї модернізації. Що ще важливіше, японська держава початку XX ст. прагнула поводитися цивілізовано та по-рицарськи, щоб таким чином завоювати повагу та підтримку провідних західних держав. Таким чином, японське суспільство наслідувало християнську традицію («Не радій, коли падає твій ворог, і нехай не радіє твоє серце, коли він спіткнеться»), але огортаючи її частково переосмисленим самурайським кодексом смирення та самовладання».

1. Як японське суспільство відреагувало на перемогу в Цусімській протоці?
2. Чому автор вважає, що така реакція була розумною?

Працюємо разом.

Вправа «Інфографіка». Об'єднайтесь у пари чи групи. Створіть інфографіку про реформи періоду Мейдзі.

Корисна гра:

«Реформи Мейдзі»
https://cutt.ly/5r137dM0

Перевірте себе

I **1.** Хронологічний диктант: У якому році Японія відкрилася для західних держав після політики самоізоляції? Назвіть рік утворення імперії Мейдзі. Коли Японія анексувала Тайвань? Визначте дату початку та завершення російсько-японської війни. Вкажіть рік укладення Портсмутського миру. Коли Японія офіційно приєднала Корею? **2.** Покажіть на карті, які країни межували з Японією в XIX ст. і як це впливало на її політику. Знайдіть і покажіть на карті Порт-Артур і поясніть його стратегічне значення.

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання у класі. **4.** Як реформи Мейдзі допомогли модернізувати Японію? **5.** Чому Японія змогла перемогти Росію у війні? Проаналізуйте наслідки війни для Росії та Японії.

III **6.** Порівняйте цінності, які пропагувала Японія у своїй зовнішній політиці на початку XIX та на початку XX століть.

§ 39. Османська імперія — «хвора людина Європи»?

Згадайте...

— які території контролювала Османська імперія;

— особливості формування кримськотатарської діаспори в Османській імперії.

Як ви розумієте... — поняття «яничари», «національний рух»?

Чи знаєте ви, що...

— Абдул-Гамід II, який був 34-м султаном Османської імперії, ввів першу конституцію та парламентаризм, але пізніше скасував їх, встановивши режим «зулюма» (насильства та свавілля);

— Стамбульський університет засновано в 1900 році шляхом об'єднання кількох існуючих закладів освіти; він мав чотири факультети: наук, літератури, права та богослов'я, де викладали філософію, історію, математику, фізику, хімію, медицину, право, релігієзнавство та ісламську теологію?

39.1. Що таке «Танзімат»?

У XIX ст. індустріалізація, демократизація, формування громадянського суспільства стали явними ознаками модернізації. Однак не всі великі держави встигали за шаленими темпами перетворень. Деякі з них занепадали і переставали відігравати провідні ролі. Така доля спіткала й Османську імперію, яку російський цар Микола I, начебто, назвав «хворою людиною Європи». Ще наприкінці XVIII ст. спроби модернізувати військо зустріли опір з боку яничар, які не хотіли втрачати свого привілейованого становища. Військові поразки та національні повстання послабили Високу Порту, зменшивши її володіння. Проте чи намагалися турки змінити стан справ?

Упродовж 1839–1870 рр. в Османській імперії періодично запроваджували реформи, які отримали назву **Танзімат** («перетворення», «реформи»). Мета такого курсу полягала в подоланні відсталості країни від Європи. Султан Махмуд II (1808–1839) укомплектував професійну армію, оновив державний апарат та адміністративний устрій, узаконив право приватної власності на землю. У 1826 р. він силою ліквідував яничарський корпус. Поступово оновлене турецьке військо почало комплектуватися рекрутськими наборами, сягнувши відчутних показників у 210 тис. солдатів й офіцерів (також додатково до служби зобов'язувалися чи не пів мільйона резервістів). За Абдул-Меджида I (1839–1861) впорядковано законодавчу, фінансову та освітню галузі, розгорнулося промислове будівництво, з'явилися залізниці, телеграф. Уже від 1856 р. декларувався допуск немусульман до проходження військової служби, можливості побудови цивільної кар'єри, усунення податкової дискримінації (християни та іудеї раніше сплачували додатковий податок). У 1868 р. прийняли

закон про народну освіту: початкова освіта повинна була стати загальною, обов'язковою для всіх верств населення та безкоштовною. Реформи надали іноземцям право набувати землю й нерухомість. У 1855 р. за підтримки європейців відкрито Османський банк — перший іноземний банк з англо-французьким капіталом.

Повільні, суперечливі та подекуди малозрозумілі для консервативних османів реформи, однак, спричинили піднесення патріотизму. Суспільство жваво цікавилось європейськими ідеями та політичним життям. «Товариство знань», створене в 1851 р. у Стамбулі, перекладало та друкувало європейські книжки турецькою мовою. Сформувалися перші політичні гуртки, які об'єднали нову османську еліту. Зокрема, письменники **Намик Кемаль**, Ібрагім Шинасі та інші заснували рух «нових османів». У цьому середовищі сформувалась ідея турецького патріотизму у формі **османізму** — *лояльності всіх підданих Османської імперії*.

Але старі проблеми Османської імперії не зникли. Уряди інших держав втручалися в турецьку політику, за допомогою корупції вирішуючи свої проблеми. З іншого боку, реформи потребували коштів, і султанам доводилося шукати компроміси із немусульманськими партнерами, щоби отримати кредити. До того ж перетворення здавалися надто прогресивними для місцевих консерваторів.

***1.** Визначте причини реформ в Османській імперії в XIX ст.* ***2.** Які сфери життя охопили реформи Танзімату?* ***3.** Чи можна вважати реформи Танзімату успішними? Чому?*

Намик Кемаль, 1878 р., автор невідомий

Будівля Османського банку, збудована в 1855 р.

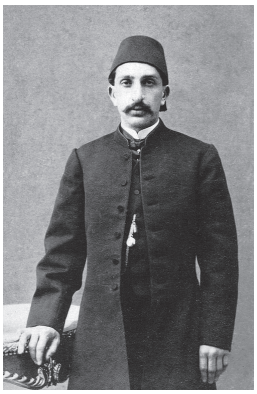

Абдул-Гамід II, 1868 р., автор невідомий

39.2. Османська імперія за султана Абдул-Гаміда II

Посилення національних рухів неосманських народів наростало. Щоби зберегти державу та втримати свої володіння, нові османи підтримали запровадження Конституції. У травні 1876 р. внаслідок

заколоту скинули султана Абдул-Азіза, місце якого зайняв **Абдул-Гамід II**. *23 грудня 1876 р.* було оголошено про запровадження Конституції, яку разом розробили Великий візир (фактично прем'єр-міністр) Мідхат-паша та Намик Кемаль. Як для мусульманської країни XIX ст., новий документ оголошував величезні демократичні свободи. Запроваджено двопалатний парламент — **меджліс** (однак необмежена влада султана, також як духовного лідера — *халіфа*, не заперечувалася). Перша сесія роботи меджлісу в березні 1877 р. стала майданчиком для критики урядової роботи. Коли ж війна з Російською імперією в 1878 р. закінчилася поразкою, Великому візиру та його кабінету оголосили недовіру. Абдул-Гамід II боявся повстання, а тому розпустив меджліс і призупинив дію Конституції.

Султан знову перетворився на типового азійського тирана. Побоюючись повстань, він встановив суворий контроль над пресою, поліцейські структури посилили нагляд за підданими. Усі ліберальні свободи згорнув, заборонив публічні зібрання. З іншого боку, існували й окремі позитивні зрушення. В Османській імперії розвивалися телеграф і поштова служба, споруджували залізниці. Розбудовували також систему освіти. Нові школи та училища впроваджували європейські методики навчання, водночас зосереджуючись на вихованні в ісламській моралі та османському патріотизмі. У 1900 р. відкрито Стамбульський університет. Абдул-Гамід II намагався об'єднати мусульманське населення імперії за допомогою ідеї **панісламізму**. Він виступав як халіф, тобто духовний лідер усіх мусульман, зокрема тих, хто жив під владою європейських країн.

На часи правління Абдул-Гаміда II припали відчутні територіальні втрати Османської імперії. Наприклад, у 1881 р. Франція захопила Туніс, 1882 р. Велика Британія окупувала Єгипет, через три роки Болгарія захопила Східну Румелію. Крит унаслідок грецького повстання фактично відпав від Османської імперії в 1897 р. Частково це було спричинено рішенням султана заблокувати османський флот біля Стамбула — Абдул-Гамід II боявся змови адміралів, тому третя за величиною в тогочасному світі морська армада нічим не допомогла його владі. На султана значний вплив мала Німецька імперія. Німецькі офіцери готували турецьких військових, потужні виробничі групи поставляли сучасне озброєння. Німецькі уряди мали на меті здобути власний вихід на Близький Схід, тому досягли дозволу на будівництво стратегічно важливої залізниці Берлін – Стамбул – Багдад.

Політика султана не могла стримати національні рухи. Абдул-Гамід II діяв традиційно: болгар він нацьковував на греків у Македонії, курдів — на вірмен. Особливо кривавим стало придушення вірменського руху — курдські загони *хамідіє* не щадили нікого на своєму шляху.

Протистояння з європейськими державами відбувалося в умовах залежності. Через фінансові труднощі султан у 1881 р. погодився на створення Управління османського державного боргу, яке фактично контролювало доходи імперії на користь іноземних держав. Тиск іноземних держав мав також інший вплив — наприкінці 1880-х років туркам повністю заборонили торгівлю рабами.

Чинники занепаду Османської імперії	
Категорія чинників	**Чинники занепаду**
Військово-політичні	Нездатність наздогнати шалені темпи модернізації Європи.
	Постійні військові поразки, що зменшували володіння імперії.
	Поразка у війні з Російською імперією (1878 р.).
	Невдалі війни проти Італії та Балканські війни (1911–1913 рр.).
	Рішення султана Абдул-Гаміда II заблокувати османський флот біля Стамбула (через страх змови), що зробило третю за величиною морську армаду неефективною.
Економічні та фінансові	Відсталість країни порівняно з Європою.
	Проблеми з реформуванням фінансової системи, зокрема податкової реформи (відновлення системи податкових відкупів через неефективність нових чиновників).
	Грошова залежність від Європи.
	Створення Управління османського державного боргу (1881 р.), яке контролювало доходи імперії на користь іноземних держав.
Внутрішні та соціальні	Опір консерваторів (зокрема яничар) модернізації та реформам, які здавалися надто прогресивними.
	Посилення національних рухів неосманських народів (спричиняли повстання і зменшення володінь).
	Режим деспотичного тирана 1878–1908: скасування Конституції, розпуск парламенту (меджлісу), встановлення суворого контролю над пресою та поліцейського нагляду.
	Внутрішні конфлікти, які розпалював султан (нацьковування болгар на греків, курдів на вірмен).
	Нерішучість та непослідовність реформ (Танзімат був повільним і суперечливим; молодотурки, відновивши конституційні норми, самі їх порушили).
Зовнішньо-політичні та територіальні втрати	Втручання урядів інших держав в османську політику.
	Територіальні втрати на користь європейських держав (Франція захопила Туніс (1881), Велика Британія окупувала Єгипет (1882), Болгарія захопила Східну Румелію (1885), Крит фактично відпав (1897)).
	Значний вплив Німецької імперії (підготовка військових, поставка озброєння, будівництво залізниці Берлін – Багдад).
	Тиск іноземних держав (наприклад, заборона торгівлі рабами наприкінці 1880-х рр.).

1. Назвіть приклади позитивних змін в Османській імперії за правління Абдул-Гаміда II. 2. Чому султан Абдул-Гамід II розпустив меджліс і припинив дію Конституції? 3. Які суперечності існували між модернізацією в технічній та освітній сферах і політичним режимом султана?

39.3. Молодотурецька революція

В умовах протидії деспотичному режимові, османська інтелігенція сформувала декілька нелегальних опозиційних гуртків. Важливим було таємне товариство «Єднання і прогрес», яке в 1889 р. заснували курсанти військових училищ. В еміграції сформувалась інша організація, яку очолив Ахмед Реза. До нових груп увійшли переважно молоді політики, тому їх назвали *молодотурками*. Насамперед вони хотіли відновити дію Конституції 1876 р., що, на їхню думку, мало стати початком для подальшої модернізації за європейським зразком. Дискусійним було національне питання. Ахмед Реза та його послідовники виступали за *османізм*, тоді як інші погоджувалися надати автономію нетурецьким народам. Нові ідеї приваблювали до лав молодотурків військових, духовенство та чиновників. У 1907 р. в Парижі на фоні примирення вони ухвалили рішення про підготовку повстання. Виступ почався в липні 1908 р. Абдул-Гамід II швидко відновив дію Конституції, і молодотурки сформували свій уряд. Через їхню нерішучість султан спробував скинути нове правління, але його не підтримали військові. Османський трон посів Мегмед V, який уже мало втручався в політику.

Молодотурки відновили парламентські та конституційні норми, але й самі їх порушили. У 1912 р. офіцери на чолі з *Енвер-беєм* встановили диктаторський режим. Повсталі намагалися покращити господарське життя країни, стимулювати місцеве виробництво, але грошова залежність від Європи була надто міцною. Невдалі війни проти Італії (втрата в 1911 р. Лівії) та Балканські війни 1912–1913 рр. спричинили антиосманські виступи арабів. Посилення *пантюркізму* (створення й панування єдиної турецької нації) викликали виступи в середовищі інших спільнот.

Молодотурецька революція в Османській імперії хоч і перемогла, але не здатна була модернізувати турецьке суспільство. Молодотурки зіштовхнулися з проблемою попередніх урядів: раптові зміни в османському житті, де турки були панівним народом, призвели би до втрати ними такої ролі. Отже, це стало би кінцем Османської імперії. Однак, молодотурецька революція, разом із революцією в Ірані (1905–1911 рр.) та Сіньхайською революцією започаткували *пробудження Азії*. В тому числі й щодо спроб модернізації освіти, господарства й війська, розвитку традиційної релігії, культури й традицій, вивчення і застосування досвіду європейських країн.

Листівка з гаслом «Хай живе батьківщина, хай живе нація, хай живе свобода» османською (варіант турецької) та французькою мовами, автор невідомий, 1908 р.

Алегоричне зображення Молодотурецької революції, літограф Сотіріс Хрістідіс, 1908 р.

Вір, але перевір

Кримськотатарська діаспора в Османській імперії.

Масовий виїзд кримських татар з Криму, особливо після його анексії Російською імперією, зумовив формування значної діаспори в Османській імперії. Емігранти вважали нову землю священною і справедливою, називаючи її aq topraq — «землею справедливості». Киримли були присутні у вищих державних структурах, включаючи Султанський диван. Однією з видатних постатей того часу був Емін Рифки. Він народився в родині відомого математика Хусеїна Рифки наприкінці XVIII ст. і став першим киримли, який закінчив Кембриджський університет. Після успішного навчання розпочав там викладацьку діяльність, але згодом з невідомих причин повернувся до Османської імперії. У Стамбулі Емін Рифки отримав чин генерал-майора та очолив Султанське військове училище. Згодом отримав титул паші, став членом військової ради, а потім і її головою. Емін-паша став символом нової наукової та управлінської еліти Османської імперії. Його внесок у сферу освіти та військової реформи був високо оцінений султаном і урядом. Він очолював важливі державні установи, зокрема меджліс та мааріф — орган, відповідальний за освіту в імперії.

***1.** Коли та як відбулося повстання молодотурків? Яким був його результат? **2.** Які внутрішні суперечності стали помітними після приходу молодотурків до влади? **3.** Чому революція молодотурків не змогла реалізувати модернізацію турецького суспільства?*

Мовою історичного джерела

Історики Стенфорд Шоу та Ерзель Курал Шоу про проблеми з реформами оподаткування середини XIX ст.:

«Але нова система просто не працювала в сільській місцевості. Проблема полягала не в обмірюванні земель: за короткий час були складені кадастри, достатні для оподаткування в основних сільськогосподарських

районах. Проблемою було впровадження. Не вистачало нових чиновників, які б хотіли й могли виконувати обов'язки *мухассілів* — збирачів податків, які повинні були передавати всі зібрані кошти до скарбниці й задовольнятися обмеженою зарплатнею. Податкові орендарі (відкупники податків) по суті були підприємцями, які раніше збирали податки з метою отримання прибутку, тож нова система їх зовсім не влаштовувала. Вони вичікували й спостерігали, як нові мухассіли, яких відправили на місця, зазнавали невдачі через брак місцевих зв'язків і знань, а також через занадто великі території, призначені їм для збору податків. Унаслідок цього прибутки від десятини (церковний/земельний податок) впали настільки, що наприкінці 1840 року скарбниця була змушена відновити систему податкових відкупів. На аукціонах, проведених у столицях провінцій, дворічні права на збирання податків у конкретних *муката'а* (податкових округах) були надані тим орендарям, які обіцяли найбільші надходження до державної скарбниці».

1. Хто такі мухассіли і чому вони не справлялися зі своїми обов'язками?
2. Чи можна вважати податкову реформу невдалою? Наведіть аргументи з тексту.

Працюємо разом.
Вправа «Газетна шпальта». Об'єднайтесь у пари чи групи. Укладіть першу шпальту вигаданої османської газети, що вийшла друком у день відновлення Конституції в липні 1908 року. Напишіть новини, коментарі, цитати, доберіть ілюстрації.

Корисна гра:

«Османська імперія в XIX ст.»
https://cutt.ly/kr136Wwy

Перевірте себе

I **1.** Скільки років минуло від запровадження першої османської конституції до початку Молодотурецької революції? Установіть історичні події у хронологічній послідовності: запровадження першої конституції; встановлення диктаторського режиму Енвер-бея; Молодотурецька революція; початок реформ Танзімату. **2.** Покажіть на карті території, які втратила Османська імперія в XIX ст. Порівняйте кордони імперії на початку XIX та на початку XX століть.

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання у класі. **4.** Чому Танзімат не зміг повністю модернізувати імперію? **5.** Порівняйте ідеї османізму та пантюркізму.

III **6.** Що таке політична відповідальність? Чи можна цим терміном охарактеризувати правління молодотурків?

STEM-кейс до розділу 5 «Життя в колоніях»

Географія колоніалізму

- Ознайомтеся з інтерактивною картою колоніальних імперій 1900 року за покликанням https://cutt.ly/rtavyOil або QR-кодом.
- Позначте кольорами території, що належали до основних колоніальних імперій (Британської, Французької, Іспанської тощо). Для цього клікніть на відповідний колір, позначений на легенді карти. На бажання, дайте відповіді на запитання вікторини. Створіть легенду до карти.
- Порівняйте дану мапу із сучасною політичною картою світу за покликанням https://cutt.ly/XtaGS1LX або QR-кодом. Назвіть основні зміни.

Аналіз населення колоній

- Ознайомтеся з даними про населення колоніальних імперій у 1900 році за покликанням https://cutt.ly/MtavnQjm або QR-кодом. Скористайтесь онлайн-застосунком Google Lens, якщо потрібно перекласти інформацію з англійської мови.
- Дізнайтеся кількість населення на українських землях, порівняйте з чисельністю населення відповідних метрополій.
- Обчисліть відсоткове співвідношення населення колоній до метрополій найбільших колоніальних імперій світу.
- Побудуйте діаграму та проаналізуйте результати.

Колоніалізм та екологія

- Дослідіть, які екологічні зміни відбулися в колоніях через вирубку лісів, розширення плантацій, видобуток ресурсів.
- Оцініть довгострокові наслідки для екосистем даних регіонів.
- Створіть екологічний звіт.

Інтегруємо! Історія поза історією Розділ 5 «Мистецтво VS колоніалізм»

Сила слова

Рабіндранат Тагор — перший неєвропейський Нобелівський лауреат, автор національних гімнів Індії і Бангладеш, поет, художник, мандрівник і гуманіст. Прочитайте вірші Рабіндраната Тагора «Африка» та «Свята земля Індії».

- Визначте основні теми та образи, пов'язані з колоніальним гнітом.
- Проаналізуйте, як Тагор висловлює протест проти колоніалізму через власну поезію.

Африка

За тих прадавніх буряних часів,
Коли творець, тривогою пойнятий,
Руйнуючи старе, творив нове,
За тих часів, коли він нетерпляче
Трусив землею, мов чолом своїм, —
Тоді рука шалена океану
Від східної окрайки суходолу
Відторгнула, о Африко, тебе,
Щоб на дрімотних чатах ти стояла
В гущавині повитих млою пущ.
Отам одна, самотня і відлюдна,
Збирала ти глибокі таємниці,
Читала дивні письмена стихій,
І невидима магія природи
В тобі будила прагнення до тайн.
На себе вдягши машкару потворну,
Глумилась ти над всім страшним і лячним.
Хотіла танцем подолати жах,
Розпалюючись в маренні величнім
Під очманілих барабанів грім.

О, вкрита тінню!
Твій прекрасний лик
Затулений був темним запиналом
Для поглядів презирливих і заздрих.
Вони прийшли, принісши сталь кайданів,
Вони прийшли, мисливці на людей.
В них пазури гостріші, ніж в гієни,
А пітьма їхніх серць гордливих більша,
Ніж вічний морок пралісу твого.

Страшна жадібність їх цивілізацій
Своє єство нелюдське появила, —
І чорний пил по стежках лісових,
Зволожений твоїми слізьми й кров'ю,
На багнище криваве обернувся.
Підошви їх розбійницьких чобіт
Огидним брудом слід свій залишили
На стоптаній історії твоїй.
І в той же час за даллю океану
В оселях їхніх вранці і надвечір
Церковні дзвони голосно лунали,
Вславляючи господню милосердність,
І діти грали на руках у неньки,
І в пишній пісні їхнього поета
Складалась шана цноті і красі.

Тепер, коли на заході ночіє
І дихать тяжко, наче в передгроззя,
Коли з барлогів виповзають звірі
І, виючи, вістують присмерк дня, —
Зведись, поете цих часів рішучих,
І стань, залитий сяєвом вечірнім,
При дверях дому скривдженої жінки
І їй скажи: «Прости...»
Над хижим ревом
Хай це твоє благання піднесеться,
Як днів твоїх останнє чисте слово.

Переклад М. Бажана

Свята земля Індії

Глянь, о душе моя, — ось жадана земля,
Ось земля споконвічна прочан.
Глянь на Індію ти, на той берег святий,
Де вселюдства шумить океан.

Тут побожно спинись, руки звівши увись,
І людині, як богу, вклонись, —
Кращим словом пісень, вищим зльотом натхнень,
Слав людину ти завше і скрізь.

Ось безмежжя долин, де річок в'ється плин,
Ось замислених гір караван.
Глянь на Індію ти, на той берег святий,
Де вселюдства шумить океан.

Невідомо — звідкіль, валом юрб, наче хвиль,
Лився в Індію людський потік, —
Він ішов звіддалік і губився навік
В океані, як паводок рік.

Тут арійці були, неарійці ішли,
Тут китаєць, і гуни, і патан,
І племен скіфських рід, і могол, і дравид
Позливались в один океан.

А тепер Захід сам біля наших став брам, —
Чи повірим його ми дарам?
Дасть та й візьме назад, запровадить свій лад
І насильство вживе, і обман,
Щоб на Індію йти, на той берег святий,
Де вселюдства шумить океан.
Хто приходив сюди вічним шляхом орди
З гуком битв і пісень бойових
Крізь пустель дикий шир, крізь ущелини гір, —
Голоси їх і вигуки їх.

Всі вони — у мені, наче луни грізні,
Оживають, живуть самохіть.
Гомін їх голосів — дивовижний їх спів
В шумі крові моєї звучить.

Віна Рудри! Ти грай, ти заграй, не змовкай!
Ті, які зневажають наш край,
Теж колись у свій час мирно прийдуть до нас,
До великого кола краян,
Тут, у Індії цій, на той берег святий,
Де вселюдства шумить океан.

Тут за давніх сторіч пролунав віщий клич.
Заповітне провіщення — «ом».
Як єство молитов, клич по людях пройшов,
Задзвенів по країні кругом.

Став збиратися тут різних вір різний люд
І багаття одне розпалив,
Зрікся розбрату й чвар і майбутньому в дар
Серце спільне й велике створив.

Храм братерства оцей і тепер для людей
Не замкнув своїх світлих дверей, —
Хай прочанин ввійде і тут ниць упаде
Для достойних благань і пошан,
Тут, у Індії цій, на той берег святий,
Де вселюдства шумить океан.

Глянь, як зводиться дим над багаттям стрімким, —
Пломінь нашого горя встає.
Від багаття не йди, бо весь пломінь біди
Мусить винести серце твоє.

Стерплять наші серця жар біди до кінця,
Спільна клятва єднає юрбу:
Ми байдужість і страх подолаєм в серцях,
Ми потопчем образу й ганьбу!

Зникне горе й одчай, для біди прийде край,
І життя розпочнеться розмай.
Тьму прогнавши нічну, мати встане зі сну,
Ступить радо на рідний свій лан,
Тут, у Індії цій, на той берег святий,
Де вселюдства шумить океан.

І на матері клич племена всіх наріч,
Люди різних говірок і рас,
І англійці в цей час з мусульманами враз
Поприходять, вітаючи нас.

Мусиш, брахмане, ти вкупі з іншими йти,
Руку брата затисши в своїй,
І ти, парію, теж разом з ними прийдеш,
Бо мине час принижень тяжкий.

Мати кличе сюди, — не барися, іди,
В монгол-гхоті всім стане води.
Б'є святе джерело, щоб омити чоло
Всіх прочан, що зійшлись в дружній стан
Тут, у Індії цій, на той берег святий,
Де вселюдства шумить океан.

1910 р.
Переклад М. Бажана

Карикатури

- Розгляньте карикатури XIX ст., пов'язані з темою колоніалізму.
- Виберіть одну з карикатур та проаналізуйте, які соціальні чи політичні аспекти вона висміює.
- Створіть власну карикатуру, яка б відображала колоніальні відносини в XIX ст.

«Індія представляє корону лорду Нортбруку за скасування податку на прибуток», ілюстрація до «Mookerjee's Magazine», 1873 р.

«Терпіння на монументі», ілюстрація до «Hindu Punch», 1900 р.

Карикатура про придушення повстання іхетуанів у Китаї, XIX ст.

«Китай — пиріг королів та імператорів», художник Анрі (Жак) Мейєр, 1898 р.

Життя в колоніях у творах живопису

У мистецтві XIX століття низка європейських художників зображали екзотичну красу пейзажів і місцевих жителів і, водночас, сцени колоніального побуту чи історичні події. Цей напрямок часто називають **орієнталізмом** (хоча він охоплює не тільки колонії) або безпосередньо колоніальним живописом.

Франція мала значні колоніальні володіння в Північній Африці, і багато її художників подорожували туди, створюючи «орієнталістські» роботи, які відображали життя колонізованих народів, часто через призму європейських уявлень. Багато британських художників малювали сцени з Індії та Африки. Нідерланди контролювали значну частину Південно-Східної Азії, а її художники, як правило, малювали життя в колоніях з точки зору європейця: іноді як романтичні або екзотичні образи («красу тубільців» і незвичні пейзажі), а іноді як документальні свідчення або відображення військових і політичних подій колонізації.

- Визначте, чи зображено місцевих жителів з позиції **об'єктивного спостерігача**, **романтизації** чи **екзотизації**. Які деталі (одяг, міміка, оточення) вказують на ставлення європейського художника до «неєвропейського» світу?
- Порівняйте зображення чоловіків і жінок. Наскільки ці сцени є **публічними** чи **приватними**? Чи відображають вони реальність або європейські **фантазії** про гарем або східну пасивність?
- Які **спільні стереотипи** чи, навпаки, **відмінності в трактуванні** східного життя демонструють запропоновані полотна?

«Заклинатель змій», художник Жан-Леон Жером, 1879 р.

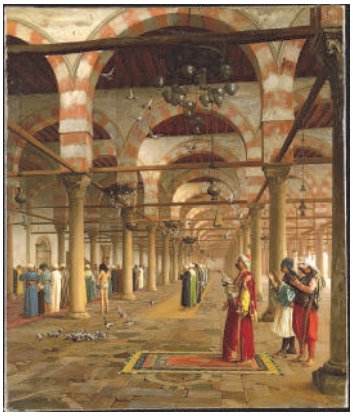

«Публічна молитва», художник Жан-Леон Жером, 1871 р.

«Молоді пані на терасі в Танжері», художник Рудольф Ернст, 1880 р.

«Яванський пейзаж із тиграми, що слухають звуки подорожньої групи», художник Раден Салех, 1849 р.

«Алжирські жінки у своїх покоях», художник Ежен Делакруа, 1834 р.

«Парижанки в алжирських костюмах (Гарем)», художник П'єр Огюст Ренуар, 1872 р.

«Єгипетські новобранці перетинають пустелю», художник Жан-Леон Жером, 1851 р.

«Портрет жінки», художник Раджа Раві Варма, 1893 р.

«Араби, що крокують пустелею», художник Жан-Леон Жером, 1870 р.

«Молочниця», художник Раджа Раві Варма, 1904 р.

Підсумок до розділу 5 «Неєвропейський світ і колоніалізм»

Неєвропейський світ	Період	У цей час на теренах України
«Опіумні війни» в Китаї; активна колонізація Африки; початок реформ Танзімату в Османській імперії.	**1830–1850-і рр.**	Діяльність «Руської трійці», Кирило-Мефодіївського братства (1846–1847 рр.); «Весна народів»; скасування панщини в Галичині, Буковині, Закарпатті.
Запровадження статусу домініону для Канади (1867 р.); реформи Мейдзі в Японії (1867 р.).	**1860-і рр.**	Початок громадівського руху та діяльності народовців; модернізаційні реформи в Росії; Валуєвський циркуляр (1863 р.) про заборону навчальної та релігійної літератури українською мовою; створення «Просвіти» в Галичині.
Російсько-турецька війна (1877–1878 рр.); балканські народи отримують незалежність.	**1870-і рр.**	Новий етап громадівського руху; створення Літературного товариства ім. Т. Шевченка; Емський указ (1876 р.) про заборону української мови та культури в Російській імперії.
Японсько-китайська війна; створення «політики відкритих дверей» у Китаї.	**1890-і рр.**	Створення перших українських політичних партій у Галичині; розвиток українського національного руху; «Братство тарасівців»; заснування НТШ як наукового центру.
Російсько-японська війна (1904–1905 рр.); Молодотурецька революція (1908 р.); Сіньхайська революція (1911 р.).	**Початок XX ст.**	Революція 1905–1907 рр. у Російській імперії; поява української преси та громадських організацій на Наддніпрянщині.

Шляхи модернізації та результати обраної стратегії

ЯПОНІЯ	Успішна модернізація	західні технології	+	національний дух	=	ІМПЕРІЯ
ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ	Спроба реформ	реформи Танзімату	–	протидія консерваторів	=	«ХВОРА ЛЮДИНА ЄВРОПИ»
КИТАЙ	Невдалий опір	консерватизм + слабкі реформи	+	зовнішня агресія	=	НАПІВКОЛОНІЯ ТА РЕВОЛЮЦІЯ

РОЗДІЛ 6

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

§ 40. Рівновага сил: між Віденським конгресом і Кримською війною

Згадайте...

— якими були наслідки російсько-турецьких воєн кінця XVIII ст.;
— основні рішення, прийняті на Віденському конгресі;
— чи справедливими були рішення конгресу щодо малих народів і держав.

Як ви розумієте... — поняття «геополітика», «українське питання»?

Чи знаєте ви, що...

— збори монархів та дипломатів 1815 року, які ділили Європу після поразки Наполеона Бонапарта, називають одним із найуспішніших «мирних» конгресів в історії, оскільки вдалося забезпечити майже 40 років відносного спокою в Європі;
— Шарль Моріс де Талейран, представник переможеної Франції на Віденському конгресі, завдяки своїм хитрощам і блискучим ораторським здібностям зумів не лише зберегти Франції статус великої держави, а й навіть повернути частину її територій?

40.1. Віденський конгрес і пошуки дипломатичної рівноваги

Заключний акт Віденського конгресу (Державний архів на Міноритенплац, Відень)

Віденський конгрес 1814–1815 рр. визначив новий порядок у Європі після поразки Наполеона Бонапарта. На його основі сформувалася система рівноваги сил. Вона ґрунтувалася на волі провідних європейських країн. До цього «клубу» увійшли Англія, Франція, Пруссія, Австрія та Росія. Їхні можливості в цій частині світу визнавалися приблизно однаковими, тому саме домовленості між цими державами забезпечували відносний мир у Європі майже сорок років. Англія традиційно зберегла за собою панування на морях. Франція, хоч і була ослаблена військовою поразкою, залишилася серед великих держав завдяки дипломатичній майстерності. Пруссія значно посилила свій вплив і надалі, як ми пам'ятаємо, стане ядром для створення потужної Німецької імперії. Австрія, хоч поступово втрачала позиції, використала свій статус країни-переможниці повністю. Російську імперію перемога над Наполеоном Бонапартом звела на вершину могутності.

Великі держави розуміли свою відповідальність за європейський порядок і домовилися діяти разом. Вони мали право втручатися у справи інших країн, щоби зберегти рівновагу або придушити революційні рухи. Ця система отримала назву «європейська згода». Її можна уявити як оркестр, в якому кожна держава мала власну «партію», але разом вони підтримували симфонію в цій частині світу. Наприклад, у 1823 р. Франція втрутилася в революцію в Іспанії, щоби відновити владу короля. У 1848 р. Росія допомогла Австрійській імперії придушити повстання угорців. Проте в 1853 р., коли Росія розпочала війну проти Османської імперії, інші держави стали на захист останньої, оскільки перемога Романових порушила б існуючий баланс сил. Кордони великих держав у межах Європи залишалися майже нерухомими, що також було здобутком договорів у Відні.

Важливою віхою конгресу 1815 р. стало ухвалення «Віденського регламенту». Нововведенням стала єдина система дипломатичних рангів. Згідно з цим документом, існували три основні класи дипломатичних представників: посли та папські нунції, які вважалися представниками монархів чи папи римського; посланники, що мали нижчий статус; повірені в справах, акредитовані при міністрах закордонних справ. Тож Віденський конгрес долучився до закладання основ сучасного дипломатичного протоколу. Хоча сьогодні немає відмінностей у правах між послами й посланниками, саме «Регламент» започаткував правила міжнародної дипломатії, які залишаються чинними й тепер.

Срібна монета 5 франків (1870 р.) за часів імператора Наполеона III

Людвіг ван Бетховен з кантатою «Славна мить» на Віденському конгресі https://cutt.ly/Ttavh3O1

Карикатура в німецькому журналі «Kladderadatsch», 1859 р.: «Європейський конгрес і те, що за ним стоїть». Наполеон III намагається забути договори 1815 року

Мовою історичного джерела

Протокол держав-учасниць Веронського конгресу про інтервенцію в Іспанію від 19 листопада 1822 р.:

«…Уповноважені Австрії, Франції, Пруссії та Росії, визнавши необхідним визначити обставини, за яких угоди, прийняті французьким двором, дворами австрійським, прусським і російським в умовах війни, оголошеної чи спричиненої сучасним урядом Іспанії, стануть обов'язковими для держав, погодилися чітко встановити застосування згаданих зобов'язань у таких межах: Ст. 1. Три обставини, за яких угоди між чотирма державами, що підписали цей протокол, стануть обов'язковими: 1). Збройний напад Іспанії на французьку територію чи офіційний акт іспанського уряду, що безпосередньо обурює підданих тієї чи тієї держави. 2). Оголошення Його Величності короля Іспанії позбавленим престолу, чи процесу, спрямованого проти його особи, чи членів його сімейства. 3). Формальний акт іспанського уряду, що порушує законні спадкові права королівської династії».

1. Чому, на вашу думку, загроза особі короля Іспанії була виділена як окрема підстава для інтервенції? Що це демонструє щодо принципу легітимізму (непорушності монархічної влади), який був ключовим для Віденського конгресу? 2. Як цей Протокол суперечить сучасному поняттю суверенітету держави? Чи існувала в 1822 р. «рівновага сил», чи скоріше «рівновага імперських інтересів»? 3. Чи можна сказати, що, беручи на себе функцію інтервента в Іспанії, Франція остаточно відновила свій статус великої держави, незважаючи на поразку 1815 р.?

Історична розвідка

«Танцюючий конгрес».

В'ячеслав Ціватий про проведення Віденського конгресу.

На основі фрагментів з історичної праці визначте, що насправді відображала метафорична назва «Танцюючий конгрес»: байдужість дипломатів чи характер дипломатії того часу, де рішення приймалися за лаштунками. Завдяки чому, на вашу думку, приймалися ключові рішення щодо долі Європи, якщо не під час офіційних зустрічей?

«Віденський конгрес («Битва дипломатів») — це було не нудне «засідалово» або «дипломатичне збіговисько», а це свято життя, «славнозвісна мить» або «щаслива мить», як назвав Людвіг ван Бетховен свою кантату, під впливом подій, церемоній і антуражу Віденського конгресу. Для монархів і послів, які з'їхалися до Відня, щоденно влаштовувалися бали, вистави, полювання й прогулянки. Але Конгрес, що і є його особливістю, працював близько року, для ділових засідань не збирався жодного разу. Навіть з'явився такий метафоричний вислів, що «Він не засідає, а танцює» (князь Шарль-Жозеф де Лінь назвав це зібрання дипломатів і государів «танцюючим конгресом»: «Конгрес танцює, але не просувається вперед»). За всі ці задоволення та веселощі сплачував імператор Франц I — із австрійської казни за дев'ять місяців випаровувалося приблизно сто мільйонів євро (відповідно — у нинішніх підрахунках!)».

Ціватий В. Інституціоналізація європейського політико-дипломатичного простору доби Раннього Нового часу: від миру в Като-Камбрезі (1559 р.) до Віденського конгресу (1814–1815 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2015. Вип. 2. Ч. 4. С. 99.

1. Чи можна вважати систему, засновану на придушенні національно-визвольних рухів, справжньою рівновагою сил? 2. Чому країни-переможці вирішили не лише зберегти ослаблену Францію у клубі великих держав, а й дозволили їй відновити свій статус? Яку небезпеку для балансу сил становило б повне виключення Франції з цього «оркестру»? 3. Чому, на вашу думку, в 1853 р., коли Росія порушила встановлений баланс, інші великі держави не використовували дипломатичні чи економічні механізми стримування, а одразу перейшли до військового втручання?

40.2. Кримська війна 1853–1856 рр. як стримування російських амбіцій

Царська Росія, виконуючи постанови Віденського конгресу, придушила ряд національних рухів у Європі. Вважаючи, що європейські політики є його боржниками, імператор Микола I виношував таємні плани війни з Османською імперією та готувався до неї. Для таких дій Російська імперія мала серйозні причини. Насамперед упродовж 1817–1864 рр. точилася багаторічна війна з кавказькими народами за повне захоплення їхніх земель. На початку 1850-х років Османська імперія суттєво допомагала місцевим мусульманським правителям у спільній боротьбі проти росіян. Царські війська здобули рішучі перемоги в кількох війнах проти турків і, загалом, у XIX ст. ще не зазнавали поразок. До того ж Османська імперія не була учасницею Віденського конгресу, а тому щодо неї царат відчував себе вільним у методах. Розгортання чергової війни (про що ви дізнаєтеся в наступному параграфі) також розглядалося як прийнятний спосіб поширити російський вплив глибше на Балкани.

Насправді, російські дипломати ще до початку воєнних дій зазнали поразки. Вони не змогли заздалегідь визначити в майбутній війні із султанською імперією, хто був ворогом, а хто — союзником. Прогнозувалося, що Велика Британія надалі дотримуватиметься політики «блискучої ізоляції». Австрійські Габсбурги мали відчувати «вдячність» за допомогу в боротьбі проти угорського повстання. Пруссія ж сприймалася принаймні нейтральною стороною. Ці комбінації не враховували тих суспільних змін, що відбулися після 1815 р. На відміну від російської влади, яка так і не відмовилася від абсолютизму, європейці бачили світ інакше (яскравий приклад цього — «Весна народів» 1848 р.). Політики чи не від усіх партій «полюбляли» критикувати Росію за деспотизм, суспільно-економічну відсталість та відсутність будь-яких реформ, що, загалом, відповідало правді. Тож європейські уряди, що не бажали відвертого посилення Росії за рахунок земель Османської імперії, отримали максимально сприятливу «громадську думку» для майбутньої війни.

Важливими в тогочасній дипломатії були також особисті амбіції. Цар Микола I планував розгорнути наступ аж до Стамбула і розраховував на повстання місцевого християнського населення. З

іншого боку, християн у Палестині зобов'язався захищати президент Французької республіки Наполеон III. Він здійснив державний переворот у 1851 р. і через рік оголосив себе імператором. Стався дипломатичний скандал! Російський цар доручив привітати французького «самодержця» із новою посадою, але дипломати наплутали із текстом, тож, начебто, образили Наполеона III. Подальші події показали, що дипломатія XIX ст. ґрунтувалася не тільки на ухвалених договорах, але також на ролі особи в історії.

Війна розпочалася 1853 року морською битвою під Синопом, у якій російський флот завдав поразки османському. Наступного року до війни на боці Османської імперії приєдналися Британія і Франція. Основні події розгорталися у Криму, де союзні війська висадилися і після тривалої облоги в 1855 році взяли Севастополь. Війна точилася також на Кавказі, у Балтійському морі та на Далекому Сході. У 1856 році в Парижі було підписано мирний договір. Росія втратила право утримувати військовий флот і фортеці на Чорному морі. Її міжнародний авторитет значно послабився. Поразка у війні показала відсталість економіки та армії імперії, що стало поштовхом до проведення реформ 1860-х років, зокрема скасування кріпацтва.

1. Чому сприйняття європейських політиків боржниками Росії виявилося фатальною дипломатичною помилкою імператора Миколи I? Які чинники російські дипломати не врахували, плануючи війну? 2. Визначте, що саме змусило колишніх партнерів по «європейській згоді» виступити проти однієї великої держави. 3. Чи можна стверджувати, що в середині XIX століття «громадська думка» в Європі вперше стала вагомим інструментом стримування геополітичних амбіцій? Поясніть свої міркування.

Мовою історичного джерела

Витяг із книги Андре Дебідура «Дипломатична історія Європи від відкриття Віденського конгресу до завершення Берлінського конгресу (1814–1878)» (1891 р.) про європейську політику під час Кримської війни 1853–1856 рр.:

«…З усіх європейських держав найсильнішу тривогу в той період (тобто до кінця листопада 1855 р.) відчувала Австрія, яка усвідомлювала, що якщо війна відновиться навесні, то найбільше від цього безперечно постраждає вона сама. Віденський двір знав Наполеона III як нерозважливо сміливу людину та вважав його цілком здатним на хвилі піднесення розпалити революцію по той бік Альп. На початку грудня цей монарх з бурхливими проявами дружби прийняв у Парижі Віктора-Еммануїла та Кавура (не гірше зустрінутих і в Англії). «Побачимо, що ми можемо зробити для Італії», — обнадіяв він п'ємонтського міністра. Останньому неважко було дати на це відповідь. Віденським двором опанував сильний страх…».

1. Чому Австрія відчувала найбільшу тривогу серед європейських держав? Як це пов'язано з її географічним положенням та національним складом? 2. Яку політичну мету переслідував Наполеон III, приймаючи в Парижі Віктора-Еммануїла та Кавура (керівників Сардинського королівства, яке воювало в Криму)?

Працюємо разом.

Вправа «Симуляція дипломатичної ізоляції». Об'єднайтесь у 4 групи і підготуйте повідомлення. Група «Російська імперія»: переконуйте інші держави в законності та необхідності вашого вторгнення в Османську імперію. Група «Велика Британія»: сформулюйте заперечення російським аргументам, виходячи з вашої політики «блискучої ізоляції» та захисту торгових шляхів і балансу сил. Група «Австрійська імперія»: визначте, чия підтримка для вас вигідніша і чому, сформулюйте причини, чому ви не станете союзником Росії. Група «Французька імперія»: використайте ситуацію для посилення свого впливу в Європі та на Близькому Сході, а також для підвищення легітимності Наполеона III. Обговоріть спільно, як сукупність цих інтересів призвела до повної дипломатичної ізоляції Росії та початку війни.

Корисна гра:
«Віденський конгрес»
https://cutt.ly/pr18wjnK

Перевірте себе

I **1.** Обчисліть, скільки років відносного миру забезпечила в Європі система рівноваги сил, встановлена Віденським конгресом, до моменту її остаточного руйнування Кримською війною. **2.** Покажіть на карті розташування п'яти великих держав, які утворили «клуб» Віденської системи. Назвіть: а) державу, вплив якої суттєво зріс після конгресу; б) державу, яка стала об'єктом військового втручання Франції в 1823 р.; в) державу, де Росія допомогла придушити повстання в 1848 р.; г) державу, проти якої інші великі держави об'єдналися в 1853 р., оскільки її перемога порушувала баланс.

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання у класі. **4.** Поясніть, наскільки вагомим, на вашу думку, був особистий конфлікт між Миколою I і Наполеоном III у прискоренні або поглибленні втручання Франції у Кримську війну. **5.** Проаналізуйте, як «захист християн» у Палестині став приводом для геополітичної боротьби за вплив в Османській імперії.

III **6. Вправа «Цінності: абсолютизм vs. реформи».** Пригадайте риси російського абсолютизму і політичні та суспільні зміни у Великій Британії та Франції. Напишіть 5–7 речень про те, як саме суспільно-економічна відсталість Російської імперії сприяла тому, що європейські уряди отримали максимально сприятливу громадську думку для вступу у війну проти неї. Коротко запишіть, чому внутрішня політика (форма правління, ставлення до реформ і свобод) має прямий вплив на зовнішню політику та успіх держави на міжнародній арені.

§ 41. «Східне питання» в європейській політиці

Згадайте...

— чому запорозькі козаки утворили Задунайську січ;

— як Російська імперія ліквідувала Кримське ханство і приєднала Крим.

Як ви розумієте... — поняття «східне питання», «балканська проблема»?

Чи знаєте ви, що...

— Кримська війна була першою модерною війною, де зустрілися нові та старі методи ведення бойових дій, а також інформацію про неї газети вперше отримували за допомогою телеграфу;

— Кримська війна стала поворотним моментом у світовій медицині та сестринській справі завдяки британській медсестрі Флоренс Найтінгейл, яка виявила, що солдати частіше помирають від інфекцій, антисанітарії та поганого харчування, ніж від ран, і впровадила санітарні правила;

— національної держави «Туреччина» в XIX ст. не існувало, під владою династії Османів перебували не лише турки, а й греки, араби, вірмени, слов'яни та інші; однак у тогочасній Європі імперію часто називали Туреччиною?

41.1. Російсько-турецькі війни першої третини XIX ст. і козацький рух

На початку XIX ст. Османська імперія поступово втрачала свої позиції на Балканах і в Причорномор'ї. Російська імперія, навпаки, прагнула посилити свій вплив у цих регіонах, оголосивши про захист православного населення від османського панування. Однак війська Наполеона Бонапарта завдали міжнародній коаліції із російською участю багатьох дошкульних поразок. Цим послабленням вирішили скористатись у Стамбулі: у 1806 р. султан усунув з престолу правителів Молдови й Волощини, які були прихильними до Росії. До того ж османи обмежили прохід російських суден через чорноморсько-середземноморські протоки, що також було прямим викликом Російській імперії.

Печатка Задунайського козацького війська з початку XIX ст.

Щоправда, сили суперників виявилися нерівними. Французи не стали підтримувати османські претензії. Наприкінці 1806 р. російські війська вступили до Молдови й Волощини, бойові дії відбувалися також на Кавказі та в Чорному морі. Вже на початку війни російські війська захопили фортеці Хотин, Бендери, Акерман і навіть увійшли до Бухареста. На морі османи також зазнали поразки. Тоді ж сербські

повстанці, які боролися проти османського панування, виступили проти поневолювачів. Російські війська оволоділи новими містами й фортецями на Дунаї, а також здобули перемоги в Закавказзі. Важливу роль у боях відігравали козацькі частини. У травні 1812 р. в Бухаресті ухвалили мир, за яким до Російської імперії відійшла Бессарабія.

Війна позначилася на українському козацькому русі. Існували активні спроби відродити козацькі формування під російським керівництвом. Зокрема, було створено Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо, але цей новостворений підрозділ проіснував недовго. З іншого боку, частина запорожців після знищення Запорозької Січі в 1775 році опинилася за Дунаєм — у складі військових формувань Османської імперії. Російська влада під час війни намагалася переманити їх, обіцяючи повну амністію (прощення) та нові посади в царському війську. Певна частина козаків пристала на такі пропозиції. Однак, більшість залишилися вірними османській владі. Ще на початку листопада 1806 р., до офіційного оголошення Росією війни, козаків із Січі в Катирлезі (село у гирлі Дунаю) перевели до Браїли (сучасне м. Бреїла в Румунії). Надалі запорожці відзначилися під час тривалої оборони цього міста. Російські шпигуни відзначали, що тільки козаки й були надійною сторожею, виконували накази османських урядовців. Щоправда, ще на початку російсько-турецької війни 1828–1829 рр. Задунайська Січ припинила своє існування, оскільки козаки, незадоволені наказами брати участь у протидії грецькому повстанню, перейшли до російської армії. Війна завершилася повною поразкою Османської імперії: російська влада утвердилася на Кавказі та на сході Чорноморського регіону, Греція отримала незалежність, а Сербія, Волощина і Молдова — автономію у складі Османської імперії.

1. Яка територія відійшла до Російської імперії за умовами Бухарестського миру 1812 р.? 2. Чому частина запорожців у 1806–1812 рр. воювала проти Росії на боці Османської імперії, а російська влада тим часом намагалася відродити козацькі формування під своїм керівництвом? Чому, на вашу думку, більшість запорожців вирішила залишитися вірними османській владі, попри обіцянки амністії та посад від царя? 3. Як вплинули на долю Задунайської Січі події, що відбувалися під час грецького повстання та війни 1828–1829 рр.? Що стало безпосередньою причиною припинення її існування?

41.2. Кримська війна 1853–1856 рр. як частина «східного питання»

Військові поразки Османської імперії поставили «східне питання»: хто з європейських держав скористається слабшанням османської влади, посилить свій вплив та зможе встановити контроль

над її територіями? Частиною цього «питання» стала «балканська проблема». Народи Балканського півострова (серби, болгари, греки, румуни та інші) прагнули незалежності від османського панування. На початках їхнім вірним союзником виглядала Російська імперія, однак питання особливо загострилося, коли інші великі європейські країни (Австрія, Британія, Франція) почали втручатися в ці процеси, намагаючись посилити свій вплив у регіоні.

Яскравим прикладом такого втручання стала Кримська війна 1853–1856 рр., що стала черговою «східною кризою», тобто конфліктом-загостренням «східного питання». Початок військових дій віщував російським військам швидку перемогу: османські армії на Дунаї та Закавказзі діяли невдало, у бухті міста Синоп, що на півночі Туреччини, знищено весь османський флот. Очікувалося, що в 1854 р. війна завершиться поразкою султанських військ. Однак, вступ Великої Британії та Франції (а згодом і королівства Сардинії) на боці Османської імперії змінили хід подій.

Союзники висадилися у м. Варна (сучасна Болгарія) та заблокували російський флот у Севастополі. Російська армія на Дунаї зупинила своє просування. Імператор Микола I розраховував на допомогу австрійців. Однак Габсбурги вирішили зосередити значні військові сили саме в тилу російських військ, що змусило тих відступити. Тим часом основним театром воєнних дій французи та англійці обрали Кримський півострів. Вони вірно розрахували, що величезна імперія Романових через повну відсутність залізниць не буде спроможна доправити сюди необхідну кількість військ.

«Тонка червона лінія» (бій шотландців під Балаклавою), художник Роберт Гібб, 1881 р.

Після поразки російських військ біля річки Альма в 1854 р. головну базу Чорноморського флоту, Севастополь, залишили напризво-

ляще. Оборону організували насамперед моряки, які змогли витримати тривалу облогу. Усі спроби деблокувати (зняти осаду) цього міста зазнали невдачі. Поразки в битві на Інкерманських висотах у 1854 р., наступі на Євпаторію та битві біля Чорної річки в 1855 р. яскраво продемонстрували технологічний розрив між європейськими країнами та Російською імперією. Під час війни союзники мали значну перевагу в озброєнні, були оснащені новітніми для свого часу гарматами та рушницями. До того ж, старі вітрильні бойові кораблі росіян поступалися європейському броньованому флоту.

«Атака на Малахів курган 7 вересня 1855 року», літографія Вільяма Сімпсона, жовтень 1855 р.

«Евакуація хворих та поранених з Балаклави», літографія Вільяма Сімпсона, 1856 р.

Після смерті Миколи I новим царем став Олександр II. У 1855 р. союзники захопили Малахів курган, який височів над Севастополем. Тож, захищати місто було неможливо, і захисники міста відступили, затопивши залишки Чорноморського флоту. Військові дії фактично припинилися, хоча **Паризький мирний договір** уклали лише в **1856 р.** Російській та Османській імперіям заборонили утримувати воєнні бази на Чорному морі. Волощина, Молдова і Сербія перейшли під колективний протекторат великих держав, хоча номінально визнавали залежність від султана. Російська імперія відмовилася від «захисту» православного населення Османської імперії.

Учасники Паризького конгресу 1856 р., світлина, автор невідомий

Українські губернії під час Кримської війни відігравали критичну роль у забезпеченні російської армії. У боях на Кримському півострові та безпосередньо в обороні Севастополя брали участь

Волинський, Житомирський, Кременчуцький, Одеський, Подільський, Полтавський і Чернігівський полки. Тож і втрати були надзвичайно високими. Герої-українці (П. Кішка, А. Гіденко, Ф. Заїка та інші) прославили оборону Севастополя, яку російська пропаганда перетворила в черговий імперський патріотичний міф. Мешканці українських губерній Росії постачали в армію паливо і продовольство. Селяни з прикордоння додатково мали пильнувати кордони імперії у складі воєнізованих загонів. Оборонні підприємства наростили виробництво. Станом на 1855 р. половину всього пороху в Російській імперії виготовляли в Шостці, тоді як Луганський ливарний завод збільшив виробництво снарядів у кілька разів. Однак головним наслідком Кримської війни для українського населення стало те, що після її закінчення імператор Олександр II оголосив про намір скасувати кріпацтво. Це стало початком глибоких соціальних реформ.

1. У чому полягає парадокс російської пропаганди, яка перетворила оборону Севастополя в імперський патріотичний міф, якщо військові дії насправді завершилися поразкою Росії та здачею міста? 2. Визначте, яку стратегічну перевагу союзники використали, обравши Кримський півострів основним театром воєнних дій. Як це було пов'язано з інфраструктурою Російської імперії? 3. Який найголовніший наслідок мала Кримська війна для українського населення та подальшої внутрішньої політики Російської імперії?

41.3. Російсько-турецька війна 1876–1877 рр.

«Балканська проблема» 1870-х років спричинила нову «східну кризу». Повстання в Боснії і Герцеговині (1875–1878 рр.) та Болгарії (1876 р.) проти османського панування викликали широке обговорення в Європі. Султанському уряду запропонували компромісне рішення, яке у Стамбулі відкинули. Російська імперія, що прагнула реваншуватися за поразку у Кримській війні, цього разу забезпечила нейтральність інших європейських держав. З Австро-Угорщиною взагалі вдалося укласти союзний договір, що надавав Габсбургам право на окупацію Боснії і Герцеговини. Такі перемовини яскраво показали, що «захист поневоленого населення» був прикриттям для просування своїх завойовницьких інтересів.

Основні воєнні дії розгорнулися на Закавказзі та болгарських землях. Російська армія провела кілька наступів. Однак османські війська використовували європейську зброю, тому чинили шалений спротив. Війна почала швидко наближатися до завершення, коли російська армія змогла після тривалої облоги заволодіти м. Плевна (у сучасній Болгарії).

Спочатку обидві сторони підписали **Сан-Стефанський мирний договір 1878 р.** Угода передбачала створення автономної «Великої» Болгарії, що отримувала нові території включно із виходом до Середземного моря. Незалежними мали стати Чорногорія, Сербія,

Румунія. Боснія і Герцеговина отримувала автономію у складі Османської імперії. Російська імперія одержувала вірменські та грузинські землі на Кавказі. До переговорів втрутилися Англія та Австро-Угорщина. Англійський уряд Бенджаміна Дізраелі побоювався, що болгарські порти будуть використані як російські військово-морські бази в Середземному морі. Австро-угорські переговорники спиралися на попередні домовленості про передачу Боснії і Герцеговини.

Дипломатичний тиск посилився, тому вже у червні–липні 1878 р. на **Берлінському конгресі** підписали новий договір. Ослаблена війною Російська імперія марно сподівалася на підтримку Німеччини, тому окремі вимоги довелося зменшити. Сербія, Чорногорія та Румунія одержали незалежність. Болгарія отримала статус князівства, що лише номінально визнавало владу Османської імперії. Проте територію «русофільської» Болгарії зменшили — про володіння на Середземномор'ї можна було забути. Румунія зберегла контроль над гирлом Дунаю. Росія закріпила за собою нові кавказькі володіння.

Берлінський договір не вирішив «македонське питання», оскільки македонські землі залишилися у складі Османської імперії. Ця проблема переслідувала європейську дипломатію ціле покоління й спричинила Балканську війну 1912 р. Невизначеним був статус Боснії. Ця земля перейшла під австро-угорську окупацію, хоча офіційно залишалася частиною Османської імперії. В 1908 р. Австро-Угорщина остаточно її приєднала.

«Герцеговинські повстанці», ілюстрація з часопису «Србадија», 1875 р.

«Пси війни», карикатура з журналу «Punch» від 17 червня 1876 р., на якій зображено Росію, що стримує балканські країни від нападу на Османську імперію

1. Які події на Балканах у 1875–1876 рр. стали безпосередньою причиною нової «східної кризи» та війни? 2. Визначте, чому Велика Британія та Австро-Угорщина втрутились у процес підписання Сан-Стефанського договору. Які конкретні загрози для себе вони бачили? 3. Назвіть три незалежні держави, які здобули повний суверенітет за умовами Берлінського конгресу 1878 р.

Працюємо разом.
Вправа «Технології чи дипломатія?». Утворіть дві групи: «Технологія» і «Дипломатія». Самостійно доберіть аргументи для дискусії довкола запитання: «Росія програла Кримську війну через технологічну відсталість чи через дипломатичні прорахунки?». Узагальніть, як обидва чинники взаємно посилили ефект поразки.

Корисна гра:
«Російсько-турецькі війни XIX століття»
https://cutt.ly/0r18eBLg

Перевірте себе

I **1.** Обчисліть, використовуючи дати основних конфліктів «східного питання», кількість років відносного міжнародного миру та «європейської згоди» між найбільшими «східними кризами».
2. Назвіть географічні регіони чи напрямки, де відбувалися бойові дії під час російсько-турецьких воєн 1806–1812, 1828–1829, 1877–1878 рр. Покажіть країни, території яких були безпосередньо змінені чи зачеплені рішеннями Берлінського конгресу.

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання у класі.
4. Поясніть, яку критичну роль відігравали українські губернії під час Кримської війни не лише у військовому, а й у промисловому та логістичному забезпеченні російської армії. Як це вплинуло на усвідомлення Романовими необхідності скасування кріпацтва?
5. Порівняйте рішення Берлінського конгресу та умови Сан-Стефанського договору щодо Болгарії. Чи досягла Російська імперія своєї головної мети — реваншу за поразку у Кримській війні? Аргументуйте свою відповідь, порівнюючи результати Сан-Стефанського та Берлінського договорів.

III **6. Вправа «Уроки історії».** Систематизуйте в таблиці чи інфографіці факти про офіційну риторику і реальні геополітичні інтереси Російської імперії, Османської імперії, Великої Британії та Франції щодо балканських народів. Поміркуйте, у чому полягає небезпека для малих народів, коли їхнє визволення стає частиною геополітичної гри великих держав. Який урок із цих подій ми можемо засвоїти для сучасних міжнародних відносин, коли великі держави заявляють про «захист» певних груп чи територій?

§ 42. Франко-прусська війна та її наслідки

Згадайте...

— які ідеї міжнародної політики домінували в XIX столітті;
— які фактори перешкоджали процесу об'єднання німецьких земель.

Як ви розумієте... — поняття «експансіонізм», «комуна»?

Чи знаєте ви, що...

— під час прусської блокади Парижа в 1870 році 164 людини змогли залишити місто на повітряній кулі;
— для оборони французької столиці використано три плавучі батареї, вони мали по дві нарізні гармати калібру 160 мм кожна, а приводилися в дію двома паровими двигунами і рухалися зі швидкістю 8 км/год?

42.1. Франко-прусська війна

Політика **експансіонізму**, яку розвивала Франція часів імператора Наполеона III, спричинила втрату тверезої оцінки власних можливостей. Спільна із Британією, Сардинією та Османською імперією перемога над Росією у Кримській кампанії 1853–1856 рр. піднесла престиж Парижа. Проте імператор прагнув більшого — наслідувати свого славетного дядька! У 1859 р. французи перемогли австрійську армію, приєднавши Ніццу та Савою, поступово нарощувалися й колоніальні володіння. У 1870 р. розпочалася боротьба за вільний іспанський престол, у якій Пруссія підтримала претендента із династії Гогенцоллернів. Французи запротестували, бо в разі його перемоги «німці» загрожували б не лише зі сходу, а й із півдня. Не знаючи реальної сили ворога і розраховуючи на швидку перевагу, **Наполеон III 19 липня 1870 р.** легковажно **оголосив війну Пруссії**.

Французька армія становила до 500 тис. осіб, але під час мобілізації її чисельність мала подвоїтися. Проте сама мобілізація була проблемою: система оповіщення резервістів, маршрути їхнього руху до бойових частин лише створювалися (військова реформа щойно була проведена). До того ж, війська розосередилися по країні, а частина досвідчених бійців перебувала в Алжирі. Однак, французьке озброєння виглядало грізним — новітні гвинтівки значно переважали прусські за дальністю стрільби. Ноу-хау стали мітральози (попередники кулеметів), які викидали шквал куль, хоча були складними в обслуговуванні та важкими при перевезенні. Французи сподівалися на повільну позиційну війну, в якій завдяки великій кількості рекрутів могли досягти успіху. Одночасно французькі кораблі блокували німецькі порти, адмірали готувалися до висадки морського десанту. Однак, як виявилося, основні міста на узбережжі були добре укріплені, і підійти до них не вдалося.

Прусси мали змогу сконцентрувати 300 тис. війська, хоча завдяки призову резервістів це число зростало до понад мільйона осіб. Передбачався наступ невеликими групами, які могли просочуватися крізь громіздку французьку оборону й оточувати супротивників. Сильними сторонами їх армії також були новітні гармати, які постачав військовий концерн Круппа, і розвинена система залізниць. Досвідчений генерал Гельмут фон Мольтке застосовував іншу новітню технологію — *телеграф* — для швидкої передачі інформації.

Прусські військові в місті Торсі, що у Франції, фотограф невідомий, вересень 1870 р.

«Швидка допомога збирає поранених і загиблих у місті Шампіньє», художник Огюст Андре Ланкон, 1870 р.

Сержант Національної гвардії Франції, фотограф невідомий, 1870 р.

Використовуючи залізниці, прусси миттєво розгорнули на кордоні із Францією майже півмільйонну армію, яка виявилася краще підготовленою й оснащеною. Удвічі менше військо Наполеона III ще очікувало мобілізації та підвозу припасів. Супротивники атакували стрімко й оточили потужне французьке військо в місті Мец. Військові історики, аналізуючи ці події, часто обвинувачували головнокомандувача Франсуа Базана, який у складний час не виявив жодної ініціативи. Імператор Наполеон III на чолі доступних сил спробував пробитися до оточених, але потрапив у пастку біля міста Седан. Прусські війська майстерно організували облогу — їхні гармати повністю прострілювали обложених французів з трьох сторін одразу. Кілька спроб вирватися з «мішка» призвели до великих втрат. Поразка виглядала принизливо — 2 вересня 1870 р. біля Седана в полон потрапили 104 тис. французьких солдатів на чолі із самим імператором. Через два дні, 4 вересня 1870 р., на вулицях Парижа почалися стихійні заворушення, що закінчилися проголошенням Третьої республіки. Війна продовжувалась, але змінився її характер. Для французів вона стала оборонною.

«“Нептун” над Монмартром», фотограф невідомий, 23 вересня 1870 р.

«Руїни Базей (Арденни, Франція) після боїв у битві при Базей», французька поштівка, 1870 р.

Франко-прусська війна мала свій вплив на воєнне мистецтво. Вперше в Європі оцінили силу «логістики». Перевезення військ і вантажів, яке змогли налагодити прусси завдяки залізницям, стало відправним пунктом їхньої перемоги. Прекрасно продемонстрували себе новітні гармати. Навіть сірий прусський однострій мав свої переваги — французи в яскравих червоних кашкетах, штанах і темно-синіх мундирах (за кольором національного прапора) перетворилися на вразливі мішені на полі бою.

1. Як розвиток залізниць і телеграфу змінив характер війни, і як ці нововведення вплинули на результат франко-прусської війни? 2. Чому французьке озброєння, яке вважалося грізним, не змогло забезпечити перемогу над Пруссією? Визначте, які чинники, крім технічних, відіграли вирішальну роль у поразці Франції. 3. Чи могла пасивність головнокомандувача Франсуа Базана бути головною причиною поразки, або ж вона була лише одним із чинників, що призвели до катастрофи? Поясніть свої міркування.

42.2. Відновлення Французької республіки

Третя республіка зародилася в умовах прусської окупації. Коли столичний гарнізон капітулював, на вимогу німців провели вибори до Національних зборів (тимчасового парламенту). Більшість здобули роялісти, яких очолив *Адольф Тьєр*, поміркованих республіканців очолив *Жюль Фавр*. Однак національна гвардія в Парижі відмовлялася коритись офіцерам, а незадоволені громадяни оголосили про створення *Паризької комуни* (18 березня – 28 травня 1871 р.). Серед комунарів переважали анархісти й соціалісти, які досить швидко озброїли власне військо, закликали не визнавати указів Адольфа Тьєра, упорядкували робітниче законодавство, надали громадянські

права жінкам. Офіційний уряд перебрався до Версаля — королівського палацу. З німецькою допомогою французькі війська знищили паризький осередок «державотворення»: для цього німці пришвидшили повернення полонених військових з-під Седану. Нова громадянська війна забрала життя тисяч парижан. Пізніше військові суди винесли вироки понад 13 тис. осіб, з яких 7500 відправили на заслання, а 21 бунтівника розстріляли. Лише через десять років комунарам оголосили амністію, і вони змогли повернутися з вигнання.

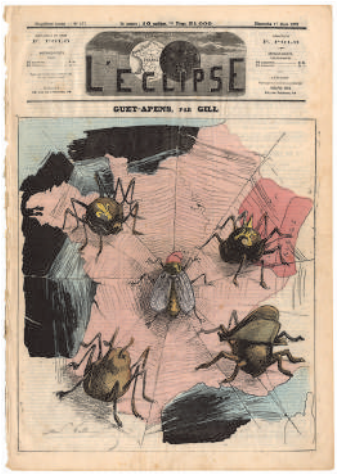

«В оточенні», художник Андре Гілл, 17 березня 1872 р.

«Свята родина» (Тьєр, Фавр і Філіп Орлеанський, граф Паризький і претендент на престол, втікають до Версаля), карикатура Шарля де Фрондата, 1871 р.

Паризька комуна не могла зупинити укладення принизливого договору. Ще на початку розправи, 10 травня 1871 р., в місті Франкфурт підписано німецько-французький мир. Відповідно до його умов, Франція мусила сплатити чималу контрибуцію (5 млрд франків), також позбавлялася розвинених провінцій Ельзасу і Лотарингії, що переходили до новоствореної Німецької імперії.

Навчені гірким досвідом французи не стали відновлювати монархію, хоча роялісти отримали перемогу на виборах. Адольф Тьєр перейшов до республіканців, і в Конституції 1875 р. проголошено Третю Республіку («республіканці» під час волевиявлення переважили опонентів на один голос). Основний Закон визначив, що законодавча влада належала Національним зборам (двопалатному парламенту). Депутати обирали президента, який підбирав уряд, очолював виконавчу владу упродовж семи років і звітував перед депутатами. Солдатам, жінкам і мешканцям колоній голосувати забороняли. Натомість упродовж 1880-х рр. повернули свободи друку й преси, ввели безкоштовну початкову освіту, зокрема й для дівчат. Нащадкам королівських династій (таким, як Наполеон III)

заборонили висувати свої кандидатури до Національних зборів чи на пост президента. Монархісти на чолі із президентом Патрісом де Мак-Магоном намагалися відродити королівську владу. Однак їхні спроби зазнали невдачі. Серед радикалів, які критикували поміркованість парламенту, виокремлювався **Жорж Клемансо (1841 – 1929)**, медик за освітою, але політик за покликанням. Він очолив прихильників утвердження першості Франції в Європі. У кінці XIX ст. ця ідея стала нав'язливою у французькій зовнішній діяльності.

1. За яких обставин було створено Третю Республіку у Франції? Чому, на вашу думку, поразка Комуни та розправа над бунтівниками парадоксально прискорили утвердження саме республіканського ладу, а не монархії? *2. Як умови Франкфуртського мирного договору 1871 р. могли вплинути на економічне та політичне становище Франції, а також на її подальші відносини з Німецькою імперією?* *3. Чому, попри поразку у війні з Пруссією, ідея утвердження першості в Європі стала нав'язливою в зовнішній політиці Франції наприкінці XIX століття?*

42.3. Утворення та політика Німецької імперії

Успішна франко-прусська війна для німецької історії стала поворотним моментом. У січні **1871 р.** було оголошено утворення **Німецької імперії**, на чолі якої став кайзер Вільгельм I із династії Гогенцоллернів. Устрій нової держави визначила *Конституція*, яку ухвалили *16 квітня 1871 р.* Основний Закон оголосив створення конституційної монархії, правити якою могли лише королі Пруссії. На кайзера Вільгельма I покладались обов'язки головнокомандувача збройних сил, «контролера» за діями всіх посадових осіб. Він також мав право вносити на обговорення закони, відповідав за дипломатію. Канцлер Отто фон Бісмарк підкорявся тільки волі імператора, виконував лише його розпорядження. Уряду в Німеччині не існувало. Статссекретарі очолювали окремі відомства, але вважалися помічниками канцлера. Парламент, що відав законотворчістю, складався із двох палат. Верхня — *бундесрат* — представляла союзні держави, до неї входило 58 депутатів, де Пруссія мала 17 місць, Баварія — 6, Саксонія і Вюртемберг — по 4, решта земель — від 1 до 3. Для відхилення законопроєктів вистачало лише 14 голосів, тому Пруссія диктувала умови іншим. Бундесрат також міг тлумачити Конституцію, тобто вважався Конституційним судом. *Рейхстаг* був нижньою палатою. Його депутатів обирали на прямих виборах, хоча право голосу мали лише чоловіки, які досягли 25 років. Повноваження

рейхстагу були дещо вужчими — якщо «народні» обранці відхиляли законопроєкт, його ухвалював бундесрат, хоча у зміненій редакції.

Відповідно до Конституції 1871 р., німці мали право на недоторканність власності, можливість вільно займатися підприємництвом, право обіймати посади, встановлювався суд присяжних. Проте в політиці переважали прусські консерватори, тож справжнього народовладдя не існувало, шаленіла цензура, поліція отримала широкі повноваження. Німецька консервативна партія, створена в 1876 р., спиралася на прусських дворян, офіцерів і чиновників (здебільшого протестантів). Її прихильники підтримували політику канцлера та кайзера. Буржуазія, інтелектуали, частина робітництва схилялися до ліберальної Німецької партії прогресу, прибічники якої противилися державним монополіям, вимагали, аби канцлер звітував перед рейхстагом. Владні рішення частково не підтримувала Католицька партія центру (1870 р.), популярна на півдні Німеччини. Чималого впливу досягла Соціалістична єдина партія Німеччини (1875 р.) — виразниця республіканських поглядів.

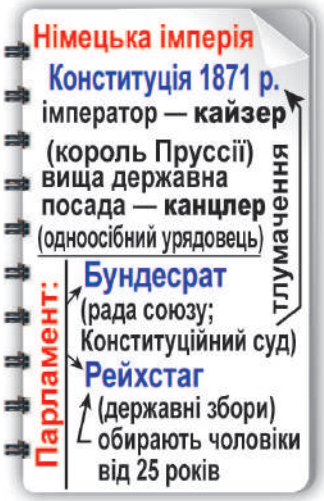

За обсягами виробництва об'єднана Німеччина посідала другу позицію у світі (після США). Такого разючого показника молодій країні вдалося досягти завдяки створенню спільного ринку, налагодженню банківської справи, торгівлі, а також завдяки працьовитості й ощадливості німців. У відібраних від Франції Ельзасі та частині Лотарингії видобували вугілля, залізну руду, виплавляли сталь. Наприкінці XIX ст. країну вкрила сітка залізниць, прокладали електромережі. Набула піднесення хімічна галузь — 2/3 фарб світу виробляли в Німеччині. Процвітанню сприяли виплата Францією 5 млрд франків контрибуції та величезні військові замовлення. Наприклад, компанія Сіменсів стала лідером з виробництва електротехнічних товарів (у 1881 р. саме вони запустили перший у Європі трамвай). Натомість Круппи монополізували важку промисловість та озброєння.

Канцлер Отто фон Бісмарк усіляко сприяв німецькій промисловості. Задля вигоди місцевих виробників увели протекційні мита — додаткові стягнення з іноземних товарів, на які одразу зростали ціни. Будучи прихильником зростання військової міці, «залізний канцлер» добився збільшення армії до 400 тис. солдатів у мирний час. Утримання таких колосальних збройних сил створювало чималу кількість робочих місць. Адже військовики потребували харчування, одягу,

озброєння й безлічі інших супутніх послуг. А от у сільському господарстві зміни відбувалися мляво.

Упродовж 1888–1918 рр. німецьким кайзером був Вільгельм II. Вихований у прусському військовому середовищі, він понад усе цінував армію та дисципліну. Бажаючи обмежити впливовість Отто фон Бісмарка, він усунув його з посади. Новий канцлер Лео фон Капріві став покірним «інструментом» для вирішення справ. У 1890 р. Вільгельм II сприяв ухваленню соціальних законів: запроваджувався 11-годинний робочий день, неділя оголошувалася вихідним днем, жінкам забороняли працювати в нічні зміни, також не дозволяли працювати дітям, яким не виповнилося 14 років. Вводилося прогресивне оподаткування — що більше німці заробляли, то більше сплачували.

«Портрет Отто фон Бісмарка», художник Франц фон Ленбах, 1894 р.

Монета 1 рупія з портретом імператора Вільгельма II, Німецька Східна Африка, 1902 р.

Отто фон Бісмарк був обережним у здобутті колоній, «прибираючи до рук» ті землі, за які не треба було воювати. Завдяки цьому Німецька імперія захопила території в Південно-Західній Африці (Того, Камерун) із населенням у 12 млн осіб. Новий імператор Вільгельм II вимагав нових приєднань, тому його дипломати брали участь у розділенні Китаю. На пільгових умовах кредити отримала Османська імперія. Однак світ уже «перекроїли» вправніші гравці, і без воєнних дій досягнути більшого було неможливо. Німецька настирливість не подобалась іншим європейським державам. Урешті, імперські амбіції Німеччини підштовхнуть її до Великої війни.

1. Чи можна вважати Німецьку імперію 1871 року справжньою конституційною монархією? Обґрунтуйте. 2. Які чинники відіграли вирішальну роль у значних економічних успіхах Німеччини і чи були ці успіхи досягнуті за рахунок інших країн? 3. Як вплинула на відносини Німеччини з іншими європейськими державами зміна підходів до колоніальної політики?

Мовою історичного джерела

Витяги з декларації Паризької комуни «До французького народу», 19 квітня 1871 р.:

«…Визнання та зміцнення республіки — єдиної форми правління, сумісної із правами народу, із правильним і вільним розвитком суспільства…

Призначення через обрання або конкурс … чиновників і посадових осіб…

Повна гарантія свободи особи, свободи совісті і свободи праці.

Постійна участь громадян у справах комуни через вільне виявлення своїх поглядів і вільний захист своїх інтересів…

Організація міської оборони й національної гвардії, що обирає своїх командирів, — єдиної сили, що має підтримувати в місті порядок...».

1. Чи можна вважати принципи, викладені в декларації, прогресивними та необхідними для Франції?

Працюємо разом.

Вправа «Діалог епох». Утворіть три групи (команди Отто фон Бісмарка, Наполеона III і Жоржа Клемансо). Підготуйте від кожної команди короткий виступ про досягнення та проблеми відповідної епохи. Після того проведіть «круглий стіл», де обміняйтеся запитаннями та відповідями між командами.

Корисна гра:
«Франко-прусська війна»
https://cutt.ly/Yr18rBzS

Перевірте себе

I **1.** Нанесіть на лінію часу основні події, пов'язані з перебігом та наслідками франко-прусської війни. **2.** Проаналізуйте структуру влади в Німецькій імперії згідно з Конституцією 1871 р. Створіть ієрархічну схему, яка показує взаємозв'язки між кайзером, канцлером, бундесратом і рейхстагом.

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання у класі.

4. Визначте сильні та слабкі сторони французької та прусської армій напередодні франко-прусської війни. **5.** Незважаючи на значне економічне зростання, у Німеччині зберігалися соціальні та політичні суперечності. Як ви вважаєте, чи були соціальні закони, прийняті за Вільгельма II, достатніми для вирішення цих проблем, чи вони були лише спробою запобігти зростанню популярності соціалістів?

III **6. Вправа «Макет газети».** Створіть у парах, командах чи індивідуально чотири повідомлення (головна новина, економічний огляд, політична карикатура, інтерв'ю з очевидцем) до однієї з уявних газет (на вибір): «Паризький вісник», «Берлінський телеграф», «Страсбурзька хроніка». Оформте роботу на папері або за допомогою доступних цифрових інструментів. Презентуйте результати у класі.

§ 43. Система «озброєного миру» — Антанта і Троїстий союз

Згадайте...

— основні події міжнародної політики XIX століття;
— найвпливовіші держави XIX століття.

Як ви розумієте... — поняття «геополітика», «військово-політичний союз»?

Чи знаєте ви, що...

— Троїстий союз сформувався в 1882 році, згодом його неодноразово поновлювали: 20 лютого 1887 року в Берліні уклали другий союзний договір, 6 травня 1891 року — третій, а 28 червня 1902 року — четвертий; вони відтворювали угоду 1882 року, доповнюючись новими домовленостями;
— вираз «сердечна, дружня згода» в контексті англо-французьких відносин уперше використав ще в 1843 році міністр закордонних справ Великої Британії Джордж Гамільтон-Гордон; французький король Луї-Філіпп I повторив його у своєму виступі в парламенті того ж року; французькою словосполучення закріпилося у вигляді «entente cordiale», а згодом поширилося й іншими мовами без перекладу, трансформувавшись у скорочену форму — Антанта?

43.1. Які міжнародні події призвели до утворення Союзу трьох імператорів?

Після завершення Наполеонівських війн європейську **геополітику** вирішували п'ять провідних держав: Велика Британія, Австрія (Австро-Угорщина), Пруссія (Німеччина), Франція і Росія. Ідеї Священного союзу виявилися досить стійкими, тому уряди цих країн навіть допомагали один одному під час криз (наприклад, «Весни народів» 1848 р.) чи національних рухів. До певного моменту «стара Європа» насолоджувалася мирним співіснуванням, яке лише час від часу вибухало в короткотривалі війни (Кримська війна та інші). Внаслідок мирних перемовин усе поверталося до попереднього стану. Незважаючи на серйозні внутрішні потрясіння (революції у Франції, об'єднання Німеччини та Італії, поява дуалістичної Австро-Угорської імперії), зовнішньополітична арена до певного часу перебувала в балансі.

Франц Йосиф I, Вільгельм I та Олександр II 22 жовтня 1873 року в палаці Шенбрунн, автор невідомий

«Довге XIX століття» було періодом розвитку імперій, які прагнули стати світовими лідерами. Навіть США (із досягненнями демократії та республіканською формою правління) у світі поводилися по-імперськи. «Доктрина Монро» відкривала шлях для домінування в Західній півкулі. З іншого боку, в Азії «нова» Японія, що ступила на шлях промислової модернізації, також шукала колонії. Через брак вільних земель на планеті ставало «затісно».

Особливий брак колоніальних володінь відчували німецькі уряди. Коли Німецька імперія остаточно утворилась, об'єднавши величезні економічні можливості роз'єднаних раніше земель, інші «гравці» вже розподілили світ. Швидкий розвиток Пруссії (згодом і Німеччини) упродовж другої половини XIX ст. дав змогу перемогти у франко-прусській війні (1870–1871) й надалі гучно «брязкати зброєю». Такий стан справ неабияк тривожив їхніх супротивників. До того ж, перемога над Францією дарувала німцям вагомий бонус — багаті вугіллям провінції Ельзас і Лотарингію. Кордони європейських країн вважалися непорушними, тож такий «прецедент» сприймався неоднозначно: чи не забажають інші держави й собі європейської землі?

Загостренням німецько-французьких відносин скористалася Росія, яка перебувала в певній ізоляції ще від часу невдалої Кримської війни. Так розпочалося російсько-німецьке зближення. Водночас шукала надійного спільника ще одна держава, Австро-Угорщина. На цю роль найкраще надавалася сусідня Німеччина. Отже, в **1873 р.** сформувався черговий **військово-політичний союз** XIX ст. — **Союз трьох імператорів** — німецького, австро-угорського та російського. Найбільших зусиль до цього доклав німецький канцлер Отто фон Бісмарк. Однак, і Росія, й Австро-Угорщина занадто прагнули бути лідерами на Балканах. Царський уряд розігрував «карту» панславізму (із росіянами на чолі). Габсбурги ж, і без того володіючи частиною слов'янських земель, прагнули поширити свої володіння далі на південь. Тож російська влада надала перевагу налагодженню контактів із Францією. Три імператори «розбіглися».

За цими бурхливими подіями уважно спостерігали англійці. Велика Британія як найбільша імперія дотримувалася політики «блискучої ізоляції». Однак самостійно протидіяти іншим потужним гравцям було би непросто (особливо, якби вони об'єдналися проти неї). Французів англійський уряд сприймав погано через бажання переважати в Європі, до того ж революції та політична нестабільність у Парижі не сприяли дружбі із британськими консерваторами. Німеччина виглядала економічно потужною, але потребувала нових колоній. Ділитися своїми землями було б небажано. Нахабна Російська імперія просувала свої інтереси в Середній Азії та на Далекому Сході. У цій складній ситуації Великій Британії таки належало когось вибрати. Ставало очевидним: старі порядки, як і старі кордони, незабаром усіма переглядатимуться.

«Зупинка Пруссії або Точна лінія демаркації перемир'я», карикатура, 1871 р.

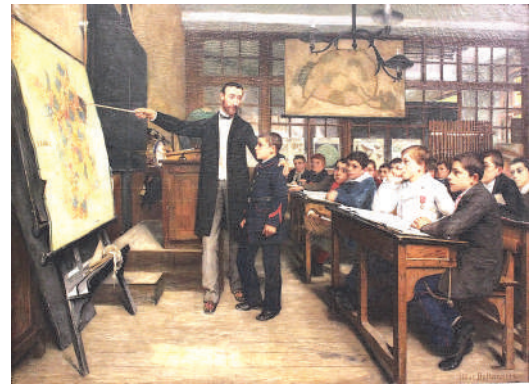

«Чорна пляма на мапі» («Урок географії»), художник Альбер Беттаньє, 1887 р.

***1.** Чи можна вважати «Союз трьох імператорів» союзом рівноправних партнерів? Які інтереси були спільними, а які суперечливими, і чому це призвело до його розпаду? **2.** Як ви вважаєте, чи можуть демократичні країни, за своєю суттю, бути імперіями? Чому? **3.** Які ризики для Британської імперії створювало зростання економічної та військової потужності Німеччини, і чому це змусило Британію переглянути свою зовнішню політику?*

43.2. Як формувалися Троїстий союз та Антанта?

Дотримуючись рішень Віденського конгресу, європейські держави не порушували рівновагу. Однак внаслідок франко-прусської війни такий стан змінився, і уряди взялися активно визначатись із союзниками. Модернізована та **мілітаризована** Німеччина мала свої переваги, проте географічне розташування в центрі Європи було не найкращим — ще Отто фон Бісмарк побоювався того, що його країні доведеться воювати на два фронти. Одного з них бажано було б уникнути, заручившись підтримкою котроїсь країни-сусідки. «Природним» союзником розглядали Австро-Угорщину. Хоча Габсбурги й самі претендували на провідну роль в об'єднанні Німеччини, культурна спільність та інтереси підштовхували їх до співпраці із німецькими Гогенцоллернами. Спонукало до співпраці також російське «зацікавлення» слов'янськими землями Австро-Угорщини, протидія австро-угорським впливам на Балканах.

Тривалі переговори принесли очікувані результати. 7 жовтня 1879 р. між **Австро-Угорщиною** та **Німеччиною** підписано договір про спільні дії в разі загрози з боку Росії. **20 травня 1882** р. до них приєдналась **Італія** — так утворився **Троїстий союз**. Італійці, які також нещодавно об'єдналися в окрему державу, шукали потенційних союзників проти Франції. Королівство Італія хотіло перетворитися на імперію, володіти заморськими територіями та створити власні

колонії. Тож колоніальні амбіції Італії в Африці швидко призвели до суперництва з французами.

Троїстий союз планувався як оборонний. Якщо напали б двоє і більше супротивників на когось із союзників, вони всі мали дати воєнну відсіч. У разі нападу одного супротивника на когось із союзників, два інші учасники мали дотримуватися сприятливого нейтралітету. Однак різке загострення німецько-британських відносин змусило Італію віддалитися. Вона побоювалася могутнього британського флоту, та й торгове змагання із Францією їй було невигідним. До того ж, італійці не могли забути тривалого панування Габсбургів. Опинившись «в одному човні» з Австро-Угорщиною, уряди на Апеннінах очікували прихованих підступів. Формально не порушуючи союзницьких зобов'язань, італійські можновладці заповзялися шукати інших коаліцій. Так само вчинив і румунський уряд, який таємно ще 1883 р. приєднався до Троїстого союзу, але через суперництво з Австро-Угорщиною відмовився від подальшої співпраці.

Карикатура з берлінського сатиричного журналу «Lustige Blätter», 1908 р.: дорослий німець тягне за собою австрійського хлопчика, поки італійська дитина плаче, аби залишитися з французьким півником

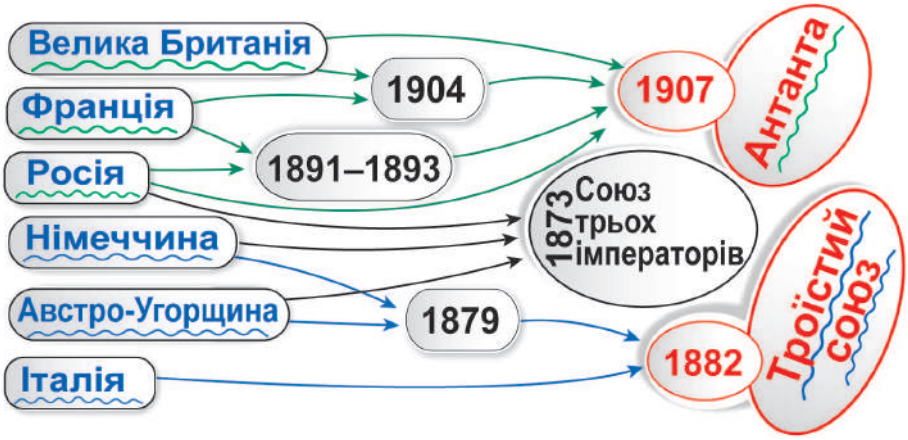

На противагу Троїстому союзу, Франція, Велика Британія й Росія й собі уклали **військово-політичний союз**. Першими до співпраці рушили Франція (через конфлікт із Німеччиною) та Росія (через суперництво з Австро-Угорщиною). Імперія Романових, величезна за

розмірами і помірна у виробничій потужності, потребувала зростання промисловості. Щедрі французькі інвестиції посприяли цьому. Обидві країни навіть «забули» про наслідки Кримської війни, їхнє зближення в 1891–1894 рр. завершилось укладенням договору. Велика Британія, як уже було згадано, не поспішала відмовлятися від «блискучої ізоляції». Однак невгамовне німецьке прагнення покінчити з британським пануванням на морях і в колоніях змусило короля Едуарда VII та уряд погодитися на компроміси із Францією (щодо Африки) та з Росією (щодо Азії). «Кайзера Білла», як англійці глумливо називали німецького імператора Вільгельма II, старшого онука королеви Вікторії, потрібно було зупинити. Отже, після підписання французько-британської угоди в **1904 р.** і британсько-російської в **1907 р.** сформувалась **Антанта** — коаліція **Великої Британії**, **Франції** та **Росії**. Слово «антанта» є скороченим і перекладеним із французької мови словосполученням «сердечна згода». Повноцінний тристоронній документ так і не був підписаний.

Вітальна листівка і металева скринька з франко-британської виставки, 1908 р.

***1.** Чи можна вважати Троїстий союз справді оборонним, якщо він був створений частково через колоніальні амбіції його учасників? Як колоніальна політика Італії суперечила заявленим оборонним цілям? **2.** Чому внутрішні історичні протиріччя між союзниками стали слабким місцем Троїстого союзу, і як це відрізняє його від Антанти? **3.** Які економічні та політичні мотиви були ключовими для формування Антанти?*

43.3. Як провідні країни боролися за перерозподіл світу?

На межі XIX–XX ст. великі держави розгорнули запеклу, проте локальну боротьбу за колонії та сфери впливу. У 1898 р. розгорілася війна між США й Іспанією. Приводом став виступ кубинського

народу за незалежність, що підтримали американці. Зазнавши поразки в декількох морських битвах, уряд Іспанії погодився на самостійність Куби (яка швидко опинилася під управлінням США), втрату на користь Вашингтона Пуерто-Рико, Гуаму і Філіппінського архіпелагу в Азії. Сприятливо закінчилася для Штатів Панамська криза 1903 р. Підтримавши щойно утворену Панаму, вони отримали ексклюзивні права на Панамський канал. Не з кліматичної причини спекотно видалося в Південній Африці. Тут знайшли поклади алмазів і дорогоцінних металів, якими намагалися заволодіти і з Лондона, і з Берліна. Окрім того, на цих землях проживали нащадки нідерландських колоністів — бури. Війна з ними тривала в 1899–1902 рр., завершившись перемогою Великої Британії та захопленням нею Трансваалю й Оранжевої Республіки, що стали домініонами.

У 1905–1906 рр. Франція, Велика Британія та Німеччина спричинили першу Марокканську кризу. Як наслідок, Марокко отримало незалежність, хоча фактично залишалося під впливом Франції, що розлютило Німеччину. Друга Марокканська криза 1911 р. не змінила політичної мапи. Користуючись слабкістю Османської імперії, Італія й собі розширила володіння в Північній Африці, захопивши Триполітанію та Киренаїку (сучасна Лівія) в 1911–1912 рр. Неспокійно складалася ситуація в Європі — кілька Балканських криз не віщували нічого доброго.

«Перше підняття зірок і смуг морською піхотою США на кубинській землі, 11 червня 1898 року», художник Френк Шунновер, 1898 р.

«Колос Родоський» («Прогулянка від Кейптауна до Каїра»), художник Едвард Лінлі Самборн, 1892 р.

Дізнайтеся, чому Сесіл Родс, британський політик і бізнесмен, зображений у позі велетня, що стоїть одночасно на двох краях континенту.

На початку XX ст. загострилися радикалізм і нетерпимість. Розгорнулася гонка озброєнь. Протягом 1883–1903 рр. військові

витрати зросли вдвічі, а чисельність армій — на 25%. У першій половині XIX ст. технічний прогрес торкався переважно економіки. Однак пізніша **мілітаризація** сприяла застосуванню винаходів для військової галузі. Упроваджувалися новітні засоби воєнних убивств: далекобійна артилерія, фугасні снаряди, кулемети, хімічна зброя... Ще ніколи людство так ретельно не готувалося до взаємознищення.

Водночас не всі визнавали насування війни. Наприклад, у бестселері «Велика ілюзія» (1909 р.) автор Норман Ейнджел доводив, що взаємозалежність економік робить велику війну нерентабельною, а кожен воєнний переляк миттєво карається фінансовими потрясіннями (хоча він не заперечував війну загалом). Так сталося в 1911 р., коли до Марокко прибув німецький бойовий корабель. Це викликало гострий воєнний переляк у Європі. Ринки різко «просіли»: у Німеччині почалася фінансова паніка, біржа обвалилася (сучасники писали навіть про падіння на десятки відсотків за день), виник відтік золота й тиск на резерви Рейхсбанку. У Британії та Франції також зросли напруження й нервозність на фінансових торгах. Коли Німеччина та Франція врешті дійшли угоди (листопад 1911 р.), паніка вщухла й ділове життя нормалізувалося. Надійне, начебто, підтвердження неможливості війни дуже скоро було спростоване. Обопільні територіальні претензії, бажання розширити кордони, створення військово-політичних блоків, участь у гонці озброєнь означали наближення глобального конфлікту.

1. Укладіть хронологічно-тематичну таблицю «Міжнародні конфлікти кінця XIX – початку XX ст.». Кількість секторів і їхні назви визначте самостійно. 2. Як, на вашу думку, технічний прогрес міг вплинути на мілітаризацію? 3. Чи можна вважати локальні конфлікти, як-от іспано-американська чи англо-бурська війни, «генеральною репетицією» до Першої світової війни?

Мовою історичного джерела

Зі спогадів адмірала Альфреда фон Тірпіца (1849 – 1930) про потребу розбудови німецького флоту:

«…Йшлося про те, чи не запізнилися ми взяти участь у майже завершеному поділі світу; про важливу можливість зберегти тривалий час штучні темпи розвитку, здобути нам місце у концерті великих держав; про те, чи не слідуватиме за швидким підйомом ще стрімкіший крах; “відчинені двері”, що легко зачинялися, були для нас тим, чим є для великих держав їхні великі простори і невичерпні природні багатства. У поєднанні з вимушеним і небезпечним сухопутним характером нашої держави ця обставина зміцнила мене на думці, що спробу створення морської могутності необхідно зробити без будь-яких зволікань, бо тільки флот, союз з яким представляв би цінність для інших держав, тобто боєздатний лінійний флот міг дати нашій дипломатії інструмент, здатний за умови доцільного використання його доповнити нашу могутність на суходолі».

1. Які ідеї Альфреда фон Тірпіца щодо розбудови «боєздатного лінійного флоту» вплинули на світову політику і відносини з Великою Британією, яка традиційно домінувала на морі?

Машина часу

«Гаазькі конвенції 1899 та 1907 років».
Щоб дізнатися про міжнародні конференції, на яких започатковано укладання «правил ведення війни», що стали основою сучасного міжнародного гуманітарного права, ознайомтеся з інформацією за покликанням https://cutt.ly/Br18cCDl чи QR-кодом.

1. Прочитайте переліки конвенцій Гаазьких конференцій. За допомогою інтернету дізнайтеся сутності тих конвенцій. Відомо, що ініціаторкою першої конференції виступила Росія. Чи дотримується вона, вчиняючи збройну агресію проти України, Гаазьких домовленостей про ведення війн? Аргументуйте свої міркування.

Працюємо разом.
Вправа «Ментальна мапа». Об'єднайтесь у пари чи групи. Створіть ментальну карту, що візуалізує причини утворення та розпаду «Союзу трьох імператорів». Позначте на ній ключові держави, їхні інтереси та дії, що призвели до розбіжностей.

Корисна гра:

«Військово-політичні блоки»
https://cutt.ly/3r18yq4k

Перевірте себе

I **1.** Чому процес формування військово-політичних блоків розтягнувся більш ніж на три десятиліття? Які чинники перешкоджали досягненню негайних домовленостей між державами? **2.** Які дії Німеччини призвели до того, що її сусіди — Франція і Росія — подолали свої історичні розбіжності й об'єдналися проти неї?

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання у класі. **4.** Автор книги «Велика ілюзія» Норман Ейнджел стверджував, що економічна взаємозалежність робить велику війну невигідною. Чому ж його теорія, попри фінансову паніку 1911 р., не змогла запобігти світовій війні? Які чинники виявилися сильнішими за економічні розрахунки? **5.** Заповніть порівняльну таблицю, що ілюструє відмінності між Троїстим союзом та Антантою. Зосередьтеся на мотивах країн-учасниць, їхніх внутрішніх конфліктах та загальній міцності блоку. Уявіть себе дипломатом на початку XX століття. Який військово-політичний блок ви б обрали для своєї країни і чому? Аргументуйте своє рішення, враховуючи переваги та недоліки кожного союзу.

III **6. Вправа «Есей».** Напишіть есей «Від "Союзу трьох імператорів" до Троїстого союзу: еволюція європейської політики». Поясніть, чому старий союз розпався і як це призвело до формування нового блоку, і чому новий блок виявився більш стабільним, ніж його попередник.

§ 44. Україна між блоками світового протиборства

Згадайте...

— які військово-політичні блоки утворилися наприкінці XIX – на початку XX століття.

Як ви розумієте... — поняття «українське питання», «буферна зона»?

Чи знаєте ви, що...

— улітку 1913 року на II Всеукраїнському студентському конгресі у Львові Дмитро Донцов виголосив промову «Сучасне політичне становище нації і наші завдання»; у ній він наголошував, що в майбутній війні українці мають виступити проти Росії, оскільки союз із нею виключений, і тільки озброєна боротьба може привести до створення незалежної Української Держави;

— на початку серпня 1914 року у Львові представники трьох провідних політичних сил Галичини та Буковини — радикальної, національно-демократичної та соціал-демократичної партій — створили Головну українську раду для консолідації національно-визвольного руху?

Схема військових альянсів у Європі в 1914 р.

44.1. Україна у планах держав Троїстого союзу

Західноукраїнські землі входили до складу Австро-Угорської імперії. Користуючись чисельністю місцевого населення, австрійська влада розглядала Галичину, Закарпаття та Буковину як середовище для поповнення своїх збройних сил. Пізніше, як виявиться, майже 300 тис. українців будуть призвані до імперського війська й братимуть участь у Великій війні, хоча насамперед на італійських

фронтах. Австро-угорський уряд добре розумів, що величезна кількість підросійських українців становитиме для нього загрозу. Тому Габсбурги не прагнули приєднання всієї України. Вони хотіли окупувати лише Волинь і Поділля, які розглядались як частини «королівства Галіції і Лодомерії», що через «недогляд» так і не потрапили під їхній вплив раніше. Німеччина також на них не претендувала. Загалом австрійці були би не проти, щоби кайзерівські війська встановили протекторат над рештою України. Це значно розширило б російсько-німецький кордон, тоді як росіяни втратили би змогу вільно поширювати панславістські ідеї у володіннях Габсбургів та на Балканах.

Стратегічні інтереси Троїстого союзу щодо України

Німецька імперія не мала прямих кордонів із українськими землями. Відтак «українське питання» для неї полягало в максимальному послабленні Росії. Без чорноморських портів та господарського потенціалу Південної і Східної України становище Романових у війні було би непевним. Українські землі — ключ до просування на Схід углиб російської території, що могло стати смертельним для царату. До того ж, доступна промислова база, продовольчі ресурси і транспортні шляхи стали би надійним підґрунтям для підтримки західного фронту проти інших військ Антанти. Про все це говорили в Берліні, однак «офіційних планів» про долю Наддніпрянської України не існувало. Лише на початку Великої війни німецький уряд туманно оголосив про відродження Польської держави як своєрідного «буфера» на кордоні з Росією. Однак майбутнє такої ідеї невідоме.

На оволодіння деякими українськими землями претендували й інші країни. Наприклад, таємне приєднання Румунії до Троїстого союзу 1883 р. було пов’язане зі спробами поглибити свій вплив у Бессарабії, також частково населеній українцями. Надалі ці землі стануть предметом для обговорення, коли Румунія вийде зі складу

Троїстого союзу та приєднається до Антанти. При цьому союзники Росії по блоку підтримуватимуть саме румунські претензії.

1. Чи можна вважати плани Австро-Угорщини щодо анексії Волині та Поділля проявом імперських амбіцій, чи це була вимушена стратегічна відповідь на загрозу з боку Росії? Обґрунтуйте відповідь. 2. Як ви вважаєте, чому німецький уряд не мав чіткої стратегії щодо України, і чи могло це свідчити про недооцінку її геополітичного значення? 3. Як ви вважаєте, чи було для країн Троїстого союзу «українське питання» лише інструментом для послаблення Росії, чи вони сприймали Україну як окремий суб'єкт міжнародних відносин?

Геополітичні плани держав перед війною

44.2. Україна у планах Антанти

Приєднання Росії до Антанти відкривало перед імперією Романових можливість переглянути кордони у Східній Європі та на Балканах. Хоча про такий підхід не говорилося відкрито (а вступ у Першу світову війну відбувся із закликами захистити «братній» сербський народ від Австрії), станом на початок XX ст. цілі були зрозумілими. Головна мета полягала в поваленні німецького впливу та можливого знищення Австро-Угорщини. Пізніше, як оптимістично вважали в Москві, можна було спробувати повернути на південь та «прихопити» й деякі османські володіння. Особливо цікавили Рома-

нових чорноморські протоки — давня імперська мрія «повернення» (начебто, росіяни там колись були) до Константинополя. У червні 1914 р., коли в Росію з візитом прибула англійська ескадра адмірала Девіда Бітті, цар Микола II був сповнений оптимізму. Розпад Австро-Угорської імперії він змалював лише питанням часу — на її місці мали постати незалежні Угорське й Богемське королівства. Підвладні Габсбургам землі південних слов'ян, вірогідно, відійшли би до Сербії, трансильванські румуни — до Румунії. Питомо німецькі області Австрії приєдналися би до Німеччини. Офіційних заперечень для таких пропозицій тоді ніхто не озвучував.

Стратегічні інтереси Росії щодо України

Усі територіальні надбання мали бути здійснені, виходячи з принципів прав національностей. Щоправда, оскільки українців імперська влада за окремий народ не визнавала, йшлося про російську «національність». Мінімальним завданням була анексія білоруських земель довкола нижньої течії ріки Неман. Інша не менша вагома ціль — приєднання української Галичини (у перспективі — вихід аж до Карпат). Царська влада планувала покінчити з «українським питанням» — придушити тих українських діячів, які досить вільно себе почували на західноукраїнських землях, поширюючи свої ідеї на Наддніпрянщину. Окупація Галичини зменшила би польські впливи на Правобережжі, відкрила би шлях для подальшої експансії до Східної Європи. Російський уряд для цього використовував ідею панславізму, фінансував москвофільський рух, що повинен був залучити українців до «возз'єднання» з імперією Романових.

«Оплатити» такі амбітні мрії мали в тому числі підросійські українці. Родючі ґрунти давали змогу прогодувати величезну кількість вояків. За деякими розрахунками, у Наддніпрянщині виробляли майже 16 млн тонн хліба на рік. Військова, металургійна та гірнича промисловості мали постачати армійське спорядження. Також Україна була густонаселеною землею, що відкривало можливості для використання людського потенціалу у воєнних цілях (загалом, імперія Романових, як вважається, мобілізувала приблизно 3,5 млн українців до свого війська).

Англія та Франція розглядали «українське питання» як внутрішню справу Російської імперії. Хоча до зростання російських впливів у Чорному морі англійці ставилися насторожено, учасники Антанти загалом не бажали сваритися з Романовими, своїми східними союзниками.

1. Обґрунтуйте, чому Російська імперія, яка сама була багатонаціональною, використовувала національне питання у своїй зовнішній і внутрішній політиці. 2. Як економічні та людські ресурси України вплинули на плани Росії та її союзників по Антанті? Чи можна стверджувати, що Україна в цій ситуації розглядалася виключно як ресурс, а не як політичний суб'єкт? 3. Чому Велика Британія та Франція не бажали сваритися з Росією щодо її планів на українські землі?

44.3. Українське суспільство напередодні Великої війни

Отже, великі імперії мали свої плани щодо українських земель. Спільним для них усіх було те, що місцеве населення та ресурси вони вважали інструментами у своїй далекосяжній грі. Подібно до інших народів, що перебували у складі Російської та Австро-Угорської імперій, українці не могли розраховувати на національне самовизначення. З цієї причини, перемога будь-якого військово-політичного блоку не принесла би ані незалежності, ані навіть покращення в культурно-політичному житті. Однак, реалії змушували придивлятися до існуючого становища — представники різних українських національних течій орієнтувалися на різні блоки країн, що готувалися до війни.

Австро-російське протистояння призвело до свідомого розпалювання ворожнечі між галичанами та наддніпрянцями. Такі непорозуміння значно послабили перспективи створення єдиної політичної позиції. Наприклад, напередодні Великої війни внаслідок конфліктів у Науковому товаристві імені Шевченка Михайло Грушевський остаточно вирішив повернутися до Києва. Зважаючи на його роль у налагодженні контактів між українськими землями, у політичному діалозі утворилася відчутна порожнеча. Провідні політики Галичини й Буковини зосередилися на пошуку контактів із Віднем і поляками. Існували спроби зацікавити держави Троїстого союзу і навіть країни західної демократії ідеями соборної України. Щоправда, результати були скромні. Навіть польські націонал-демократи не визнавали українців окремим народом. Натомість їх лідер Роман Дмовський був переконаний, що Росія ніколи не відмовиться від України. Інтерес Польщі, на його думку, полягав у тому, щоби кордони Росії не перейшли за річку Збруч. Думки про самостійну державу українців він розглядав як «вигадку Берліна», спрямовану проти поляків.

Протиборство двох військово-політичних блоків виразно розводило дві частини України по різних лініях майбутнього фронту. У 1914 р. це призвело до досить драматичних наслідків — декларацій громадянської лояльності до своїх держав. В одному з російських столичних видань Симон Петлюра опублікував статтю, в якій визнавав складність поділу українців між двома ворогуючими блоками. Поруч із закликом до усіх підросійських народів виконати перед імперією свій громадянський обов'язок, він зауважив неминучість змін, які настають. С. Петлюра сподівався, що війна покаже панівній нації згубність її політики щодо народів імперії. Водночас, він закликав поважати українців Австрії, яких не вважав ворогами, розраховуючи на подолання історичних помилок та об'єднання українських земель під владою нової відродженої Росії.

Українські землі на мапі Європи на початку XX ст.

Галицькі політичні сили, які представляли інтереси українців у імперії Габсбургів, обрали австро-німецьку орієнтацію. Серед них були заснована на початку серпня 1914 р. Головна українська рада (Кость Левицький) і заснований емігрантами з підросійської України Союз визволення України (Дмитро Донцов). Політики з Головної

української ради звинуватили російського царя у розв'язанні війни, закликали українців виступити у війні на боці Австро-Угорщини, щоби на руїнах Російської імперії зійшло «сонце вільної України». Ідеологи Союзу визволення України бажали створити Українську державу за допомогою австрійсько-німецького блоку, не заперечуючи окупацію Наддніпрянської України й тимчасового перетворення її на провінцію разом з Галичиною та Буковиною.

https://cutt.ly/otaF8krU

Українське суспільство напередодні Великої війни

Загалом, незважаючи на розбудову і підтримку українського національного руху, по обидва боки кордону розуміли складнощі на шляху здобуття самостійності. У львівській газеті «Діло» писали: *«Вичеркнені з початком XIX століття з карти Європи, стаємо знов у ряд націй і принуджуємо світ заговорити про нас і признати нам право на життя... Нині ми повні життєвого запалу й охоти до невгомонної борби, повні надії в побіду нашої справи, повні віри, що скін XIX віку буде воскресінням вольної Руси-України!»*

1. Чи можна стверджувати, що орієнтація різних українських політичних сил на ворогуючі блоки свідчила не лише про відсутність єдиної позиції, а й про зрілість українського національного руху? 2. Чому, на вашу думку, поляки та українці, які перебували під гнітом імперій, не змогли об'єднати зусилля, а, навпаки, протистояли один одному? 3. Як ви вважаєте, чиї погляди (Симона Петлюри чи ідеологів Союзу визволення України) були б більш реалістичними в умовах майбутньої Першої світової війни та чому?

Мовою історичного джерела

З таємного донесення полтавського губернатора міністру внутрішніх справ Російської імперії (зима 1914 р.):

«...Український клуб у Полтаві складається з людей, винятково належних до того [українського] ж руху. Багато українців перебувають на службі у Міністерстві народної освіти й займають професорські кафедри, прикладом чого є львівський професор Грушевський, який постійно перебуває то в Києві, то у Львові й безперешкодно керує небезпечною і згубною роботою

мазепинського табору. На загальноосвітніх курсах для учителів, улаштованих Полтавською губернською земською управою в 1913 р., один із київських лекторів, читаючи історію Росії, висловлював свої думки про те, що Україна має дуже мало спільного з рештою Росії з огляду на свою історію. Дуже прозоро натякав на самостійне існування України. Закордонні галицькі українофіли через посередництво агентів, що мешкають у Малоросії, ведуть безперервну пропаганду й вигадують усі способи, щоби зміцнити переконання в необхідності створення автономної України, відторгнутої від решти Росії…».

1. Чому російська влада сприймала діяльність українських культурних і освітніх організацій як небезпечну і згубну роботу? 2. Які конкретні загрози для Російської імперії бачив полтавський губернатор у діяльності українських діячів? 3. Кого в донесенні названо «мазепинським табором», і чому царська влада використовувала саме цей термін для характеристики українських національних діячів?

Працюємо разом.

Вправа «Рольова гра». Підготуйте і проведіть «Політичні дебати в українському суспільстві 1914 року». Представте позиції трьох умовних груп: а) австрійський табір (представники галицьких політичних кіл); б) російський табір (представники наддніпрянської інтелігенції); в) нейтральний табір (ті, хто критикує обидві позиції). У ході гри обговоріть, наскільки виправданими були сподівання на підтримку імперій, і що могло б стати єдиною позицією для всіх українців.

Корисна гра:

«Українське питання» на початку XX століття»

https://cutt.ly/sr18orOH

Перевірте себе

I **1.** Складіть ланцюжок подій, який ілюструє, як певні рішення європейських імперій безпосередньо впливали на життя українців та їхні політичні рішення. **2.** Створіть порівняльну таблицю «Плани країн Троїстого союзу щодо України», вказавши: а) країни; б) територіальні претензії; в) стратегічні цілі щодо України.

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання у класі. **4.** Поясніть, чому Німеччина не мала офіційних планів щодо долі Наддніпрянської України, але водночас бачила в ній ключ до просування на Схід. **5.** Поясніть, чому позиції українських політичних сил, орієнтовані на різні імперії, могли призвести до конфліктів усередині українського суспільства. Які уроки з цього досвіду можемо винести сьогодні?

III **6. Вправа «Лист у минуле».** Уявіть, що ви належите до української громади на початку XX століття. Напишіть звернення (або лист) до співвітчизників, у якому поясніть, на чию сторону варто стати в майбутній війні. Обґрунтуйте свою позицію, враховуючи як інтереси українського народу, так і реальну розстановку сил у Європі. Подумайте, що для вас важливіше: а) лояльність до держави, в якій ви живете; б) принцип «ворог мого ворога — мій друг»; в) прагнення до самостійності будь-якою ціною.

STEM-кейс до розділу 6 «Геополітичні процеси напередодні Першої світової війни»

Система альянсів

- Створіть список основних країн-лідерів початку XX ст.
- Побудуйте графічну схему союзів, що виникли в цей період.
- Зазначте характер зв'язків у межах об'єднання країн, наприклад, *військовий союз*.

- За допомогою онлайн-застосунку MapChart за покликанням https://cutt.ly/8tavLYaT або QR-кодом створіть власну історичну мапу «Військово-політичні блоки напередодні Першої світової війни»: виділіть на карті країни, що належали до одного блоку, обраним кольором, а держави з протилежного альянсу зафарбуйте в інший колір. Внесіть відповідну інформацію в легенду карти.

Зразок виконання.

- На бажання, завантажте та роздрукуйте створену мапу. Доповніть карту осередками геополітичної напруги (нанесіть локації найбільших міжнародних конфліктів). Визначте конфліктні зони світу. Додайте до легенди карти відповідні умовні позначення.
- Обчисліть, яку кількість військ могли мобілізувати країни, що входили в ці альянси. Для цього визначте кількість населення країни на початок XX ст. Скористайтесь інтерактивною мапою за покликанням https://cutt.ly/FtavV09k або QR-кодом і застосунком Google Lens, якщо потрібно перекласти інформацію з англійської мови. Обчисліть 5% від кількості населення як мобілізаційний ресурс. Порівняйте отримані дані.

Інтегруємо! Історія поза історією Розділ 6 «Національне питання в українській літературі»

І. Шляхи національного розвитку. Іван Франко, «Поза межами можливого»

Стаття Івана Франка «Поза межами можливого» була опублікована в 1900 році в «Літературно-науковому вістнику», том 12, книга 10, С. 1–9. У цій праці Іван Франко викладає власне бачення шляхів національного розвитку та розв'язання українського питання. На його думку, фундаментом політичної незалежності будь-якого народу є насамперед економічне визволення від будь-яких форм експлуатації. Саме економічні проблеми, за Франком, неминуче спонукають націю до боротьби за державну самостійність. Водночас він застерігає від перебільшення ролі матеріальних чинників та наголошує на значенні духовних потреб. Незалежність України можлива лише через виховання національної гідності та гордості, єднання зусиль і усвідомлення власної ідентичності як українського народу, здатного до самостійного культурного й політичного існування.

• Ознайомтесь із фрагментом праці «Поза межами можливого» (або прослухайте текст статті за покликанням https://cutt.ly/Atq1Qy5B **або QR-кодом).**

«Для нас тепер не підлягає сумнівові, що брак віри в національний ідеал, продуманий до крайніх консеквенцій також на політичнім полі, був головною трагедією в житті Драгоманова, був причиною безплодності його політичних змагань, бо ж теоріями про басейни рік і про сфери економічних інтересів не загрієш людей до політичної діяльності…

А тут синтезом усіх ідеальних змагань, будовою, до якої повинні йти всі цеглини, буде ідеал повного, нічим не в'язаного і не обмежуваного (крім добровільних концесій, яких вимагає дружнє життя з сусідами) життя і розвою нації. Все, що йде поза рамки нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хоробливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими «вселюдськими» фразами покрити своє духове відчуження від рідної нації. Може бути, що колись надійде пора консолідування якихсь вольних міжнародних союзів для осягнення вищих міжнародних цілей. Але се може статися аж тоді, коли всі національні змагання будуть сповнені і коли національні кривди та неволення відійдуть у сферу історичних споминів. А поки що треба нам із чеським поетом стояти на тім:

У зорях небесних великий закон
Написаний, золотолитий,
Закон над закони: свій рідний край
Над все ти повинен любити.

(Із «Космічних пісень» Яна Неруди)

Усякий ідеал — се синтез бажань, потреб і змагань близьких, практично легших і трудніших до осягнення, і бажань та змагань далеких, таких, що на око лежать поза межами можливого. *Mit einem Stich ins Unmoglishe* (Поза межами можливого — нім.), — як каже Чемберлен, — ось чим відрізняються культурні ідеали і пориви європейської цивілізації».

- **Поясніть, чому І. Франко наголошує на пріоритеті національного ідеалу перед інтернаціональним.**
- **За яких умов, на думку Франка, можливе створення міжнародних союзів?**
- **Визначте, яку роль у розвитку нації відіграють духовні та ідеальні цінності.**
- **Як ви розумієте цитовані Франком рядки з поезії Яна Неруди?**
- **Напишіть короткий есей (5–7 речень) на тему: *«Чому національний ідеал є основою державотворення?».***

У вересні 2021 року у Львові відбулася презентація артпроєкту «FrankoLaboratorium3.0. Поза межами можливого», присвяченого 165-річчю від дня народження Івана Франка, що реалізується в межах ініціативи «ФРАНКО.RE:VOLUTION». У Домі Франка демонструвалася виставка сучасного мистецтва, в якій взяли участь 21 митець з України, Колумбії та Франції. Художники об'єдналися навколо постаті Каменяра та представили оригінальне бачення його постаті через різні мистецькі практики: відеоарт, перформанс, хепенінг, інсталяцію, фотографію, живопис та інші форми творчого самовираження.

- **Ознайомтеся з каталогом проєкту за покликанням** https://cutt.ly/Otq1Wwma **або QR-кодом.**
- **Об'єднайтесь у пари чи групи. Створіть артінсталяцію, яка б відображала «українське питання» на початку XX століття.**

II. Шлях до пробудження та лідерства. Іван Франко, поема «Мойсей» (1905 р.)

Необхідність усвідомлення народом своєї мети та пошук духовного лідера, здатного повести націю до свободи.

- Розкрийте, як Франко протиставляє свідому націю (ідеал, що формується) і «кочовисько ледаче» (фізична маса без національної свідомості). Які чинники, на думку автора, перетворюють юрбу на народ?
- Проаналізуйте подвійну трагедію Мойсея: відкинення власним народом та спокуса від демона Азазеля. Як ця трагедія символізує долю української інтелігенції, яка працювала над пробудженням нації?
- Яку роль відіграє фінал поеми (поява Єгошуа та заклик до бою)? Як Франко втілює ідею, що духовна сила є необхідною передумовою для політичної перемоги?

III. Асиміляція та зрада ідентичності. Леся Українка, драматична поема «Бояриня» (1910 р.)

Трагедія втрати національної ідентичності (духовне рабство) в умовах чужого політичного режиму (Московщина часів Руїни).

- Порівняйте ставлення Оксани (уособлення волелюбної України) та її чоловіка Степана (уособлення служіння імперії). Чому Степан вважає своє «тихе рабство» необхідним для виживання, а Оксана сприймає його як духовну смерть?
- Проаналізуйте ключову репліку Оксани: «Татари там, татари й тут, усе татари!» Що символізує образ «татар» у Москві? Як Леся Українка через це порівняння розкриває суть політичного та національного гноблення?
- Обґрунтуйте, чому «Бояриня» є трагедією не лише особистою, але й національною. Як бездіяльність та асиміляція Степана призводять до трагічного кінця його родини та символізують руїну української душі?

IV. Збереження коріння та суспільна нерівність. Панас Мирний, роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (1875 р.)

Взаємозв'язок соціального та національного гніту, пошук справедливості та національної правди серед селянства.

- Простежте, як соціальний гніт (кріпацтво, безземелля, несправедливість) впливає на національну свідомість героїв (зокрема Чіпки Вареника). Чи бачить Чіпка причину своїх бід у відсутності української держави, чи лише в соціальній нерівності?
- Розкрийте поняття «пропаща сила». Як руйнування народних ідеалів і неможливість реалізувати свій потенціал у колоніальних умовах штовхає талановитих людей (як-от Чіпку) до злочину?
- Порівняйте героїв, які обирають боротьбу (Чіпка), та тих, хто обирає традиційне збереження ідентичності та моралі (наприклад, Грицько або баба Оришка). Який шлях, на думку автора, є більш конструктивним для збереження нації?

V. Відродження та жіноча доля в національному контексті. Ольга Кобилянська, повість «Земля» (1902 р.)

Внутрішня боротьба людини за свою гідність та ідентичність на тлі важкого життя в Буковині (частина Австро-Угорської імперії); роль жінки у збереженні роду і землі.

- Розкрийте символічне значення землі в повісті. Це лише економічний ресурс чи також і національна основа, зв'язок із предками та запорука майбутнього? Як ставлення героїв до землі відображає їхній національний характер?
- Хоча твір часто розглядають через призму жіночого питання, проаналізуйте, як самосвідомість героїнь (особливо Анни) пов'язана з національним відродженням. Як їхня боротьба за власну долю стає частиною боротьби нації за самоствердження?
- Які зовнішні впливи (румунські, німецькі) присутні в житті буковинського села? Як Кобилянська показує, що збереження мови, звичаїв та ідентичності є актом опору проти асиміляції в багатонаціональній імперії?

Підсумок до розділу 6 «Міжнародні відносини»

Причини та наслідки ключових війн XIX – початку XX століття

Війна	Ключові причини	Основні наслідки
Російсько-турецька (1806–1812)	Прагнення Росії закріпитися в Північному Причорномор'ї та на Балканах, боротьба за вплив у Молдові та Волощині.	Бухарестський мир. Росія анексувала Бессарабію.
Кримська (1853–1856)	«Східне питання», прагнення Росії посилити вплив на Балканах та в Османській імперії.	Порушення балансу сил у Європі. Поразка Росії, необхідність модернізації.
Франко-прусська (1870–1871)	Експансіонізм Франції та прагнення Пруссії до об'єднання Німеччини.	Утворення Німецької імперії. Реваншизм Франції (втрата Ельзасу та Лотарингії).
Російсько-турецька (1877–1878)	Захист слов'янських народів на Балканах, прагнення Росії реваншу після Кримської війни та перегляду Паризького мирного договору.	Сан-Стефанський договір, Берлінський конгрес (1878). Сербія, Чорногорія, Румунія отримали незалежність.
Російсько-японська (1904–1905)	Боротьба Росії та Японії за контроль над Маньчжурією та Кореєю.	Поразка Російської імперії. Втрата Порт-Артура, послаблення впливу на Далекому Сході.
Балканські (1912–1913)	Боротьба балканських народів за незалежність, ослаблення Османської імперії, інтереси Австро-Угорщини та Росії.	Посилення напруги на Балканах.

Еволюція міжнародної системи від рівноваги сил до «озброєного миру»

ПЕРІОД	ВІДЕНСЬКА СИСТЕМА (1815–1853)	ПЕРЕХІДНИЙ ПЕРІОД (1856–1871)	СИСТЕМА «ОЗБРОЄНОГО МИРУ» (1871–1914)
Ключові принципи	Рівновага сил, принцип легітимізму, «європейська згода» (Англія, Франція, Пруссія, Австрія, Росія)	Посилення ролі національних держав, об'єднання Італії та Німеччини	Формування військово-політичних блоків
Руйнівні чинники	Революції (1848), «східне питання», амбіції Росії щодо Османської імперії	Франко-прусська війна, втрата Францією Ельзасу і Лотарингії, посилення Німеччини	Колоніальні та Балканські кризи
Результат	**Кримська війна (1853–1856)**	**Система «озброєного миру»**	**Перша світова війна**

РОЗДІЛ 7

КУЛЬТУРА XIX СТ.: МІЖ РЕАЛІЗМОМ І МОДЕРНІЗМОМ

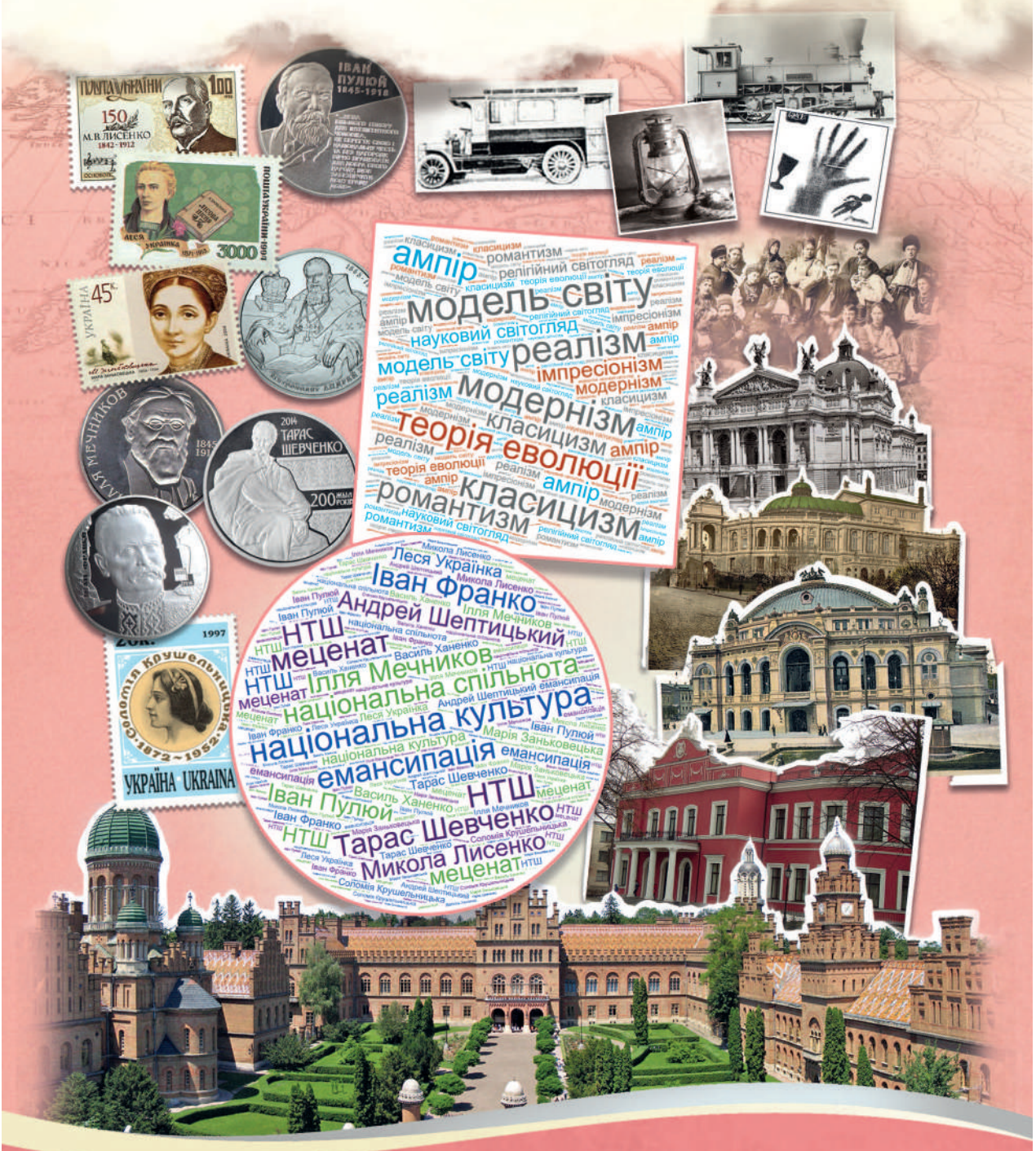

§ 45. Модель світу XIX століття

Згадайте...

— які ідеї набули поширення в політичному житті світу в XIX столітті;
— як вплинула промислова революція на світогляд людей XIX ст.

Як ви розумієте... — поняття «поступ (прогрес)», «еволюція»?

Чи знаєте ви, що...

— український винахідник Федір Піроцький у 1874 році запропонував модель машини змінного струму та систему передавання електроенергії залізним дротом із використанням телеграфних ізоляторів, у 1876 році в Берліні за його схемою почав курсувати електричний трамвай;
— у 1897 році археолог Вікентій Хвойка розпочав дослідження поселень поблизу села Трипілля (тепер — Обухівський район Київської області); саме ці знахідки та наступні розкопки стали підґрунтям для введення в науку терміна «трипільська культура», а дослідницьку діяльність Вікентія Хвойки фінансували відомі українські меценати та підприємці Микола Терещенко і Богдан Ханенко?

45.1. Філософська модель світу XIX століття. Перехід від релігійної картини світу до наукової

Науковий та релігійний світогляди. Якщо в попередні епохи в людському суспільстві домінувала релігійна картина світу, то вже з початку XIX ст. більшість інтелектуальних систем, що намагалися дати опис природи, географії, історії, культури, опиралися на людський розум та наукові відкриття. На зміну поняттям «Провидіння» та «Божественна воля» утверджуються нові — «поступ», «прогрес», «розвиток», «природний закон» і «еволюція». Все більше вчених приходять до думки, що навколишній світ можна пізнати і підлаштувати для потреб людства за допомогою науки. З цієї причини XIX ст. називають століттям науки. При цьому багато тогочасних учених залишалися віруючими людьми, а деякі були священниками чи монахами. Вони вважали, що релігія та наука не суперечать, а, навпаки, доповнюють і допомагають одна одній.

Між ученими, філософами різних країн тривала дискусія про те, як краще досліджувати світ, як його пізнавати. Важливу роль у ній відіграли німецькі філософи Іммануїл Кант, Йоган Фіхте та Георг Гегель. Вони намагались узгодити християнське і наукове розуміння світу. Гегель, пояснюючи зв'язок людини і Бога, стверджував, що в нашому світі все має початок і кінець, все перебуває не у стані спокою, а в постійному русі і змінах, а рухаючись, виходячи за певні звичні межі, кожна річ, істота чи людина змінює свою суть на протилежну. Філософські теорії Гегеля згодом були названі діалектикою.

Діалектика (із грецької — «мистецтво ведення розмови, мистецтво дискусії») — філософська доктрина, яка намагається пізнати і зрозуміти світ у його розвитку.

Закони діалектики, які сформулював Гегель
1) **Єдність і боротьба протилежностей**. Світ сповнений протилежностей, які постійно суперечать одні одним і доповнюють одні одних, не можуть перебувати окремо. Такими протилежностями є добро і зло, світло і темрява, життя і смерть та інші.
2) **Закон переходу кількісних змін у якісні**. Є дві стадії існування: стадія повільного накопичення кількісних змін і стадія стрибка — коли в певний момент відбувається якісна зміна. Якщо лід нагрівати, він в якусь мить перетворюється на воду, якщо нагрівати воду — вона перетвориться на пару. Людина постійно вчиться, накопичує знання, навички і може виконувати все складніші і складніші завдання, отримуючи за це підвищення на роботі. Вона спочатку здобуває базову і середню освіту, отримує свідоцтво, здобуває фахову освіту і певну кваліфікацію, згодом — вищу освіту і можливість керувати виробництвом чи очолити підприємство.
3) **Заперечення заперечення**. Процес розвитку світу, людства має циклічний (повторювальний) характер чи спіралеподібну форму. Спочатку є зернина, потім з неї виростає рослина. Згодом рослина дає нові зерна. Далі цикл повторюється.

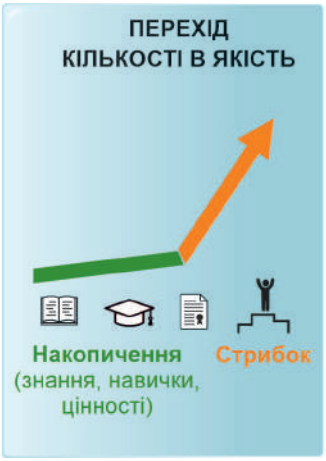

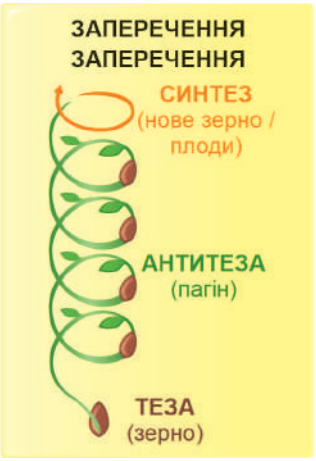

Закони діалектики брали на озброєння відомі вчені XIX ст. — фізики, хіміки, біологи. Їх ідеалізували і розвивали філософи-марксисти — К. Маркс, Ф. Енгельс та інші. Філософи-марксисти, попри їхню важливу роль у розвитку економічної теорії та соціології, абсолютизували діалектику, застосовували її до матеріального світу, виправдовуючи аморальні вчинки. Та вже наприкінці XIX ст. стала очевидною обмеженість цих теорій. Закони діалектики не завжди універсальні, а їх використання для людського суспільства може створювати і певні небезпеки для суспільства. Прихильників діалектики звинувачували в розмиванні кордонів між добром і злом, між правдою і брехнею. Наприклад, їм дорікали, що вони возвеличують зло, закликають до зла, адже потім, за законами діалектики, зло перетвориться на добро. Російський марксист Ленін під час масового голоду в Російській імперії в 1893 р. протестував проти надання допомоги голодуючим, адже, на його думку, така допомога перешкоджає наростанню народного невдоволення і зупиняє розвиток революції, а отже, не допускає радикальних змін у суспільстві.

Українська інтелектуальна думка XIX століття, хоч і зазнавала впливу різноманітних європейських течій, зуміла виробити самобутні альтернативи до марксизму. Пантелеймон Куліш наголошував на органічному розвитку нації через культуру, освіту та моральне самовдосконалення, вірив у поступовість змін. Михайло Драгоманов відкидав ідеї марксизму щодо централізованої держави та революційного насилля, виступаючи за громадське самоврядування та поступові соціальні реформи через просвітництво та мирні політичні процеси. Іван Франко, пройшовши через захоплення соціалістичними ідеями, критично переосмислив марксизм. Його пізня творчість відображає розчарування в ідеї класової боротьби як єдиного рушія прогресу, натомість пропонуючи шлях розвитку, де духовні, національні та соціальні чинники взаємодіють. *Детальніше про внесок українців у світову науку дізнайтеся за покликанням https://cutt.ly/etaGPCNt або QR-кодом.*

Мовою історичного джерела

Іван Франко «Що таке поступ?»:

«…Наслїдком сих наук Маркса, Енґельса й Ляссаля почали нїмецькі робітники орґанізовувати ся в велику партию, що мала метою здобути як найшвидше перевагу в парляментї і перемінити одною ухвалою весь громадський порядок. Ся партія назвала себе социяльно-демократичною. Стоячи на основі Марксових социялїстичних поглядів ся партия надїяла ся порушити весь народ і здобути для нього пановане. Хоч називала себе революцийною, але розуміла революцию зовсїм не так, як її розуміли прм. анархісти. Ся партия бажала захопити в свої руки державну власть не на те, аби знищити її і дати всїм горожанам як найповнїйшу і найширшу свободу. Навпаки, по думцї социяль-демократів держава — розумієть ся, будуща, народна держава — мала стати ся всевладною панею над житєм усїх горожан. Держава опікує ся чоловіком від колиски до гробової дошки. Вона виховує його на такого горожанина, якого їй потрібно, запевнює йому заробіток і удержанє відповідне до його праці й заслуги. Вона знаючи потреби всїх своїх горожан, реґулює, кілько й чого треба робити в фабриках, кілько вся суспільність потребує хлїба й живности, кілько кождий чоловік має працювати а кілько спочивати, а конець кінцїв може дійти й до того, кілько в нїй людей має родити ся, аби цїлість не була обтяжена, дбаючи про надмірне число дїтей і аби живі мали чим вигодувати ся. Отся віра в необмежену силу держави в будущім устрою, то головна прикмета социяльної демократії. По її думцї кождий чоловік у будущім устрою від уродження до смерти буде державним урядником та пенсіонїстом: держава дасть йому наперед відповідне підготованє; потім буде визначувати йому роботу і плату, давати заохоту та відзнаку, а на старість або в разї слабости ласкавий хлїб.

Нема що й казати, є дещо привабного в такім поглядї, особливо для тих бідних людий нинїшнього часу, що не знають сьогодня, де дїти ся і що в рот вложити завтра; для тих мілїонів беззахистних дїтий, що виростають або зовсїм без опіки родичів, або терплять нераз муки і знущання від злих, темних, пяних або хорих родичів та опікунів. Житє в Енґельсовій народнїй державі було би правильне, рівне, як добре заведений годинник. Але є й у тім поглядї деякі гачки, що будять поважні сумнїви.

Поперед усього та всеможна сила держави налягла би страшенним тягаром на

житє кождого поодинокого чоловіка. — Власна воля і власна думка кождого чоловіка мусїла би щезнути, занидїти, бо ануж держава признає її шкідливою, непотрібною. Вихованє, маючи на метї виховувати не свобідних людий, але лише пожиточних членів держави, зробились би мертвою духовою муштрою, казенною. Люди виростали б і жили би в такій залежности, під таким доглядом держави, про який тепер у найабсолютнїйших полїцийних державах нема ї мови. Народна держава сталась би величезною народною тюрмою.

А хто були б її сторожі? Хто держав би в руках керму тої держави? Сього социяль-демократи не говорять виразно, та в усякім разї ті люди мали би в своїх руках таку величезну власть над житєм і долею мілїонів своїх товаришів, якої нїколи не мали найбільші деспоти. І стара біда — нерівність, вигнана дверима, вернула би вікном: не було би визиску робітників через капіталїстів, але була би всевладність керманичів — усе одно, чи родовитих, чи вибраних — над мілїонами членів народної держави. А маючи в руках таку необмежену власть хоч би лише на короткий час, як легко могли би ті керманичі захопити її на завсїгди! І як легко при такім порядку підтяти серед людности корінь усякого поступу й розвою і довівши весь загал до певного ступня загального насичення, зупинити його на тім ступнї на довгі віки, придушуючи всякі такі сили в суспільности, що пхають наперед, роблять певний заколот, будять невдоволенє з того, що є, і шукають чогось нового. Нї, социяль-демократична «народна держава», колиб навіть було можливим збудувати її не витворила би раю на землї, а була би в найлїпшім разї великою завадою для дїйсного поступу» *(збережено правопис оригіналу).*

1. Чому, за словами Івана Франка, погляд на всевладну державу може бути привабливим для бідних людей? 2. Які небезпеки криються у поглядах соціал-демократів на «народну державу»? 3. Що, на думку Івана Франка, трапиться з власною волею і думкою кожної людини в такій державі? 4. Чому «народна держава» могла б стати перешкодою для «дійсного поступу»?

1. Як тогочасні вчені ставилися до співіснування науки й релігії? 2. Які нові поняття прийшли на зміну «Провидінню» та «Божественній волі» в XIX столітті? 3. Чому філософів-марксистів критикували за абсолютизацію діалектики?

45.2. Теорія еволюції та генетика

З початку XIX ст. виникло декілька теорій, які пояснювали появу життя на нашій планеті. Одним із перших досліджень стала теорія про уніформізм британського натураліста **Чарльза Лайєлла.** Він стверджував, що життя на нашій планеті виникло у воді і лише згодом поширилося на суходіл. Лайєлл припускав, що ці зміни відбуваються зараз і відбувалися колись з однаковою швидкістю. Він підраховував, що Земля виникла не менше 300 мільйонів років тому. Французький дослідник **Жан Батіст Ламарк** стверджував, що у тваринному світі постійно відбувається поступова еволюція. Організми постійно пристосовуються до навколишнього середовища. Вони передають набуті корисні ознаки своїм спадкоємцям.

Помітний вплив на формування моделі світу в XIX ст. мала **теорія еволюції** британського науковця **Чарльза Дарвіна,** підтверджена сучасною генетикою та молекулярною біологією. Людина, на

його думку, походила від людиноподібних істот, предків людей і мавп. Природний відбір є рушійною силою еволюції.

Вір, але перевір

У 1831 р. Чарльз Дарвін у складі наукової експедиції відправився в навколосвітню подорож. Під час 5-річних мандрів він досліджував геологію різних регіонів Землі, збирав колекцію рослин і тварин. Багато часу провів у малозаселених регіонах планети, вивчаючи природу. У 1859 р. Чарльз Дарвін надрукував працю «Походження видів шляхом природного добору, або збереження обраних рас у боротьбі за життя». Згодом він написав книгу «Походження людини і статевий відбір». У цих працях Дарвін описував біологічну еволюцію — процес зміни живих організмів в історії нашої планети. На його думку, усі живі організми можуть швидко розмножуватися, що постійно веде до перенаселення і нестачі ресурсів. При цьому кожна істота має індивідуальні відмінності, що передаються у спадок. Види розвиваються поступово, шляхом накопичення незначних змін. У природі існують певні закони — кожна істота бореться за виживання, часом ціною інших істот. Виживають у цій боротьбі найбільш пристосовані. Вони ж передають певні свої здібності, що допомогли їм вижити, своїм нащадкам. Поступово один вид істот еволюціонує, змінюється на інший. Дарвін пояснював появу тих чи тих видів, чому для виживання одних істот потрібні були швидкість, а для інших — уміння маскуватися чи полювати. Чарльз Дарвін запропонував систему еволюції всіх живих істот на Землі від найпростіших одноклітинних організмів до людини.

Теорії розвитку життя		
Жан Батіст Ламарк	**Поступова еволюція.** *Пристосування.*	Організми змінюються під впливом середовища та передають ці набуті ознаки нащадкам.
Чарльз Дарвін	**Теорія еволюції.** *Природний відбір.*	Виживають найсильніші / найпристосованіші. Довів походження людини від спільних з мавпами предків.
Грегор Мендель	**Основи генетики.** *Закони спадковості.*	Дослідним шляхом виявив точні механізми того, як саме ознаки передаються від батьків до дітей.

Теорія Дарвіна та її примітивізація викликала вже в XIX ст. помітну критику. Скажімо, не заперечуючи проти теорії еволюції загалом, І. Франко піддавав сумніву її достовірність стосовно людства.

Майже одночасно із Дарвіним працював чеський біолог **Грегор Мендель**. Попри те що він був монахом, свого часу навчався у Віденському університеті. Мендель зацікавився змінами в рослинах. Ставлячи досліди над горохом у стінах монастиря, він сформулював закони, які пояснюють механізм спадковості. Ці закони стали основою нового розділу біології, що вивчає спадковість в організмах, — *генетики*.

І. Франко про сумніви щодо достовірності теорії Дарвіна стосовно людства («Що таке поступ?»):

«…На жаль, пани дарвіністи, виголошуючи такі погляди, занадто добре придивилися життю щупаків у воді та вовків у лісі, а трохи замало продумали історію людського роду і власне те, що в ній є відмінне від історії рослинного і звірячого розвою. Придивимося ж, що воно таке і на що не хочуть звертати уваги вчені дарвіністи при осуджуванні історії людського поступу.

В царстві звірів і рослин бачимо двоякий розвій, що проявляє себе досить неоднаково. Деякі животвори живуть одинцем, а інші купами, більше або менше здруженими громадами. Ми згадували вже про ті малесенькі животвори, зложені з одної клітини, різні бацили, бактерії, діатомеї, форамініфери та інфузорії. Можна сказати, що їх майже не торкнувся розвій: які були перед мільйонами літ, такі є й досі. Властивий поступ починається аж там, де наступає здруження: отже при животворах многоклітинних, а далі там, де кілька, кількадесять окремих животворів збирається докупи для спільного життя. Одним із найсильніших двигачів поступу являється розділ різних полів, мужеського і женського, а потім їх співділання при плодженні та виводженні потомства. Сей розділ бачимо вже в царині рослин; маємо, приміром, коноплі накопні (мужеські) й матерні (женські). Далеко виразніший і важніший сей поділ між звірами. Дальший наслідок сього поділу, се здруження матернє з потомством у вищих звірів, де мати мусить більше або менше довгий час годувати та оберігати своє потомство. Вже тут безоглядна боротьба за існування, перевага сильнішого над слабшим уступає набік, бо сильніший (мати, часом і отець) оберігає слабшого (дітей).

Але у інших звірів бачимо ще щось більше. Бджоли та мурашки творять цілі держави, громади, зложені з многих тисяч осібників, зорганізованих для дружної боротьби за існування. Внутрі такої організації боротьба майже зовсім устає; організація сама в собі живе дружно, різниці між сильними й слабими пропадають, цілість виступає до боротьби за існування і як єдність. Для удержання тої цілості кожна одиниця приносить жертви, прим. кожна бджола тратить свої полові органи і робиться безплідною, кожний трут (самець) робиться безоружним дармоїдом і мусить гинути наглою смертю по доповненні свого громадського завдання. Значить, з погляду самої дарвіністичної науки кожна одиниця в бджолянім царстві поступає зовсім протиприродно, ослаблює себе в боротьбі за існування на те тільки, аби коштом того загального ослаблення зложити докупи велику і міцну цілість — бджоляне царство. Як бачимо, боротьба за існування може мати різні форми: одна форма — се поєдинкова боротьба, така, яку бачимо у щупака або вовка, а друга форма — се громадська боротьба, яку бачимо у бджіл та мурашок.

Чоловік хіба на найнижчім ступні дикості задоволявся такою вовчою боротьбою за існування, та й то ще хто знає, чи так; у деяких мавп ми бачимо вже життя в більших або менших громадах, серед яких видно початки певного порядку й дружності. А ціла історія людського роду, то властиво історія здруження людей, зливання одиниць і дрібних родин у громади, племена та держави. Первісна, вовча боротьба за існування приймає в такім громадськім житті зовсім інші форми, вироджує інші почуття та цілі, а поперед усього почуття єдності та дружності людського роду супроти всієї решти природи. От тим-то думка дарвіністів, що люди повинні боротися за своє існування без огляду на людяність, по-вовчому, по засаді: хто дужчий, той ліпший, є властиво запереченням поступу в цій формі, в якій він одиноко можливий між людьми, і значила би властиво цофнення чоловіка на становище вовка або дикуна».

1. Чим, на думку Івана Франка, боротьба за існування в людському

суспільстві відрізняється від боротьби в тваринному світі? 2. Які форми «боротьби за існування» розрізняє Іван Франко?

1. Які ідеї були висунуті в теорії уніформізму Чарльза Лайєлла? 2. Які ключові поняття є основою теорії еволюції Чарльза Дарвіна? 3. Ким був Грегор Мендель і який його внесок у науку?

45.3. Відкриття в галузі фізики

	Електрика та енергія
–	**Майкл Фарадей.** Відкриття електромагнетизму (1831). Роботи зі створення електродвигуна, генератора, трансформатора.
–	**Джеймс Джоуль, Герман фон Гельмгольц.** Формулювання законів перетворення і збереження енергії. Поява термодинаміки (сер. XIX ст.).
–	**Томас Едісон.** Створення компанії «Едісон Електрик» (1878). Будівництво першої вугільної електростанції (1882) та налагодження виробництва лампочок.
	Електромагнітні хвилі та зв'язок
–	**Джеймс Максвелл.** Розробка електромагнітної теорії світла (1865).
–	**Генріх Герц.** Підтвердження існування електромагнітних хвиль (1883).
–	**Гульєрмо Марконі.** Патентування радіо (1896) та передача радіосигналів на великі відстані.
–	**Самуель Морзе.** Створення телеграфу та «абетки Морзе» (1830-ті).
–	**Александр Белл, Томас Едісон.** Патентування (1876) та вдосконалення телефону.
–	**Томас Едісон.** Винахід фонографа, кінетоскопа, залізно-нікелевого акумулятора.
	Електронна та квантова теорії
–	**Іван Пулюй.** Винахід іншої моделі електричної лампочки (1881) та катодної лампи (1896) для створення Х-променів.
–	**Вільгельм Рентген.** Опублікування результатів дослідів з Х-променями (стали називати рентгенівськими). Отримав Нобелівську премію з фізики (1901).
–	**Антуан Беккерель.** Відкриття явища радіоактивності в солей урану (1896).
–	**Марія та П'єр Кюрі.** Виокремлення радіоактивних елементів полонію та радію.
–	**Ада Лавлейс.** Розробила першу програму для обчислювальної машини.
–	**Ернест Резерфорд, Фредерік Соді, Нільс Бор.** Дослідження структури атома. Заклали основи квантової та ядерної фізики.
–	**Альберт Ейнштейн.** Створення теорії відносності (поч. XX ст.).

1. Як вплинуло на розвиток техніки формулювання законів збереження енергії? 2. Хто першим відкрив рентгенівські промені? 3. Назвіть ключові відкриття в галузі зв'язку. 4. Щоб дізнатися детальніше про ці науково-технічні відкриття і знайти відповідь на запитання, ознайомтеся з інформацією за покликанням https://cutt.ly/kr18vGrJ чи QR-кодом.

45.4. Успіхи в хімії. Розвиток медицини

Хімія. Впродовж XIX ст. було здійснено низку відкриттів у хімії. Насамперед учені стали виокремлювати із речовин чисті елементи. Виокремив із повітря кисень ще наприкінці XVIII ст. французький

хімік Антуан Лавуазьє. Пізніше були виокремлені хлор, азот, водень, фтор, сірка, магній та багато інших. Виникла потреба їх систематизації та упорядкування. У 1843 р. німецький хімік Леопольд Ґмелін запропонував перший варіант періодичної системи хімічних елементів, групуючи хімічні елементи за їх валентністю, типами хімічних сполук, які вони могли утворювати, та іншими хімічними властивостями. У 1864 р. ще один німецький дослідник Юліус Лотар Маєр опублікував таблицю із 28 хімічних елементів, розподілених у 6 стовпчиків згідно їх валентності, згодом її удосконалив до 9 стовпчиків. Він також встановив залежність атомного об'єму елементів від атомної ваги.

У 1865 р. власну періодичну систему запропонував британський хімік Джон Ньюлендс. Він підкреслював, що якщо розташувати хімічні елементи за зростанням їхньої атомної маси, то кожний восьмий елемент матиме схожі властивості, як ноти в музичній октаві.

Лише в 1869 р. власний варіант періодичної системи із 63 хімічними елементами запропонував російський дослідник Дмитро Менделєєв. Він згрупував хімічні елементи за їх масою і схожими хімічними властивостями. Таблицю, запропоновану Менделєєвим, стали використовувати через її практичність, можливість додавати нові елементи. Створення періодичної системи дозволяло спростити пошук нових хімічних елементів. Виокремлення чистих елементів робило можливим створення нових штучних речовин. Справжнім проривом у фізиці та хімії стали дослідження Марії Склодовської-Кюрі, яка відкрила радіоактивні елементи радій і полоній, ставши першою жінкою-лауреаткою Нобелівської премії (у 1903 р. та 1911 р.).

Розвиток хімії в XIX ст.

Та справжні зміни відбулись у сфері ***органічної хімії***. Тривалий час учені вважали, що органічні речовини можуть бути створені лише живими організмами. Та після утвердження ідеї про те, що все матеріальне складається з хімічних елементів, розпочалися пошуки методів створення органічних сполук шляхом поєднання неорганічних речовин. У 1828 р. німецький хімік Фрідріх Велер створив за допомогою хімічних реакцій ***сечовину*** — цінне сільськогосподарське добриво. Так було започатковано органічну хімію. Незабаром вчені з'ясували, що всі живі організми складаються із комбінацій трьох видів органічних сполук — білків, жирів і вуглеводів.

Французький хімік Луї Пастер відкрив і вивчив хімічні реакції, на основі яких відбувається випікання хліба, утворення вина, пива, молочних продуктів. Це дозволило цілеспрямовано вдосконалювати методи приготування продуктів, продовжувати терміни їхнього зберігання.

Медицина. У 1796 р. британський лікар Едуард Дженнер звернув увагу на те, що доярки майже не хворіють на натуральну віспу. На той час від цієї хвороби в Європі щороку помирали десятки тисяч людей. Дженнер припустив, що доярки заражаються віспою у слабкій формі від корів і в них виникає імунітет. Він запропонував робити запобіжні щеплення від віспи. Матеріал для щеплень отримували від корів і назвали «вакциною» (латинською мовою «вакка» — «корова»). Вже до 1805 р. ***вакцинацію від віспи*** проводили в США, на теренах Франції, Італії, Німеччини, Польщі, Туреччини і навіть Індії.

Вже згаданий Луї Пастер у 1865 р. надрукував працю про бактерії. Він довів, що більшість хвороботворних мікроорганізмів гине при високій температурі, і відкрив спосіб знезараження предметів — ***пастеризацію***. Завдяки дослідженням Пастера лікарі стали кип'ятити свої інструменти перед операціями. У 1867 р. англійський хірург Джозеф Лістер вперше почав використовувати розчин карболової кислоти (карболку) для знезараження ран.

Велике значення мало запровадження в хірургії ***знеболювальних засобів***. Вперше вони були застосовані під час ампутації ноги в 1846 р. До цього всі операції здійснювалися без знеболення і хворі часто помирали від болю. У 1888 р. Джон Данлон використав велосипедну шину для лікування переломів.

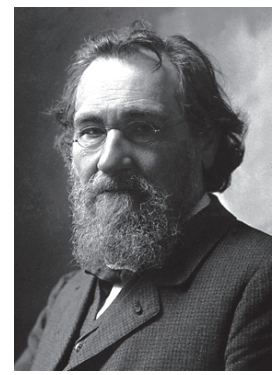
Ілля Мечников, 1908 р.

Тривалий час в Інституті Пастера в Парижі працював український дослідник **Ілля Мечников**. Свого часу він створив у Одесі ***бактеріологічну станцію*** для боротьби з інфекційними хворобами. Змушений залишити Російську імперію через переслідування, він виїхав до Франції. У 1911 р. він повернувся

до Одеси для боротьби з епідемією чуми. Його заходи зупинили епідемію на Півдні України. Багато робіт Мечникова присвячено боротьбі з холерою, тифом, туберкульозом та іншими інфекційними хворобами. Він розробив ***фагоцитарну теорію імунітету***, пропонував заходи для запобігання розвитку хвороб в організмі людини.

Упродовж XIX ст. було винайдено низку медичних інструментів — стетоскоп для прослуховування легень і серця, тонометр для вимірювання кров'яного тиску, термометр для вимірювання температури. Вже згаданий стетоскоп дозволяв виявляти таку небезпечну хворобу, як туберкульоз на ранніх стадіях і рятувати тисячі пацієнтів. У 1882 р. німецький учений Роберт Кох виявив збудника туберкульозу («паличку Коха») і розробив профілактичні заходи проти цієї хвороби, створив перші ефективні ліки для боротьби з нею.

Щоб зменшити загрозу епідемій, у містах стали встановлювати системи очищення питної води, каналізацію. Завдяки хімічним відкриттям було налагоджено промислове виробництво мила. У другій половині XIX ст. появилися перші закони, які карали за забруднення річок. Завдяки всім цим заходам смертність у Європі та Північній Америці зменшилася вдвічі.

1. Які відкриття XIX ст. в хімії мали вагомий вплив на господарську діяльність? 2. Які три відкриття в хімії та медицині ви вважаєте найвагомішими? Чому? 3. Поясніть зв'язок між науковими відкриттями та початком впровадження законів екологічного спрямування.

45.5. Географія. Освоєння планети

У XIX ст. основні географічні експедиції фінансувалися зазвичай урядами чи великими торговельними компаніями колоніальних держав — Великобританії, Франції, дещо згодом Російської та Німецької імперій. На жаль, після наукових відкриттів майже завжди йшло колоніальне поневолення відкритих для цивілізації держав, земель та народів. Завойовників приваблювали в нових землях повідомлення про знахідки золота, срібла, дорогоцінного каміння, різноманітних корисних копалин, хутра, а також гонитва за рабами.

Ще в останній третині XVIII ст. завдяки трьом кругосвітнім мандрівкам англійського мореплавця Джеймса Кука було обстежено узбережжя Канади, Австралії, відкрито Гавайські та Полінезійські острови, складено карти Тихого, Індійського та Атлантичного океанів.

У січні 1820 р. одразу кілька кораблів у різних місцях дісталися берегів Антарктиди. Це були британська морська експедиція Едварда Брансфілда (в її складі перебував першовідкривач Вільям Сміт) і російська експедиція Фабіана Беллінсгаузена та Михайла Лазарєва. Дещо пізніше до берегів Антарктиди дісталася й американська експедиція Натанієля Палмера. Британці та американці стали першими, хто зміг висадитися на землю материкової Антарктиди. Вони ж системно освоювали нові території. Тут розпочалися промисли

на тюленів, які тривали аж до 1908 р. Ці промисли були надзвичайно жорстокими. Десятки китобійних суден могли вбити до 350 тисяч тюленів на рік. Тюленячий і китовий жир тривалий час використовувався для промисловості Великої Британії, Сполучених Штатів Америки, для освітлення вулиць.

Географічні відкриття та колонізація в XIX ст.

https://cutt.ly/otaF7UX3

Після відкриття Антарктиди невідомі землі залишилися лише у внутрішніх районах материків. Німецький дослідник Александер фон Гумбольдт здійснив «друге відкриття Америки», зібравши величезну інформацію про географію та біологію Південної Америки. Лише нових видів рослин Гумбольдт зібрав більше 4 тисяч. Він також здійснив кілька подорожей до Сибіру та Монголії.

Британський дослідник шотландського походження Александр Макензі став першим європейцем, що перейшов Північну Америку зі сходу на захід. Інший британець, Джон Франклін, обстежив усе північне узбережжя Канади. Десятки інших мандрівників упродовж першої половини XIX ст. обстежили практично всі внутрішні регіони цього материка.

У 1800–1870 рр. до Африки було відправлено більше 70 великих наукових експедицій. Одними з перших були французькі дослідники, відправлені на дослідження Єгипту Наполеоном. Вони намагалися знайти витоки Нілу. Та великий внесок у відкриття Африки здійснили шотландці та валлійці, піддані Британської імперії — Мунго Парк, Г'ю Клаппертон і Девід Лівінгстон. Парк, зокрема, досліджував річку Нігер і шукав легендарне місто Тімбукту. Пошуки цього «африканського Ельдорадо» продовжив інший шотландець Александр Гордон Ленг, який зумів перейти через Сахару. Пройти кілька разів Сахару довелось і Г'ю Клаппертону. Він одним із перших європейців дослідив озеро Чад, територію Судану, Беніну тощо.

Упродовж 1841–1873 рр. Африкою мандрував Девід Лівінгстон. Він намагався поширювати християнство серед місцевих племен та народів. Лівінгстон вивчав місцеві мови, навчав африканців писемності, намагався захистити їх від португальських та арабських работорговців. Лівінгстону вдалося побувати на річці Замбезі, у пустелі Калахарі, відкрити низку великих африканських рік, водоспад Вікторію і нанести все це на карту.

Пройти через Африку від Атлантичного до Індійського океану першому вдалось англійцеві Генрі Стенлі.

У 1800–1803 рр. британський мореплавець Метью Фліндерс обстежив і наніс на карту все узбережжя Австралії, дослідив Великий Бар'єрний риф. Він запропонував остаточну назву цього континенту, знайшов в Австралії поклади кам'яного вугілля, деяких інших корисних копалин. Знахідки Фліндерса заохотили колонізацію Австралії британцями.

Доволі пізно розпочалося наукове дослідження і внутрішніх районів Євразії. Одними з перших тут були британські вчені. Їхні експедиції щедро фінансувались імперською владою. Наприклад, Артур Коннолі одним із перших європейців подолав пустелю Каракуми, побував в Афганістані, Хівинському, Бухарському та Кокандському ханствах. Він став ініціатором т. зв. «Великої гри» — боротьби між Російською та Британською імперіями за сфери впливу в Центральній Азії. Джордж Еверест тривалий час займався картографуванням Індії. Він, а також його помічник Ендрю Скот Во першими нанесли на карту найвищі гори світу, в т. ч. Джомолунгму.

Водночас картографування Південно-Східної Азії здійснювали французи, нідерландці. Першими у столиці Тибету — Лхасі — побували французи.

Північну і центральну частини Євразії вивчали переважно росіяни. Так, у середині XIX ст. було здійснено експедиції Павла Семенова-Тянь-Шанського до гір Тянь-Шаню та озера Іссик-Куль. З 1867 р. Микола Пржевальський досліджував Уссурійський край, долини річок Амур, Уссурі. Він здійснив кілька експедицій у Центральну Азію. Вчений пройшов Бурятію, Монголію, подолав пустелю Гобі, дійшовши до Пекіна. Пржевальський одним із перших європейців побував у Тибеті, знайшов витоки річки Хуанхе, вивчав десятки невідомих раніше озер і річок. У ході мандрів він зібрав понад 4 тисячі зразків рослин, понад 3 тисячі — комах, десятки нових видів плазунів, риб, ссавців, птахів. Серед відкритих ним тварин були ящірка Пржевальського, дикий кінь Пржевальського, дикий верблюд тощо.

Український внесок у географічні відкриття. Через відсутність власної держави українці не мали можливості бути керівниками наукових експедицій, але тим не менше змогли зробити помітний внесок у дослідження світу. Після ліквідації Запорозької Січі та Гетьманщини значна частина українських козаків долучилася до

освоєння Сибіру (особливо Хабаровського краю, Далекого Сходу, Камчатки, Сахаліну), а також Алеутських островів.

Вихідці із козацької старшини часто займали провідне становище в багатьох географічних експедиціях. Так, старшим офіцером корабля Фабіана Беллінсгаузена був виходець із козацької старшини Іван Завадовський. Серед предків відомого дослідника Центральної Азії, Монголії та Далекого Сходу Миколи Пржевальського був запорозький козак Корнило Перевальський.

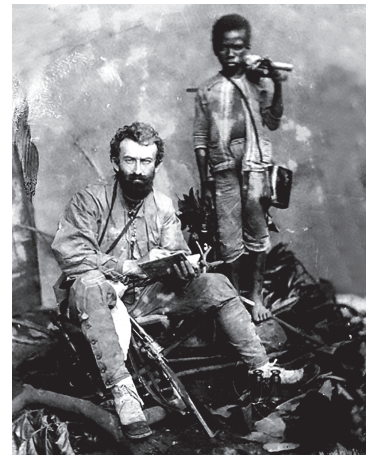

Миклухо-Маклай на півострові Малакка, 1874 (1875) р.

Відомим біологом, антропологом і етнографом був **Микола Миклухо-Маклай**. Він десятки років вивчав народи Австралії, Нової Гвінеї, Полінезії та Меланезії — островів у Тихому океані, боровся проти работоргівлі. Певний внесок у вивчення Аляски зробив Агапій (Андрій) Гончаренко, який втікав від переслідувань у Російській імперії до США. Він відомий своїм толерантним ставленням до місцевих мешканців — алеутів, ескімосів та інших.

1. Чи можна вважати наукові географічні дослідження XIX ст. безумовним благом, якщо їхнім прямим наслідком стало поневолення людей та виснаження ресурсів? Обґрунтуйте, де проходить межа між науковим інтересом та економічною експлуатацією. 2. Перелічіть території, до дослідження яких долучалися вихідці з України. 3. Як, на вашу думку, були пов'язані економічні процеси, які відбувалися в XIX ст., з дослідженнями нових територій та новими географічними відкриттями?

45.6. Становлення історичної науки

Помітні зрушення в XIX ст. відбулися у сфері вивчення історії. Завдяки британському геологу Вільяму Сміту почали систематично вивчати скам'янілі рештки тварин і рослин. Французький дослідник Жорж Кюв'є сформулював основи *палеонтології* — науки, що вивчає вимерлі організми. Саме цей учений першим описав птеродактилів, низку видів динозаврів тощо. Справжньою сенсацією стало віднайдення археологами в 1856 р. в долині річки Неандер у Німеччині останків давньої людини, названої неандертальцем. Ця знахідка свідчила про те, що сучасні люди також є продуктом еволюції.

Під час єгипетської кампанії Наполеона понад 160 французьких дослідників — археологів, істориків, натуралістів — долучилися до вивчення історії Давнього Єгипту. Після поразки наполеонівських військ у Єгипті британці конфіскували французькі знахідки як

військові трофеї. Серед них був т. зв. «Розетський камінь», написаний трьома мовами. Аналізуючи ці тексти, Жан-Франсуа Шампольйон у 1822 р. розшифрував і вперше прочитав давньоєгипетські ієрогліфи. У 1850 р. французький археолог Огюст Маррієт розкопав давньоєгипетські храми в Карнаці, Абідосі, піраміду Джосера. Саме з його ініціативи в Єгипті було створено Службу старожитностей Єгипту, численні музеї, заборонено торгівлю старожитностями, їхнє вивезення за межі країни.

Тоді ж розпочалося вивчення історії Месопотамії. В 1842–1845 рр. французький консул у місті Мосул Пол-Еміль Ботта розпочав археологічні розкопки столиці Ассирійського царства Дур-Шарукіна. Британський археолог Остін Генрі Лейярд знайшов і розкопав низку інших ассирійських міст — Ніневію, Німруд, велику бібліотеку клинописних табличок Ашурбаніпала. Британський консул у Багдаді Генрі Роулінгсон скопіював, а згодом розшифрував Бехістунський напис, написаний перською, еламською та аккадською мовами. Цей надпис дозволив незабаром прочитати більшість текстів з історії Давньої Месопотамії. У результаті вже незабаром появилися праці з історії Давньої Персії та Вавилону.

Чи не найпізніше, у 1877 р., було знайдено найдавнішу цивілізацію Месопотамії — Шумер. Зробив це французький консул у Басрі Ернест де Сарзек. Він знайшов шумерські міста Гірсу та Лагаш. Пізніше було знайдено шумерські міста Ур, Урук та інші.

Багато уваги європейські історики приділяли вивченню історії Давньої Греції та Риму. Давньогрецьку мову та латину вивчали в більшості гімназій та університетів Європи. У першій половині XIX ст. в Парижі, Лондоні, Венеції, Бонні та Берліні було опубліковано праці Геродота, Фукідіда, Ксенофонта, Цицерона, Полібія, Плутарха, Прокопія Кесарійського, отців християнської церкви — Августина Блаженного, Томи Аквінського та багатьох інших.

З'являлося й багато оригінальних досліджень античності. Британський історик Джордж Грот у 1845–1855 рр. написав «Історію Греції» у 12 томах. Особливо його цікавили демократичні традиції Афін, які він надміру ідеалізував. Більш об'єктивною була 8-томна «Історія Греції» ще одного британця Коннопа Тірлволла. Німецькі історики Бартольд Нібур, Вільгельм Іне та інші, натомість, більше уваги відводили вивченню історії Риму. Десятки років писав «Римську історію» у 5 томах Теодор Момзен. За цю працю в 1902 р. він першим серед істориків отримав Нобелівську премію в галузі літератури.

Упродовж XIX ст. у більшості європейських народів було надруковано багатотомні праці з їхнього минулого. Зокрема, в 1833–1867 рр. у Парижі було надруковано 17-томну «Історію Франції» Жюля Мішле. Цей же автор написав 6-томну «Історію Французької революції». Швейцарець Жан Шарль де Сісмонді став автором

6-томної «Історії французів». Їхній сучасник британець Томас Маколей до 1859 р. писав багатотомну «Історію Англії». Цю працю незабаром було перекладено на більшість мов Європи і вона стала зразком для наслідування німецьких, італійських, іспанських істориків. Їхні дослідження лягали в основу місцевих націоналізмів, формували ідеологію, що гуртувала народи ізсередини.

Завдяки системі середньої та вищої освіти в XIX ст. нові наукові знання доволі швидко поширювалися серед великої кількості людей у багатьох країн Європи, в т. ч. і в Україні. Наукові відкриття з математики, фізики, хімії, біології, географії та інших наук суттєво впливали на становлення і розвиток індустріального модерного суспільства.

1. Яку роль відіграло розшифрування стародавніх писемностей у розвитку історичної науки? Поясніть, чому ці відкриття були такими важливими. 2. Чи можемо ми засуджувати дії європейських археологів того часу, які вивозили пам'ятки до Європи, якщо це було поширеною практикою? Поясніть свої міркування. 3. Чим, на вашу думку, викликаний інтерес до національних історій, появу якого спостерігаємо в XIX ст.?

Працюємо разом.

Вправа «Творці майбутнього». Об'єднайтесь у пари чи групи. Оберіть певну галузь знань (філософія, фізика, хімія, медицина, географія). Створіть «прогнозний постер» або колаж, який показує, як відкриття XIX століття в їхній галузі вплинули на XX і XXI століття. Знайдіть сучасні приклади, які стали можливими завдяки цим відкриттям (наприклад, для фізики: електричні лампочки → сучасне освітлення, радіо → мобільний зв'язок). Презентуйте свої постери, пояснюючи, як «батьки» науки XIX століття вплинули на наше життя сьогодні.

Корисна гра:

«Розвиток науки в XIX столітті»

https://cutt.ly/Tr18pgUe

Перевірте себе

I **1.** Створіть інфографіку «Винаходи XIX століття». **2.** Покажіть на карті «батьківщини» цих новацій.

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання у класі.

4. Поясніть, чому Іван Франко вважав, що «народна держава» за теорією соціал-демократів, може стати «народною тюрмою». Які його аргументи? **5.** Проаналізуйте, як відкриття в одній галузі науки (наприклад, у фізиці) стимулювали розвиток іншої (наприклад, у медицині). Побудуйте схему взаємозв'язків між цими відкриттями.

III **6. Вправа «Узагальнення і систематизація».** Складіть таблицю «Українці та світова наука XIX століття».

§ 46–47. Національні культури. Українська культура

Згадайте...

— що таке культура, музей, університет;

— які мистецькі пам'ятки минулого викликають у вас захоплення та асоціацію з певним народом, країною.

Як ви розумієте... — поняття «національна культура», «меценат»?

Чи знаєте ви, що...

— колекція київського Музею Ханенків, відома сьогодні на весь світ, була передана у дар державі з важливою умовою: вона ніколи не повинна була покидати Київ;

— Василь Симиренко, який пожертвував значні кошти на «українські справи», робив це таємно, щоб уникнути переслідувань з боку царської влади?

46–47.1. Загальний огляд розвитку національних культур у Європі наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Кінець XVIII – початок XX ст. позначився бурхливим розвитком у більшості європейських народів національних культур. Усі вони мали як схожі риси, так і власні особливості. Формування **національних культур** супроводжувалося перетворенням роз'єднаних груп людей у **національні спільноти** чи народи, нації. Національна культура включає літературу, мистецтво, музику, архітектуру, фольклор, релігію, освіту, звичаї та інші форми самовираження, які формують національну ідентичність. У XIX ст. в Європі, зокрема в Україні, національні спільноти формувалися в процесі національного відродження, коли народи прагнули усвідомити та утвердити свою унікальність через мову, літературу, освіту та фольклор, часто в умовах іноземного панування.

Національна культура — це сукупність духовних, матеріальних, інтелектуальних і художніх надбань певного народу, що відображають його історичний досвід, цінності, традиції, мову, світогляд і спосіб життя.

Національна спільнота — це група людей, об'єднана спільною національною ідентичністю, яка базується на таких елементах, як мова, культура, історія, традиції, спільна територія та / або відчуття приналежності до певного народу.

Загальною тенденцією для всіх європейських культур було поступове прискорення їхнього розвитку. Якщо на початку XIX ст. вони розвивалися ще доволі розмірено, то далі їх розвиток під впливом індустріалізації, модернізації, урбанізації проходив із кожним десятиліттям все швидше. Збільшувалася кількість наукових та освітніх установ, музеїв, бібліотек, різноманітних творчих осередків, товариств, навколо яких гуртувалися письменники, поети, художники, музиканти, композитори, скульптори тощо.

1. Які спільні риси та особливості мали національні культури європейських народів кінця XVIII – початку XX ст.? 2. Які чинники зумовили прискорення розвитку культур у XIX ст.? 3. Поміркуйте і доберіть приклади, як саме індустріалізація та урбанізація впливали на культурний розвиток.

46–47.2. Роль університетів у формуванні національних культур

Боннський університет

Афінський національний університет імені Каподістрії

Упродовж XIX ст. розпочали свою діяльність Університет Осло (1811 р.), Боннський університет (1818 р.), Варшавський університет (1816 р.), Лондонський університет (1826 р.), Цюрихський університет (1833 р.), Афінський університет (1837 р.). Частина закладів вищої освіти появилася у країнах, які намагалися наслідувати держави Європи у процесах модернізації. Було створено Університет Буенос-Айреса (1821 р.), Чилійський (1842 р.) і Токійський (1877 р.) університети тощо. Одразу кілька закладів було створено у британських колоніях: в Індії — у містах Бомбей, Калькутта, Мадрас, а в Канаді — Торонтський університет. Два університети було відкрито в Південній Африці. Більшість цих закладів було створено з волі монархів і на них покладалися завдання підготовки державних чиновників, військових. Водночас університети ставали центрами національного наукового, освітянського і культурного життя.

В українських землях були відчутні світові тенденції. Російські та австрійські монархи намагалися використовувати університети для зміцнення своєї влади. З цією метою в **1784 р.** Габсбургами було реорганізовано **Львівський університет**. Цей заклад мав стати опорою імперського режиму, але став центром польського наукового життя. Лише згодом у ньому стала відчутною частка українських студентів.

У **1805 р.** з ініціативи вихідця із козацької старшини Василя Каразіна і за кошти місцевої громади розпочав свою діяльність **Харківський університет**. Та досить швидко Каразіна усунули від роботи в цьому закладі, сам університет було позбавлено автономії — його ректора став призначати російський імператор, за викладачами і студентами здійснювали нагляд, а їхні публікації цензурували.

Після закриття царським урядом у **1817 р. Києво-Могилянської академії** представники громадськості Києва тривалий час домагалися відкриття університету. Лише в **1834 р.** російський імператор погодив початок діяльності в Києві **Імператорського університету святого Володимира**. Заклад освіти мав русифікувати київську інтелігенцію. Однак, саме в його стінах навчалися чи працювали такі відомі українські діячі, як Михайло Максимович, Микола Костомаров та інші, завдяки яким університет став осередком українського культурного й наукового життя. У Київському університеті від 1845 року як художник-дослідник в археографічній комісії працював Тарас Шевченко. Його основним завданням було замальовувати історичні пам'ятки, старовинні будівлі, народні звичаї та пейзажі в різних регіонах України.

Кременецький ліцей

Помітним осередком освітнього і наукового життя в Україні був **Волинський (Кременецький) ліцей**, створений у 1805 р. У цих «Волинських Афінах» було зібрано унікальну бібліотеку із понад 34 тисяч книг. Ліцей тривалий час був осередком польського культурного життя на Правобережній Україні.

Центром вищої освіти Півдня України став відкритий у 1817 р. в Одесі **Рішельєвський ліцей**. При ньому було створено Інститут східних мов. У 1865 р. на базі Рішельєвського ліцею було створено Новоросійський (тепер **Одеський) університет**. При ньому діяли музеї, лабораторії, ботанічний сад, різноманітні наукові товариства. З 1820 р. бере свій початок **Ніжинський ліцей** (до 1832 р. діяв як гімназія). У ньому навчалися в різний час Микола Гоголь, Євген Гребінка.

Будівля Ніжинської гімназії вищих наук

Будівля Рішельєвського ліцею (Новоросійського університету)

У **1875 р.**, згідно указу Франца Йосифа I, було засновано **Чернівецький університет**. Тут були дещо м'якші умови для навчання українців, ніж у Львові. В університеті навчалися чи працювали Іван Франко, Степан Смаль-Стоцький, Сидір Воробкевич та багато інших.

1. Які завдання покладалися на університети монархами, що їх створювали? 2. Чому, на вашу думку, попри спроби імперської влади, Київський та Харківський університети стали осередками українського культурного життя? 3. Які інші заклади вищої освіти, крім університетів, були центрами освіти в Україні? Скористайтеся додатковими джерелами інформації для укладення детальнішого переліку.

46–47.3. Музеї та збереження спадщини. Роль музеїв у країнах без власної державності

Важливим культурним явищем стали **музеї**, що також масово створюються насамперед у країнах Європи наприкінці XVIII – упродовж XIX ст. Ще в 1753 р. засновано **Британський музей** у Лондоні. Створений спочатку на гроші меценатів, він отримав фінансову підтримку парламенту і вже до середини XIX ст. зібрав найбільшу у світі колекцію історичних пам'яток з усього світу — від Розетського каменя з Єгипту до статуй моаї з острова Пасхи. У 1824 р. було відкрито **Національну картинну галерею** в Лондоні.

Британський музей у Лондоні

Національна картинна галерея в Лондоні

У Парижі в 1793 р. було створено одразу два великі музеї — **Лувр**, де зберігається одна з найбільших у світі колекцій мистецтва, а також **Національний музей природничої історії**. Цілий музейний острів було створено в Берліні на острові посеред річки Шпрее. На ньому з кінця XVIII ст. створювалися велична картинна галерея, **Старий Берлінський музей**, **Прусський королівський (Новий) музей** та інші. Тут було зібрано не лише картини відомих художників, скульптури, але й історичні пам'ятки на зразок скарбів, знайдених Генріхом Шліманом під час розкопок Трої, чи Пергамський вівтар. Завдяки цьому Берлін став претендувати, поряд із Лондоном і Парижем, на звання світового культурного центру. У 1855 р. у **Дрездені** було започатковано роботу однієї із найбільших у світі **картинних галерей**. Вона стала центром образотворчого мистецтва Німеччини.

Музейний острів у Берліні

Національний музей природничої історії, Франція, 2015 р.

У 1819 р. розпочав свою роботу один із найвеличніших музеїв Іспанії — **Прадо**. В його колекції тисячі картин художників епохи Відродження. **Галерея Уффіці** у Флоренції та комплекс **Ватиканських музеїв** у Римі були створені ще до XIX ст., але саме в XIX ст. відкрили свої зали для численних відвідувачів. Тож твори Леонардо да Вінчі, Рафаеля та інших митців стали доступними для всіх.

Оскільки багато народів Європи не мали власної держави, але активно долучалися до процесів національного відродження, створення власних національних музеїв стало для них одним із першочергових завдань. У 1802 р. в Будапешті на основі колекції графа Ференца Сечеьї було створено **Угорський національний музей**. У ньому було зібрано пам'ятки угорської історії та культури, регалії угорських королів. У 1818 р. у Празі чеські патріоти заснували **Чеський національний музей**. Тривалий час його керівником був відомий історик Францішек Палацький. Завдяки його самовідданій праці та щедрим жертводавцям музей постійно поповнювався і розширювався. На початку XX ст. в ньому налічувалися сотні тисяч експонатів, зібраних не лише з усієї Чехії, але і з багатьох інших країн. У бібліотеці музею зберігалося понад 1 мільйон друкованих книг і тисячі рукописів.

Чеський національний музей

Національний музей історії України

Через опір імперських режимів, нестачу коштів, відсутність фахівців не всім народам Європи і світу вдавалося зберігати свої культурні пам'ятки. Справжнім дивом стала поява музеїв на території України. Адже українські скарби зазнавали численних пограбувань, викрадень. Їх вивозили впродовж тривалого часу до музеїв і зібрань у Варшаві, Кракові, Москві, Санкт-Петербурзі, Відні і Будапешті. Наприклад, з України масово вивозили артефакти, знайдені у скіфських курганах, на місцях давньогрецьких міст-колоній, саркофаги київських князів і рештки мамонтів, рукописи і стародруки. Тим не менше, завдяки ініціативі шанувальників культури одним із перших у 1811 р. було створено **Феодосійський музей старожитностей** у Криму, у 1825 р. — **Одеський міський музей старожитностей**. У їхніх фондах зберігалися десятки тисяч експонатів переважно античної доби. У 1834 р. при Київському університеті було створено **археологічний музей**, згодом у ньому появились історична та етнографічна експозиції. Кілька приватних музеїв виникли в Катеринославі, Харкові. У 1899 р. в Києві було зорганізовано **Музей старожитностей та мистецтв** — тепер це Національний музей історії України, де зібрано понад 800 тисяч експонатів. З ініціативи Андрея Шептицького в 1905 р. у Львові відкрито **Національний музей**.

Одеський міський музей старожитностей

Національний музей у Львові

1. Як, на вашу думку, музеї можуть сприяти формуванню національної свідомості? 2. Яке значення мали музеї у країнах, що не мали власної державності? 3. Які українські музеї були створені в XIX ст.? Чому в багатьох колекціях музеїв світу опинились артефакти з України?

46–47.4. Меценати — покровителі мистецтва і культури

Твори мистецтва стали користуватися значним попитом на ринку. Митці могли творити свої шедеври, сподіваючись на щедру винагороду. Адже зберігалася підтримка діячів культури монархами, церквою, а коло шанувальників культури суттєво розширилося за

рахунок банкірів, підприємців, заможних городян. Окремі з них ставали «меценатами» — покровителями науки і мистецтва, що надавали фінансову, матеріальну підтримку письменникам і поетам, художникам та артистам, музикантам і композиторам.

Вір, але перевір

Термін «меценат» походить від прізвища багатого римлянина Гая Цильнія Мецената, що жив у Римі в часи Гая Юлія Цезаря та імператора Октавіана Августа. Він захищав від нападок влади поетів Вергілія та Горація, драматурга Варія та багатьох інших митців, надавав їм житло та можливість створювати нові шедеври. Його прізвище стало символом безкорисливої допомоги талановитим людям.

Нова гліптотека Карлсберга, скульптурна галерея

Відомими меценатами в Європі були Артур Гіннес, який підтримував ірландських митців; іспанець Евсебій Гуель, що фінансував роботу архітектора Антоніо Гауді; француз Жак Дусе, котрий допомагав художникам-імпресіоністам; австрійський банкір Моріс де Гірш, який фінансував низку благодійних фондів для потреб єврейських шкіл Австро-Угорщини (в т. ч. в Галичині і Буковині); датський підприємець Карл Якобсен, котрий створив унікальний музей — Нову гліптотеку Карлсберга. Американці Теодор Рузвельт і Джон Морган активно підтримували і фінансували Метрополітен-музей та Американський музей природознавства.

Парадні сходи будинку Ханенків

Червона вітальня будинку Ханенків, поч. XX ст.

Відомими українськими меценатами були **Богдан і Варвара Ханенки**. Вони створили унікальний Київський музей західного та східного мистецтва. У його фондах перебуває понад 25 тисяч експонатів. Історія Музею Ханенків сягає 1870-х років, коли Богдан Ханенко (1849 – 1917) узяв шлюб із Варварою Терещенко (1852 – 1922),

яка разом із чоловіком збирала світові шедеври мистецтва та опікувалася розвитком народних художніх промислів. Ханенки багато подорожували Європою, відвідували аукціони і приватні колекції. Керувалися порадами провідних знавців історії мистецтва. У результаті, за 40 років пошуку Ханенки зібрали надзвичайно цінну колекцію мистецтва. Відкрити в Києві музей світового мистецтва — головна справа життя родини Ханенків. Про це свідчить заповіт Богдана Ханенка від 1917 року.

Машина часу

«Музей Ханенків».
Щоб дізнатися детальніше про історію Музею Ханенків, ознайомтеся з інформацією за покликанням https://cutt.ly/OtwdXBYa чи QR-кодом.

Христина Данилівна Алчевська, дружина відомого мецената Олексія Алчевського, заснувала в Харкові жіночу недільну школу й опікувалася нею. Промисловець Василь Симиренко фінансово підтримував діяльність театральної трупи Михайла Старицького, видання перших всеукраїнських газет «Рада», «Громадська думка», часописів «Україна», «Літературно-Науковий вісник». Лише на журнал «Київська старовина» він пожертвував 35 тисяч карбованців. За його підтримки кілька разів було надруковано «Кобзар» Тараса Шевченка, друкували твори Михайла Коцюбинського, Михайла Драгоманова. У заповіті все своє майно, оцінене в 10 мільйонів карбованців, він пожертвував «на українські справи», передавши у спеціальний фонд, очолюваний Володимиром Антоновичем. На ці кошти і далі друкували твори українських письменників і поетів, було засновано сільськогосподарську садівничу школу, народний університет імені В. Симиренка, профінансовано діяльність Українського наукового товариства, очолюваного Михайлом Грушевським.

Майже 10 тисяч експонатів було зібрано в Національному музеї у Львові за підтримки митрополита УГКЦ Андрея Шептицького. Він започаткував стипендії молодим талановитим українцям для навчання в Європі. Серед митців, що скористалися такою можливістю, були художники Модест Сосенко, Михайло Бойчук, Юліан Буцманюк. Андрей Шептицький фінансував створення шкіл, професійних училищ, а також лікарні, сиротинці. Він писав: «Кожен, у кого тільки добро України лежить у серці, мусить мати своїм обов'язком працею життя спричинятися до множення елементів єдності і до усування елементів роздору. Виглядає, що в цьому твердженні немає ніякого перегину».

1. Як меценати допомагали діячам культури в умовах відсутності державної підтримки? 2. Поясніть, чому благодійність меценатів була не лише фінансовою, а й політичною та національною дією. 3. Яку роль у розвитку української культури відіграли Богдан і Варвара Ханенки, Василь Симиренко та Андрей Шептицький?

46–47.5. Художні стилі та ідеї

Спільними рисами в Європі були цілі напрямки в розвитку національних культур, які іноді змінювали поетапно один одного, а іноді змішувалися. Так, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. домінуючим напрямком для більшості національних культур був **класицизм** з його орієнтацією на античні взірці, симетрію, гармонію. В Європі це проявилося в архітектурі, наприклад, у будівлях Парижа (Тріумфальна арка) чи Берліна. В Україні неокласичні риси простежуються в будівлях Харківського та Київського університетів. У літературі класицизм втрачав популярність, але його елементи зберігалися в ранніх творах, як у Івана Котляревського («Енеїда», 1798 р.), де поєднувалися класична форма з народними мотивами.

На початку XIX ст. виникає й поступово витісняє класицизм новий напрямок — **романтизм**. Прихильники романтизму у своїй творчості підкреслювали емоції, індивідуалізм героїв, їхню національну ідентичність, протиставляли себе раціоналізму, жорсткій упорядкованості. У літературі, мистецтві, музиці вони запозичували фольклор, оспівували героїчні ідеали минулого, звеличували вихідців із народу, заохочували жити в гармонії з природою та у простоті.

У середині XIX ст. романтизм поступився **реалізму**, який зосереджувався на правдивому зображенні повсякденного життя, соціальних проблем і людських характерів. У Європі в цьому напрямку були написані твори Чарльза Діккенса (Великобританія), Гюстава Флобера (Франція) чи Болеслава Пруса (Польща). В Україні реалізм проявився у прозі Пантелеймона Куліша, Марка Вовчка та пізніше Лесі Українки й Михайла Коцюбинського, які зображали життя селян і соціальні конфлікти.

У художньому мистецтві реалізм асоціюється з Гюставом Курбе у Франції чи українськими художниками — Тарасом Шевченком, Миколою Пимоненком, Сергієм Васильківським, Іллею Ріпиним (з українським корінням) та ін., які малювали сцени з народного життя.

Як відгалуження реалізму **натуралізм** (кінець XIX ст.) акцентував на детальному, майже науковому зображенні життя, часто з фокусом на його темні сторони — бідність, хвороби, соціальну несправедливість. У Європі в цьому напрямку працював Еміль Золя (Франція). В Україні натуралістичні елементи з'являються у творах Івана Франка, який описував життя галицьких селян і робітників.

Наприкінці XIX ст. виник **символізм**, що протиставляв себе реалізму, наголошуючи на духовності, уяві та символах. У Європі його представниками є поети Шарль Бодлер (Франція) чи Стефан Малларме. В Україні символізм з'явився пізніше — у творчості молодого Михайла Коцюбинського чи Олександра Олеся, які використовували метафори для передачі національних та особистих переживань.

В архітектурі та мистецтві XIX ст. набув популярності **історизм**, коли використовувались елементи минулих стилів (готика, ренесанс, бароко). У Європі в цьому напрямку споруджені неоготичні собори (як Вестмінстерський палац у Лондоні) чи еклектичні будівлі. В Україні історизм простежується в архітектурі галицьких міст, де поєднувалися бароко, класицизм, а іноді й східні мотиви.

Наприкінці XIX ст. зароджувався **модернізм**, який відкидав традиційні форми на користь експериментів. У Європі цей час — це початок **імпресіонізму** (Клод Моне, Франція) та **постімпресіонізму**. В Україні модерністські тенденції з'явилися пізніше, але окремі елементи простежуються в театральних постановках.

У німецькомовних країнах і частково в Австрійській імперії (включно з Галичиною) у першій половині XIX ст. розвивався **бідермаєр** — стиль, що підкреслював затишок, простоту та буржуазний побут. У мистецтві він проявлявся у портретах і пейзажах, у літературі — в зосередженні на сімейних цінностях. В Україні бідермаєр мав обмежений вплив, але його риси видно в галицькій літературі та побутовому мистецтві. Про окремі з перелічених напрямків ітиметься більш детально в наступних параграфах.

1. Опишіть відмінності між романтизмом і реалізмом. Як вони проявилися в українській літературі? 2. Які ідеї лежать в основі натуралізму та символізму? Назвіть українських представників цих напрямків. 3. Які художні стилі (напрямки) переважали на початку XIX ст. і що стало їхньою альтернативою?

46–47.6. Нові ідеї в культурі: емансипація та наукова фантастика

Емансипація (лат. emancipatio) — процес звільнення від будь-якої залежності, скасування обмежень та зрівняння у правах, що передбачає надання рівноправності певним соціальним групам або окремим особам.

Зауважимо, що для національних культур у XIX ст. було характерне формування нових напрямків, яких раніше не було. Наприклад, у літературі відчувається вплив **емансипації** — боротьби за зрівняння у правах. *(Вивчаючи правознавство, ви розглядатимете емансипацію неповнолітніх як визнання особи повністю дієздатною та самостійною до повноліття, наприклад, у разі ведення власної підприємницької діяльності.)* Найбільш чітко це проявилося в **емансипації жінок**. У XIX ст. стають відомими такі письменниці, як сестри Шарлотта, Емелі та Енн Бронте у Великій Британії, Жорж Санд у Франції, Сельма Лагерлеф у Швеції, Еліза Ожешко в Польщі. Їхні твори були присвячені не лише висвітленню становища жінки в тогочасному суспільстві, але й іншим наболілим проблемам, таким як соціальна нерівність, національне визволення тощо. Тривалий час

працювала журналісткою Берта фон Зуттер, відома австрійська новелістка. Вона неодноразово бувала на фронтах різних європейських війн. Налякана воєнними жахіттями, вона написала низку творів («Епоха машин», «Геть зброю» та ін.), просякнутих ідеями **пацифізму** — *критикою збільшення армій, закликами до відмови від війн як єдиного способу вирішення конфліктів між державами.* Її активна діяльність спонукала Альфреда Нобеля започаткувати премію миру.

Поширення жіночої емансипації було відчутне і в Україні. В нас активно працювали такі відомі діячки, як Олена Пчілка, Наталя Кобринська, Леся Українка, Ольга Кобилянська і Марко Вовчок. Як і в європейських країнах, українські письменниці та поетеси часто були змушені ховатися за псевдонімами.

Проявом **емансипації рабів і кріпаків** стала публікація низки творів, присвячених важкій долі позбавлених прав категорій населення в різних країнах світу. Американська письменниця Гаррієт Бічер-Стоу у книзі «Хатина дядька Тома» описувала важке становище рабів у США. Про становище кріпаків і знедолених селян і робітників в Україні писали Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Іван Франко, пізніше Володимир Винниченко.

Закликали до **дитячої емансипації** — захисту прав дітей і підлітків — у своїх творах Чарльз Діккенс («Олівер Твіст»), Віктор Гюго («Знедолені»), Тарас Шевченко («Наймичка»), Михайло Коцюбинський («Дорогою ціною», «Ялинка», «Подарунок на іменини»), Архип Тесленко («Страчене життя») та інші.

Одним із перших письменників-фантастів, які намагалися прогнозувати майбутнє, став Жуль Верн, який у своїх творах описував унікальні винаходи майбутнього — літаки, дирижаблі, підводні човни, новітні засоби зв'язку, способи мандрувати до Місяця, углиб Землі. Багато машин, описаних Верном, вдалося створити, але є ще й такі, що чекають на своїх винахідників. У 1870 р. Ж. Верн дізнався про мандрівку навколо світу американського підприємця Джорджа Трейна і написав свій відомий роман «Навколо світу за 80 днів». Цей твір спонукав багатьох шукачів пригод до мандрів. Американська журналістка Неллі Блай у 1889 р. зуміла повторити подорож літературних героїв усього за 72 дні.

Іншим відомим письменником-фантастом став Герберт Веллс. Його твори — «Машина часу», «Невидима людина» — швидше є не описом майбутнього, а своєрідними порадами, як зберегти людяність, отримавши доступ до новітніх технологій. Він також написав книжку «Війна світів» про вторгнення на Землю інопланетян. Її у вигляді п'єси читали по радіо в США в 1937 р., що спричинило справжню паніку серед населення. Характерно, що твори Верна та Веллса були добре відомі в Україні. На українську мову їх перекладали Іван Франко, Марко Вовчок та інші.

Загалом, кінець XVIII – початок XX ст. став періодом інтенсивного розвитку національних культур у Європі, зокрема в Україні, що супроводжувався формуванням національних спільнот через мову, традиції, історію та мистецтво. Українська культура, попри імперські утиски, розвивалася завдяки створенню університетів, музеїв і діяльності меценатів. У мистецтві та літературі домінували класицизм, романтизм, реалізм, натуралізм і зароджувався модернізм, що відображали соціальні, національні та емансипаційні ідеї. Українська культура цього періоду стала основою для утвердження національної ідентичності та боротьби за культурну автономію.

***1.** Чому, на вашу думку, в культурі поширюються ідеї емансипації та наукова фантастика? **2.** Яку роль відігравали жінки-письменниці в поширенні ідей емансипації? **3.** Поясніть, чому творчість Жуля Верна та Герберта Веллса вважається науковою фантастикою.*

Працюємо разом.

Вправа «Проєкт музею». Утворіть пари / групи. Уявіть, що ви отримали замовлення на розробку і реалізацію проєкту «Музей українського культурного відродження» (кінець XVIII – початок XX ст.). Які експонати та інтерактивні елементи ви б туди включили, щоб найкраще виконати замовлення? Обговоріть проєкти в класі.

Корисна гра:

«Українські університети»
https://cutt.ly/Lr18flRb

Перевірте себе

I **1.** Порівняйте процеси формування національних культур у країнах, що мали власну державу, та в країнах, де такої державності не було. **2.** Поясніть, як університети, музеї та меценати взаємодіяли між собою, створюючи сприятливі умови для культурного відродження.

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання у класі.

4. Які чинники, на вашу думку, були найважливішими для розвитку української національної культури наприкінці XVIII – на початку XX ст.? **5.** Проаналізуйте, як поєднання європейських тенденцій та унікальних національних особливостей сформувало українську культуру цього періоду. Як культурні процеси кінця XVIII – початку XX ст. вплинули на формування сучасної української ідентичності?

III **6. Вправа «Меценати».** Які три проєкти (наприклад, видання книги, створення музею, фінансування освітньої установи) ви б обрали для підтримки, якби жили в XIX ст. та мали фінансові можливості? Обґрунтуйте свій вибір, враховуючи потреби української культури того часу.

§ 48. Класицизм і романтизм

Згадайте...

— особливості класицизму як мистецького стилю;

— хто з європейських та українських митців представляє класицизм.

Як ви розумієте... — поняття «класицизм», «романтизм»?

Чи знаєте ви, що...

— класицизм був настільки зосереджений на розумі, порядку та античних ідеалах, що його послідовники в мистецтві часто копіювали пози та ідеальні пропорції грецьких і римських статуй;

— послідовники романтизму в літературі відкинули класичні правила «трьох єдностей» (місця, часу, дії), а дали волю фантазії, зробивши популярними історичні романи, оспівуючи емоції та почуття, а також природу?

48.1. Розвиток класицизму в Європі

Класицизм домінував у європейському мистецтві впродовж XVIII – першої третини XIX ст. У його розвитку виділяють щонайменше три етапи: 1) ранній класицизм (1750–1775 рр.); 2) високий класицизм (1775–1800 рр.); 3) пізній класицизм, чи академізм, або ампір (з французької — «імперія», іноді його вважають окремим стилем; 1800–1850 рр.). Найхарактернішою його рисою стала раціональність, абсолютизація певних мистецьких канонів, дотримування певного архітектурного ордера-взірця. Його послідовники вважали ідеалом і прикладом для наслідування античні зразки культури. Пізній класицизм співіснував із романтизмом.

Класицизм — це художній стиль і естетичний напрямок у європейському мистецтві, який виник у XVII столітті у Франції, він заснований на наслідуванні ідеалів і принципів античного мистецтва, зокрема Давньої Греції та Риму.

Класицизм був притаманний живопису, літературі, але найяскравіше виражався в архітектурі. Тут використовували монументальність ордерних форм, чіткість і строгість симетричних композицій, панування прямих ліній, мінімальність декору. Будівлі у класичному стилі зводили у вигляді цілісних ансамблів споруд. Вони поєднували великі розміри гладких стін із фасадами, прикрашеними колонадами та скульптурними фризами. Зазвичай у класичному стилі споруджували цілі містобудівні та паркові ансамблі, будівлі університетів, музеїв, театрів, вокзалів, державних установ, дещо менше — сакральні споруди.

Особливо яскраво класицизм розвивався у Франції. Місцеві архітектори і скульптори наслідували давньоримські взірці пам’ятників на честь військових перемог. У 1806–1810 рр. було споруджено

Вандомську колону в Парижі. На ній зобразили успіхи французької армії в битвах під Аустеліцом, захоплені нею російські та австрійські гармати. На верху колони розміщено скульптуру Наполеона, яка ледь не копіювала скульптури Гая Юлія Цезаря. Цю ідею запозичено з колони римського імператора Траяна. Також наслідуванням римських тріумфальних арок стало зведення за проєктом архітектора Жана Франсуа Шальгрена в 1806–1836 рр. Тріумфальної арки на площі Етуаль. На ній було зображено одразу кілька битв епохи наполеонівських війн, викарбувано назви 158 битв та імена 660 французьких офіцерів. Аналогічно наслідуванням арки імператора Костянтина стала Тріумфальна арка на площі Каррузель, зведена за проєктом архітекторів Шарля Персьє та П'єра Фонтена.

Вандомська колона, м. Париж

Тріумфальна арка на площі Етуаль (площа Шарля де Голля, м. Париж)

Наслідуванням Афінського Акрополя стала церква Святої Марії-Магдалини (Сен-Мадлен) у Парижі, побудована в 1842 р. архітектором П'єром Віньйоном. У цьому храмі у XX ст. деякий час провадили богослужіння українські греко-католики, що опинилися в еміграції.

Тріумфальна арка (площа Каррузель, м. Париж)

Інтер'єр церкви Сен-Мадлен

У 1818–1821 рр. архітектор Карл Фрідріх Шінкель створив найбільш значиму споруду класичного стилю в Німеччині — Берлінський драматичний театр. У Великій Британії такими

спорудами стали Сомерсет-хаус (будинок уряду, зведений за проєктом Вільяма Чемберса), будівлі Британського музею та Королівського театру Ковент-Гарден архітектора Роберта Смерка. У стилі класицизму було розбудовано центр Будапешта, низку державних споруд у Відні, Празі, Братиславі, Естергомі, Варшаві, Вільнюсі. Варто також пам'ятати, що частина будівель, зведених у стилі класицизму, зазнавали пізніших перебудов та реставрації.

Сомерсет-хаус у Лондоні

Королівський театр Ковент-Гарден у Лондоні на гравюрі 1820-х рр.

***1.** Чому послідовники класицизму вважали ідеалом саме античну культуру, а не іншу? **2.** Чому, на вашу думку, класицизм рідше зустрічається серед сакральних споруд? **3.** В яких видах мистецтва класицизм виражався найяскравіше?*

48.2. Архітектура класицизму в Україні

Класицизм активно розвивався і в українських землях. Його ідеї в Україну потрапляли за посередництва австрійських, британських, прусських та італійських архітекторів. Одну з перших споруд у цьому стилі — **палац Кирила Розумовського** в Батурині — було зведено за проєктом англійця Чарльза Камерона. **Садибу Ґалаґанів** у Сокиринцях спорудили за проєктами Йозефа Бістерфельда та Павла Дубровського. Водночас **садибу в Качанівці** спроєктував український архітектор Максим Мосціпанов.

Садиба Ґалаґанів у Сокиринцях (Чернігівщина)

Садиба у Качанівці (Чернігівщина)

Окрім поміщицьких садиб, у стилі класицизму зводили окремі храми, наприклад костел Святої Агнеси і монастир кармеліток взутих у Львові (архітектор Петро Нобіле), Воскресенську церкву Флорівського монастиря в Києві (архітектор Андрій Меленський); громадські споруди — Контрактовий дім у м. Києві (Андрій Меленський). У цьому ж стилі будували й заклади освіти — червоний корпус Київського університету (архітектор Віченцо Беретті), головний корпус Харківського університету (Олександр Белоусов), будівлі Рішельєвського ліцею в Одесі (Франсуа Шаль), Ніжинського ліцею (Луїджі Руска), Волинського (Кременецького) ліцею (Паоло Фонтана, Павло Гіжицький). Низку споруд у класичному стилі в Україні було зведено за проєктами архітектора Франческо Боффо — Воронцовський палац, будинок біржі, будинок присутніх місць, Потьомкінські сходи.

Воскресенська церква Флорівського Вознесенського монастиря

Контрактовий дім у м. Києві

***1.** Як і чому ідеї класицизму поширювалися на українських землях? **2.** Чи є у вашій місцевості пам'ятки, збудовані у стилі класицизму? Що вам відомо про них? **3.** Назвіть українські заклади освіти, будівлі яких зведені у стилі класицизму.*

48.3. Класицизм у літературі, живописі та скульптурі

У європейській літературі класицизм активно розвивався у XVII–XVIII ст., а в XIX ст. його вже активно змінював романтизм. Літературному класицизму була притаманна орієнтація на античну літературу як ідеал, що гідний наслідування. Герої літературних творів цього стилю надзвичайно раціональні, діють, опираючись на розум, а не на особисті почуття. Вони мусять зосереджуватися виключно на виконанні державних обов'язків. Усі герої є крайніми проявами — розділені на виключно позитивних і негативних персонажів. Дія у творах класицизму мала відбуватися в одному місці упродовж однієї доби. Самі ж твори мали бути написані суворо пропорційно. Літературні твори класицизму мали виховувати за допомогою мистецтва вищу суспільну верству.

У більшості європейських авторів XIX ст. відчутний перехід від класицизму до романтизму. Іноді він відбувається навіть у рамках одного твору. Французький письменник Франсуа-Рене де Шатобріан поєднав обидва стилі у творі «Геній християнства» (новела «Рене»). Аналогічно зробив Йоган Гете у «Фаусті». У драмах німецького поета Фрідріха Шиллера «Розбійники», «Вільгельм Телль», «Орлеанська діва», «Підступність і кохання» героїчний пафос у стилі класицизму поєднувався із національними та романтичними мотивами.

Варто зауважити, що традиційно у класицизмі всі твори мали певну ієрархію. Найважливішими вважалися «серйозні» чи «високі» жанри — трагедія, епопея, елегія, ідилія. Значно менше значення відводилося «низьким» чи «розважальним» — травестії, комедії, байці. В українській літературі кінця XVIII – першої половини XIX ст. у силу низки обставин, насамперед через відсутність власної державності, «високі» жанри майже не розвивалися. Поширювалися переважно «низькі» — травестійна поема, комедія, байка. Ця особливість сприяла переходу української літератури від книжнослов'янської до живої народної мови. Особливо яскраво це проявилося в «Енеїді» (1798–1842 рр.) Івана Котляревського. Написана як наслідування римського поета Вергілія, вона постає у вигляді оригінального твору. Котляревський, попри ніби балаганність тексту, порушує актуальні проблеми суспільного життя України після руйнування української «Трої» — Запорозької Січі. Котляревський також написав у стилі класицизму п'єси «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник».

Класицизм притаманний і творам Григорія Квітки-Основ'яненка (повість «Маруся», комедії «Шельменко-денщик» та «Сватання на Гончарівці»); Петра Гулака-Артемовського (байки «Батько та Син», «Пан та Собака», «Дурень і Розумний», «Цікавий та мовчун»); Леоніда Глібова (байки «Ведмідь-пасічник», «Вовк та ягня», «Жаба й віл», «Муха й бджола»).

В образотворчому мистецтві та скульптурі класицизм проявлявся у створенні картин і скульптур на біблійну, міфологічну та історичну тематику. «Класичним» творам притаманні: наявність чіткої композиції, симетрії, стриманих кольорів; ідеалізація форм людського тіла; прославляння героїчних ідеалів, доброчесність, патріотизм. Прикладами класицизму в образотворчому мистецтві стали картини французьких художників Жака-Луї Давіда («Клятва Гораціїв», «Смерть Марата», «Бонапарт, що перетинає Сен-Бернар»), Жана-Огюста-Домініка Енгера («Едіп і Сфінкс», «Апофеоз давньогрецького поета Гомера», «Обітниця Людовика XIII»); італійця Вінченцо Камуччіні («Смерть Юлія Цезаря»). У скульптурі прикладом класицизму XIX ст. є робота Антоніо Канови «Амур і Психея».

Прикладами українського класицизму в живописі є портрети, написані Володимиром Боровиковським і Дмитром Левицьким; картини Антона Лосенка («Прощання Гектора з Андромахою» та інші); картина Василя Тропініна «Дівчина з Поділля» (1821); картини Тараса Шевченка «Автопортрет» (1840), «Катерина» (1842), офорти із серії «Живописна Україна»; картина Василя Штернберга «Садиба Г. С. Тарновського в Качанівці» (1837 р.). Названі мистецькі твори зазнали також і впливу романтизму.

«Дівчина з Поділля», художник Василь Тропінін, 1821 р.

«Катерина», художник Тарас Шевченко, 1842 р.

Скульптурних пам'яток у стилі класицизму в Україні збереглося порівняно мало. Насамперед до них відносяться пам'ятник князю Володимиру в м. Київ (скульптори Петро Клодт та Василь Демут-Малиновський, 1853 р.), пам'ятник градоначальнику та генерал-губернатору Арману де Рішельє в м. Одеса (скульптор Іван Мартос, 1828 р.), пам'ятник польському письменнику Адамові Міцкевичу у м. Львів (скульптор Антон Попель, 1904 р.).

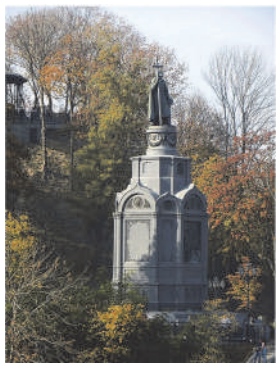

Пам'ятник князю Володимиру, м. Київ

Пам'ятник Арману де Рішельє, м. Одеса

Пам'ятник Адамові Міцкевичу, м. Львів

Оскільки класицизм мав помітні недоліки — постійну повторюваність вироблених зразків, ігнорування сучасності, наслідування консервативних, іноді хибних рішень, вони породили формування альтернативних стилів, насамперед романтизму, що апелював до почуттів. До митців приходило усвідомлення, що сталого ідеалу краси в житті та мистецтві немає, що кожна нова доба здатна виробляти власні ідеали і втілювати їх у власній творчості.

1. Які жанри вважали «високими» в літературному класицизмі? 2. Які особливості української літератури сприяли розвитку «низьких» жанрів? 3. Укладіть, використовуючи додаткові джерела інформації, перелік літературних, живописних і скульптурних пам'яток, створених у стилі класицизму на теренах сучасної України. Знайдіть на карті місця їх розташування.

48.4. Романтизм — новий культурний рух

Романтизм — це художній, літературний та ідейний рух, що виник у Європі наприкінці XVIII століття і домінував протягом більшої частини XIX століття. Він був реакцією на класицизм та Просвітництво, віддаючи перевагу емоціям, індивідуалізму, природі та ірраціональному над раціоналізмом і строгими правилами.

Європа стрімко змінювалася в умовах революцій і наполеонівських війн. Зміни ці не завжди були позитивними. Тогочасне суспільство усвідомлювало, що новий політичний лад, система міжнародних відносин є далекі від ідеалів справедливості, «царства розуму», від ідей свободи, рівності і братерства. Поява романтизму як культурного стилю стала наслідком розчарування в ідеях просвітництва. Романтики поетизували минуле, занурювалися у світ стародавніх легенд і народних казок. Для них ідеальним часом була вже не античність, а Середньовіччя з культом рицарства, служінням Прекрасній Дамі, або ж первісна доба, не зіпсута ще цивілізацією. Романтики ідеалізували також життя нехристиянських народів Азії та Африки.

Романтизм певною мірою був протиставленням класицизму. Якщо у класицизмі суспільні інтереси вищі за особисті, то в романтизмі герой діє всупереч обставинам. Суспільство не розуміє чи навіть відштовхує такого героя, а він мужньо іде до мети, готовий загинути, але не скоритися. У романтизмі почуття і переживання героїв є в центрі уваги. Завдання справжнього художника — зобразити духовний світ людини.

Романтизм домінував у європейській культурі з 1810-х рр. Він поступово поширювався із заходу на схід Європи. Пізніше романтизм поступився реалізмові.

Одним із перших художників-романтиків був француз Теодор Жеріко. На відміну від митців класицизму, він шукав героїв своїх картин серед своїх же сучасників. Такими стали матроси корабля «Медуза», що затонув улітку 1816 р. Вцілілі члени екіпажу майже два тижні плавали посеред Атлантичного океану, потерпаючи від нестачі води та їжі. Хоча після трощі спочатку врятувалося близько 150 осіб, лише 15 з них на 13-й день поневірянь підібрало інше французьке судно. Переживання моряків відображені на картині Жеріко «Пліт Медузи» (1819 р.). Саме цей твір вважають початком романтизму в живописі.

Чи не найбільше картин у романтичному стилі створив французький художник Ежен Делакруа. Серед них — «Свобода, що веде народ», «Різанина на Хіосі», «Полювання на левів у Марокко», «Смерть Сарданапала» та багато інших. Чимало його шедеврів присвячено арабським мотивам, або ж біблійним сюжетам. Делакруа вміло зображав людські страждання, безжальність долі. Героями картин Делакруа постають герої переважно вигадані (наприклад, Макбет із п'єси Шекспіра, рицарі, що б'ються в поєдинку) чи символічні (Свобода на барикадах, Греція на руїнах знищених турками міст). Вони готові загинути, але захистити свої життєві переконання.

«Пліт Медузи», художник Теодор Жеріко, 1819 р., Лувр, Париж

«Свобода, що веде народ», художник Ежен Делакруа

Важливим способом виразити почуття в романтиків стало зображення природи — пейзаж. На таких картинах сама природа є героєм. Англійський художник Джон Констебль створив близько 200 картин-пейзажів. На них є краєвиди на березі моря, і зображення невеликої річечки із возом сіна, млин на березі річки. Вільям Тернер натомість більше зображав морські пейзажі. Його приваблювала стихія розбурханих морських хвиль, поривів вітру.

Скульптори-романтики, як і художники, намагалися передати емоції героїв. Прикладом романтичної скульптури є композиція «Марсельєза» французького скульптора Франсуа Ріда на Тріумфальній арці в Парижі.

Характерною ознакою архітектури романтизму стала ліквідація меж між навколишнім середовищем та будівлею. Споруди зливалися із природою, ландшафтними парками. У Великій Британії це проявлялося у т. зв. неоготичному стилі — тобто наслідуванні середньовічної готики. За взірцем готичних будівель зводили замки, абатства, державні споруди. Прикладами неоготики стали будинок англійського парламенту, резиденція англійських королів — Віндзорський замок. Траплялися характерні запозичення з архітектури мусульманських країн, Індії, Південно-Східної Азії, а також із архітектури бароко.

Ще 1774 р. появився перший літературний твір у стилі романтизму. Це був роман німецького письменника **Йогана Гете** «Страждання молодого Вертера» про життя і нерозділене кохання студента. Цьому ж автору належить ще один романтичний твір — «Фауст». Продовжувачем традицій романтизму в Німеччині був **Фрідріх Шиллер**, що написав поему «Розбійники».

Відомими письменниками та поетами, прихильниками романтизму, були **Віктор Гюго** (романи «Собор Паризької Богоматері», «Знедолені», поема «Мазепа») та **Проспер Меріме** (новела «Матео Фальконе», п'єса «Жакерія», історична праця «Козаки України та їхні останні гетьмани») у Франції; **Джордж Байрон** (поеми «Паломництво Чайльда Гарольда», «Мазепа») у Великій Британії; **Адам Міцкевич** («Пан Тадеуш», балада «Світязь», «Конрад Валленрод») та **Юліуш Словацький** («Міндовг, король литовський», «Кордіан») у Польщі та багато інших. Важливою рисою цих творів була наявність головного героя із багатим внутрішнім світом, сповненого суперечностей, із великою життєвою метою, або ж розчарованого в житті. Характерно, що низка митців-романтиків обрали героєм своїх творів гетьмана Івана Мазепу.

Частина романтиків зосередилася на пошуку зразків усної народної творчості з метою її художньої обробки та збереження. Тон у цьому напрямку задавали брати Якоб та Вільгельм Грімми, які цікавилися німецьким фольклором. У 1807–1815 рр. вони зібрали і надрукували понад 150 німецьких народних казок. У подальшому їм вдалося записати ще десятки нових казок та понад 600 народних легенд, скласти великий словник з німецької мови.

Вплив братів Грімм на європейську літературу був досить значним. Їх роботу зі збору народної спадщини наслідували в більшості країн Європи. Наприклад, Божена Нємцова зібрала велику збірку чеських і словацьких народних казок, Джозеф Джейкобс опублікував «Англійські казки». Фольклористи поступово почали записувати не лише казки, але й пісні, прислів'я, приказки, народні звичаї та обряди. Романтизм загалом суттєво сприяв розвитку національного відродження багатьох європейських народів.

Символом жіночої присутності в літературі романтизму стала Жорж Санд, чиї твори порушували питання соціальної справедливості та прав жінок. «Народні оповідання» Марка Вовчка (Марії Вілінської) стали зразком романтичного і водночас реалістичного зображення життя народу.

Романтичні твори були сповнені прихованих підтекстів, метафор, порівнянь. Романтики створювали певний набір власних кліше, якими намагалися обійти цензуру чи не порушувати існуючі моральні норми. Романтизм знайшов свій прояв у музиці багатьох європейських композиторів XIX ст. Серед них виділяються Франц Шуберт, Людвіг ван Бетховен, Фредерік Шопен, Антонін Дворжак.

1. Який історичний період був ідеалом для романтиків? 2. Чому романтизм виник як наслідок розчарування в ідеях Просвітництва? 3. Як поширення романтизму вплинуло на розвиток національного відродження?

48.5. Український романтизм: особливості та представники

Одними із перших українських романтиків були Олександр Павловський, який видав у 1818 р. у Санкт-Петербурзі «Граматику малоросійського наріччя», та Микола Цертелєв («Досвід збору стародавніх малоросійських пісень»). Вони стверджували про самобутність української мови, народної поезії.

У 1820-х рр. виникла харківська школа романтиків. До неї належали Ізмаїл Срезневський, Микола Костомаров, Левко Боровиковський та інші. Вони захоплювались усною народною творчістю, наслідували її, використовували історичні мотиви.

Представниками романтизму були, очевидно, і невідомий автор «Історії Русів», діячі «Руської трійці» — Маркіян Шашкевич, Яків Головацький та Іван Вагилевич. Їхня збірка «Русалка Дністровая» просякнута ідеями романтизму.

Київський осередок українського романтизму сформували в 1830–1840-х рр. Михайло Максимович, Пантелеймон Куліш, Тарас Шевченко. У 1827 р. Михайло Максимович надрукував «Малоросійські пісні». Він закликав до поглибленого вивчення народної творчості, продовження й розвитку бурлескних і травестійних традицій.

У поезії Шевченка, як-от у творах «Катерина», «Гайдамаки» чи «Сон», домінують сильні емоції — від любові й туги до гніву та протесту проти несправедливості. Його ліричний герой часто є втіленням бунтівної душі, яка прагне волі. У багатьох творах Шевченка літературним героєм виступає він сам, або ж відомі діячі з історії України — Іван Підкова, Гамалія, Богдан Хмельницький, Іван Гонта та Максим Залізняк.

Пантелеймон Куліш активно збирав і вивчав український фольклор. Його праця «Записи про Південну Русь» (1856) містить зібрані народні пісні, думи, легенди та перекази, що відображає романтичне захоплення народною творчістю як джерелом національного духу. Куліш бачив у фольклорі основу української ідентичності. Він також шукав українську національну самобутність в історії, ідеалізував наше минуле, романтизував козацьку добу, намагався протистояти асиміляційній політиці Російської імперії.

Доволі великий вплив романтизм мав на українських композиторів. Семен Гулак-Артемовський тривалий час навчався у країнах Європи, співав у різноманітних операх. Згодом став писати власні твори. Йому належать вистава «Українське весілля», опера «Запорожець за Дунаєм», пісня «Стоїть явір над водою». У цих творах ідеалізується українське козацтво, використовуються народні мелодії, прославляється патріотизм.

Помітний внесок у романтизм зробив композитор Петро Сокальський. Він очолював одеське Товариство аматорів музики, записував народні пісні, написав працю, в якій порівнював російську та українську музику, написав опери «Мазепа», «Майська ніч», «Облога Дубна», а також десятки романсів на народні тексти, вірші Шевченка.

До українських романтиків належали і творці «Ще не вмерла Україна» Павло Чубинський і Михайло Вербицький.

Справжнім проривом в українському романтизмі стала творчість композитора Миколи Лисенка. Він активно збирав український фольклор, створював власне аранжування для українських народних пісень. Лисенку належить музика до «Заповіту» Тараса Шевченка, опери «Різдвяна ніч», «Наталка Полтавка», «Тарас Бульба», оперета «Чорноморці», твір «Молитва за Україну». Усі ці твори пронизані національним духом і романтичною ідеалізацією козацтва, оспівують красу української природи.

Романтизм в українській культурі домінував досить довго. Але представники українського романтизму із середини XIX ст. досить часто стали переймати методи і засоби інших стилів — реалізму та натуралізму. Характерно, що в народів, які мали власну державу, прихильники романтизму більше уваги звертали на інтимну лірику, почуття героїв. Натомість у народів, що боролися за власну державність, — поляків, словаків, українців — важливе місце у творчості романтиків посідала тема патріотизму, любові до рідної землі та народу, самопожертви.

***1.** Чи могли б ідеї романтизму розвиватися в Україні без впливу європейського фольклористичного руху? **2.** Чому, на вашу думку, українські романтики зосереджувалися на темах патріотизму та любові до рідної землі? **3.** Як творчість Миколи Лисенка сприяла розвитку української національної ідентичності?*

Молитва за Україну

Слова О. Кониського, музика М. Лисенка

Боже великий, єдиний,
Русь-Україну храни,
Волі і світу промінням
Ти її осіни.
Світлом науки і знання
Нас, дітей, просвіти,
В чистій любові до краю
Ти нас, Боже, зрости.
Молимось, Боже єдиний,
Русь-Україну храни,
Всі свої ласки-щедроти
Ти на люд наш зверни.
Дай йому волю, дай йому долю,
Дай доброго світа,
Щастя дай, Боже, народу
І многая, многая літа.

Олександр Кониський, близько 1900 р.

Прослухати «Молитву за Україну», а також інші твори українських композиторів можна за покликанням https://cutt.ly/etaGAZxr чи QR-кодом.

Працюємо разом.

Вправа «Лінія часу». Об'єднайтесь у пари чи групи. На великому аркуші паперу створіть хронологічну шкалу та нанесіть на неї ключові події та твори, згадані в тексті. Використайте різні кольори для позначення класицизму і романтизму.

Корисна гра:
«Класицизм і романтизм»
https://cutt.ly/lr18gU2X

Перевірте себе

I **1.** Поясніть, чому часовий збіг пізнього класицизму з початком романтизму призвів до їхнього співіснування, а не до миттєвої зміни одного стилю іншим. **2.** Порівняйте прояви класицизму у Франції та Україні. Які спільні риси та відмінності ви можете виділити, враховуючи політичні та соціальні умови в цих країнах?

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання у класі. **4.** Поясніть, як відмінності в ідеалах вплинули на розвиток класицизму і романтизму. **5.** Як ідеї романтизму, виражені в «Молитві за Україну» Миколи Лисенка і Олександра Кониського, віддзеркалюють боротьбу за національну ідентичність і державність?

III **6. Вправа «Порівняльна таблиця».** Складіть таблицю для порівняння двох стилів за такими критеріями: час існування, головні ідеали, ставлення до античності, провідні жанри, ставлення до героя та основні представники.

§ 49. Реалізм та імпресіонізм. «Український модерн»

Згадайте...

— мистецькі стилі XVIII – першої половини XIX століття;

— які історичні пам'ятки на території України їх репрезентують.

Як ви розумієте... — поняття «реалізм», «модернізм»?

Чи знаєте ви, що...

— винахід готової фарби в металевих тюбиках дозволив митцям вийти з майстерень на природу (пленер) і швидко, на місці, фіксувати гру світла, що стало основою цілого напрямку;

— «український модерн» (або сецесія) свідомо поєднав європейські стилі з національними мотивами — елементами народної вишивки, гуцульської різьби та архітектурними формами дерев'яних церков?

49.1. Еволюція мистецьких стилів у XIX столітті

У XIX ст. революції, промисловий прогрес, наукові відкриття та зміни у світогляді значно вплинули на формування нових культурних стилів. Вони виникли як реакція на соціальні, політичні та культурні трансформації, відображаючи перехід від ідеалізованого романтизму до більш об'єктивного сприйняття реальності. Стрімкі політичні та економічні процеси впливали на еволюцію культури і позначилися на зміні культурних стилів.

Реалізм (від латинського — «суттєвий», «дійсний») — стиль і напрямок у літературі і мистецтві, прихильники якого намагались об'єктивно відображати дійсність у своїх творах.

Реалізм був притаманний творам окремих митців ще в попередні епохи, але саме в середині XIX ст. він став домінуючим. Митці при цьому зображали людину в нерозривному зв'язку з навколишнім суспільством, її соціальне становище, побут, залежність від закономірностей історичного розвитку. У 1870-х рр. реалізм розділився на два напрямки — *натуралізм* та *імпресіонізм*.

Реалісти намагалися зрозуміти сучасне їм суспільство, викрити причини його вад і недоліків, зобразити навколишній світ у його світлих і темних тонах, не закриваючи очі на конфлікти і проблеми. Людина у творах реалістів постає в тісному взаємозв'язку із соціальним середовищем, іноді бореться з ним, ненавидить його.

Мистецтво реалістів мало виявляти недоліки суспільства, пропонувати шляхи до його оздоровлення. На відміну від попередніх стилів, реалізм був притаманний не всім культурним сферам. Особливо він проявився в образотворчому мистецтві та художній літературі.

Натуралізм (від латинського natura — «природа») був притаманний художникам і скульпторам, що намагалися з фотографічною точністю закарбувати повсякденне життя пересічних людей, біологічні і соціальні ознаки героїв.

Імпресіонізм (від французького impression — враження) — течія в живописі, що виникла у Франції як альтернатива натуралізму. Імпресіоністи намагалися передати у своїх творах власні враження про мінливі і тимчасові відчуття, переживання і вже ними впливати на глядачів.

Наприкінці XIX ст. на противагу реалізму виник новий мистецький стиль — **модернізм.** Він отримав поширення на філософію, мистецтво, архітектуру, літературу, музику, театр та інші сфери культури. У різних країнах цей стиль ще могли називати «стилем Ліберті», «стилем Тіфані», «квітковим стилем», «сецесією».

Модернізм (від латинського modernus — «сучасний»), або ар-нуво (від фр. L'Art nouveau — «нове мистецтво») — сукупність літературно-мистецьких течій кінця XIX – початку XX ст., що виникли як реакція на кризу традиційних форм та естетики минулого, відкинувши реалізм на користь експерименту, індивідуалізму та пошуку нових форм мистецтва.

Для модернізму були характерні самосвідомість, іронія. В архітектурі цього стилю були притаманні плавність, пластичність, декоративність, використання стилізованих квітів, язиків полум'я, хвилястих ліній, запозичених від природи.

1. Чому, на вашу думку, реалізм, попри свій домінуючий статус, не був притаманний усім культурним сферам? 2. Поміркуйте, як викриття вад і недоліків суспільства, характерне для реалізму, могло сприяти оздоровленню соціуму. Чому імпресіонізм, що виник як частина реалізму, поступово відійшов від нього, втрачаючи матеріальність форм? 3. Чи можна стверджувати, що модернізм був лише противагою реалізму, а не його еволюційним продовженням?

49.2. Реалізм у світовому мистецтві

Французький художник-реаліст Оноре Дом'є намагався змалювати реальні події. Його картина «Вулиця Транснонен» зображає фрагмент із наслідків жорстокості солдатів щодо повсталих мешканців Парижа в 1834 р. Одним із перших художників-реалістів був француз **Густав Курбе.** Він у 1855 р. відкрив у Парижі власну виставку «Павільйон реалізму». Його сучасниками були представники

т. зв. барбізонської школи (назва походить від села Барбізон під Парижем) — художники-пейзажисти Каміль Коро, Жан-Франсуа Мілле, Теодор Руссо та інші. Вони намагалися не ідеалізувати пейзажі, подавали їх без прикрас та купюр, творили пейзаж у його простоті та звичності. Їхня творчість сприяла пізніше появі імпресіонізму.

«Віяльниці», художник Густав Курбе, 1855 р.

Художники-реалісти творили в багатьох країнах. Але їх при цьому називали по-різному. В Італії — веристами; в Росії — передвижниками; в Австралії — гейдельбержцями; у США — представниками Школи сміттєвого відра (оскільки малювали переважно міські нетрі і бідних американців). На їхній картинах немає великих битв, історичних подій, а натомість переважають побутові речі — люди на роботі, прогулянці, відпочинку, на релігійних чи святкових урочистостях. Фарби на таких картинах розмиті, наповнені напівтонами.

У літературі реалізм став домінувати завдяки творчості двох видатних письменників — британця Чарльза Діккенса та француза Оноре де Бальзака. Сюжети їхніх творів були значною мірою автобіографічні чи запозичені із життя їхніх знайомих. Діккенс написав кілька романів — «Девід Коперфілд», «Пригоди Олівера Твіста», «Пригоди Ніколаса Ніклбі», «Домбі і син», «Великі сподівання» та інші. В них змальовано важку працю дітей в Англії часів промислової революції, жорстокість учителів у тогочасних школах, несправедливість працедавців, байдужість держави, лицемірність суспільства, протиставляв щирість простого люду та холодність аристократії. Твори Діккенса сприяли ухваленню законів на захист прав робітників, проведенню шкільної реформи.

Марка Укрпошти «Оноре де Бальзак (1799 – 1850)», 1999 р.

Оноре де Бальзак написав серію книг «Людська комедія». До неї увійшов 91 твір — романи, повісті, оповідання, есе. Окремі з них — «Гобсек», «Батько Горіо», «Шагренева шкіра», «Євгенія Гранде» — змальовують жадібність, а часом і жорстокість батьків до своїх дітей, гонитву за багатством і її ілюзорність, цинізм французького суспільства. Бальзак при цьому описав становище всіх прошарків французького суспільства,

їхні позитивні та негативні сторони. Його твори просякнуті мораллю та спробами пізнати сенс людського життя. Наприкінці свого життя Оноре де Бальзак одружився з Евеліною Ганською, власницею маєтку поблизу Бердичева в Україні. Він кілька разів приїздив до України, залишив барвисті описи Києва, Бердичева, Вишнівця.

У стилі реалізму писав інший французький автор — Еміль Золя. Але він пішов далі, започаткувавши натуралізм у літературі. Головною працею Золя стала серія із 20 книг «Ругон-Маккари». Він намагався продемонструвати читачам, як на життя членів однієї родини впливають освіта, виховання, а також закони спадковості. Герої Золя обирають різні шляхи: хтось важко працює в полі чи на заводі, хтось, навпаки, намагається жити з хитрощів і зловживань, хтось є хижаком-користолюбцем, натомість інші переможені в боротьбі, знищені фактично, але морально тріумфують. Романи Золя були добре відомі в Україні. Багато з них було перекладено українською ще до 1914 р. Серед перекладачів Золя були Іван Франко, Ольга Рошкевич, Михайлина Грушевська, Марко Черемшина та інші.

Реалізм в архітектурі був спричинений зростанням міст та появою нових видів споруд — заводів, фабрик, електростанцій, вокзалів, банків, народних домів, музеїв, бібліотек, критих ринків, виставок, спортивних будівель.

Розвиток забудови в містах призвів до втрати гармонії міських ансамблів. Якість архітектурних рішень, зокрема їхня об'ємно-просторова організація, значно погіршилася. Промислові об'єкти, такі як фабрики та майстерні, почали розміщувати в житлових районах, що негативно позначилося на умовах проживання через зниження санітарних стандартів. Архітектори часто підлаштовувалися під потреби замовників, які надавали перевагу економії та практичності.

У другій половині XIX ст. архітектура вирізнялася різноманіттям стилів, орієнтованих на функціональність. Замовники та архітектори отримали більше творчої свободи, що дозволяло адаптувати форми будівель до їхнього призначення. У цей період сформувався так званий **еклектичний стиль**, який поєднував елементи архітектури різних епох у романтичному дусі.

Еклектизм — це механічне поєднання різнорідних, часто несумісних елементів (ідей, теорій, стилів) з різних джерел або концепцій, яке призводить до створення нового цілого, що не має внутрішньої єдності. Цей термін застосовують у філософії для позначення змішування різних філософських систем, а в мистецтві — до змішування різних художніх стилів.

Еклектика, або історизм, була провідним напрямком у європейській архітектурі XIX ст. Вона поєднувала риси європейської архітектури попередніх епох, але, водночас, мала нові, унікальні характеристики. У цьому стилі зберігався архітектурний ордер, проте він втратив свою домінуючу роль.

Чернівецький міський театр, архітектурне бюро «Фельнер & Гельмер», 1905 р.

Драматичний театр у Сімферополі, архітектор Олексій Бекетов, 1911 р.

На початку XX століття в Європі з'явився **раціоналізм**, яскравим представником якого був Ле Корбюзьє. Цей напрямок акцентував увагу на конструктивних і технічних аспектах, а також на економічній доцільності в умовах промислового будівництва.

1. Чи можна вважати творчість Оноре де Бальзака відображенням «влади золота» у французькому суспільстві? Обґрунтуйте свою думку. 2. Як творчість Чарльза Діккенса, заснована на автобіографічних сюжетах, вплинула на суспільні зміни в Англії? 3. Які нові види споруд з'явилися в архітектурі завдяки розвитку міст? Що таке еклектика і який її зв'язок з історичними стилями?

49.3. Імпресіонізм і масова культура

Назва нового напрямку в живописі походить від картини французького художника Клода Моне «Імпрессьон» («Враження. Схід сонця», 1872). У ній Моне не намагається відтворити дійсність, наслідувати природу, а прагне передати своє власне враження від неї. З точки зору академічного живопису, картина груба й неохайна, фігури ледь намічені. Моне демонструє колористичний взаємозв'язок синьої води та сходу, яскраві відблиски на вранішнім морі. У понад 20 своїх картинах «Стіжки сіна» він зображав один і той же краєвид у різні пори року і різний час доби.

Вже в 1874 р. в Парижі була низка художників-імпресіоністів. Вони цінували здатність митця зобразити на полотні відтінки кольорів, переходи світла. Картини створювали без змішування кольорів, лише нанесенням мазків чи крапок. Імпресіоністи залишалися представниками реалізму. Вони малювали пейзажі, сцени із сільського чи міського життя, портрети. Поряд із традиційними картинами, імпресіоністи створювали карикатури, плакати, ілюстрували книги та журнали.

«Враження. Схід сонця», художник Клод Моне, 1872 р.

«Жінка з парасолькою», художник Клод Моне, 1875 р.

Одним із перших художників-імпресіоністів, що намагався застосувати техніку сонячного освітлення, різнобарв'я квітів і фарб у своїх картинах «Сніданок на траві» та «Бар у «Фолі-Бержер»», був Едуар Мане. «Співцем щастя» називали художника П'єра-Огюста Ренуара. На численних портретах він зображав щасливих дітей, жінок, сім'ї, родини на відпочинку. Ренуар вміло передавав настрій персонажів, пропонував глядачу фрагмент їхнього життя. Особливо це впадає у вічі в картинах «Дівчата в чорному», «Портрет артистки Жанни Самари». Позитивний настрій можна побачити і на картині Едгара Дега «Блакитні танцівниці».

«Бар у «Фолі-Бержер»», художник Едуар Мане, 1885 р.

«Мадам Жорж Шарпантьє та її діти», художник П'єр-Огюст Ренуар, 1878 р.

Поряд із чоловіками-імпресіоністами, визнання здобули Берта Морізо та Мері Кассат, які привнесли в цей стиль особливу м'якість та увагу до повсякденного життя жінок. Вплив реалізму та імпресіонізму відчутний у картинах нідерландського художника Вінсента ван Гога. Однак його вважають представником уже постімпресіонізму.

«Блакитні танцівниці», художник Едгар Дега, 1897 р.

«Зоряна ніч», художник Вінсент ван Гог, 1889 р.

«Селянка копає картоплю», художник Вінсент ван Гог, 1885 р.

«Ваза з півниками», художник Вінсент ван Гог, 1890 р.

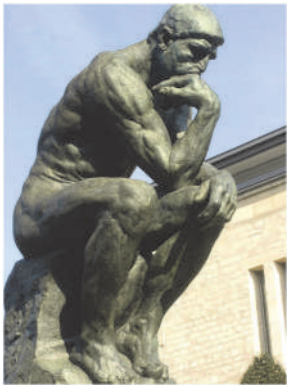

«Мислитель», скульптор Огюст Роден, 1888 р.

Прикладами імпресіонізму у скульптурі стали твори Огюста Родена «Мислитель», «Громадяни Кале», в яких поєднано пластичність, виразність та контраст світла й тіні.

Імпресіонізм не одразу знайшов позитивний відгук у глядачів. Більшість художників-імпресіоністів не дожили до свого визнання. Їхнє захоплення грою світла та тіней впливало на поступовий відхід від реалізму. На їхніх картинах форма предметів, силуети людей ставали все розмитішими, втрачаючи матеріальність і розуміння з боку значного кола глядачів. Поступово на зламі XIX та XX ст. імпресіонізм трансформувався у постімпресіонізм і символізм.

У другій половині XIX ст. почався розвиток масової літератури, орієнтованої на пересічного читача. Якщо в 1790 р. у Великій Британії друкувалося 370 найменувань книг, то в 1900 р. — близько 6 тисяч. Появилися нові жанри літератури — пригодницький і детективний роман. У цих жанрах працювали американські письменники Едгар По (оповідання «Золотий жук», «Маятник і

провалля», «Чорний кіт», «Вбивство на вулиці Морг») і Джеймс Фенімор Купер (романи «Піонери», «Останній із могікан», «Прерія», «Слідопит», «Звіробій»); англійські автори Томас Майн Рід («Вершник без голови», «Оцеола, вождь семінолів»), Роберт Луїс Стівенсон («Острів скарбів», «Чорна стріла»), Артур Конан Дойл (цикл творів про детектива Шерлока Холмса, таких як «Етюд у багряних тонах» і «Собака Баскервілів» та ін.), Генрі Райдер Гаґґард (цикл романів про авантюриста і шукача скарбів Алана Квотермейна, зокрема «Копальні царя Соломона»); німецький романіст Карл Май (романи про індіанця Віннету).

1. Чому імпресіонізм, попри своє захоплення грою світла, не одразу знайшов позитивний відгук у глядачів? Звідки походить назва цього стилю? 2. Назвіть нові жанри літератури, які з'явилися в другій половині XIX ст. 3. Чи є розвиток масової літератури кінця XIX століття відходом від принципів реалізму чи його комерційною адаптацією? Поясніть свою думку.

49.4. «Український модерн»

Реалізм притаманний низці українських літературних діячів другої половини XIX ст. Насамперед, йдеться про **Марка Вовчка** (повість «Інститутка»), яка засуджувала кріпацтво, захищала права знедолених українських селян. Соціальні і психологічні проблеми українського суспільства змальовував **Іван Нечуй-Левицький** у багатьох своїх романах, повістях та оповіданнях. Його соціально-побутові твори «Микола Джеря», «Кайдашева сім'я» зображували побут селян, їхнє прагнення до кращої долі.

Соціально-психологічні мотиви простежуються у творчості **Панаса Мирного**. У повісті «Голодна воля», романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» він викривав несправедливість реформ у Російській імперії. У п'єсі «Лимерівна» Мирний піддавав гострій критиці вади українського суспільства, пропонував шляхи покращення людської долі.

Протестом на захист українського народу позначені численні твори **Івана Франка** — «Каменярі», «Наймичка», «Борислав сміється». Вони описують національний та соціальний гніт, якого зазнавали українці Австро-Угорщини.

В останній третині XIX – на початку XX ст. в українській культурі активно розвивався **український модернізм (модерн)**. Він позначався значною увагою до естетичних цінностей, а не до суспільних потреб, обстоюванням справжньої свободи творчості, орієнтацією на кращі зразки європейської літератури.

Перші прояви українського модернізму можна побачити у творах **Тараса Шевченка** (насамперед картинах). Свого подальшого розвитку вони набули у творчості **Івана Франка, Осипа Маковея, Уляни**

Кравченко. Але найбільш повного вираження вони набули у творах **Лесі Українки** (збірка «На крилах пісень», вірш «Стояла я і слухала весну», поема «Роберт Брюс, король шотландський»), **Гната Хоткевича** («Камінна душа»), творах **Володимира Винниченка** («Сила і краса»), **Ольги Кобилянської** («Людина», «Царівна», «Земля») та інших. У них можна побачити промовисті деталі, що розкривають духовний світ героїв, введено символічні постаті та образи, архетипи. Леся Українка у драмах «Кассандра», «Лісова пісня» використовує романтичну піднесеність, миттєве враження і, водночас, символізм. В інших творах вона звертається до питань національної боротьби, проблем свободи, гідності.

Творчість **Михайла Коцюбинського** («Тіні забутих предків», «Fata morgana»), **Василя Стефаника** («Земля», «Камінний хрест») позначені рисами імпресіонізму, проте письменники, змальовуючи події, «пропускають» їх не через власне «я», як це було в літературі західній, а через душі дійових осіб.

Театр. Оскільки в умовах російської імперської дійсності українська література не могла повноцінно розвиватися через законодавчі обмеження, то значна частина культурного життя проявлялася в українському театрі. **Марко Кропивницький** (1840 – 1910), **Іван Карпенко-Карий** (Іван Тобілевич, 1845 – 1907), **Панас Саксаганський** (Панас Тобілевич, 1859 – 1940), **Микола Садовський** (Микола Тобілевич, 1856 – 1933), **Марія Заньковецька** (1854 – 1934) — це ключові постаті українського театру і драматургії кінця XIX – початку XX століть. У **1882 р.** вони в Єлисаветграді (нині — Кропивницький) створили перший український професійний театр — **«Товариство українських акторів»** («Театр корифеїв»). Деякий час ставили вистави за мотивами творів С. Гулака-Артемовського («Запорожець за Дунаєм»), І. Котляревського («Енеїда»), Г. Квітки-Основ'яненка («Сватання на Гончарівці», «Шельменко-денщик»), Т. Шевченка («Назар Стодоля»). Згодом їхній репертуар став збагачуватися за рахунок власних творів — «Боднарівна», «Мартин Боруля», «Сто тисяч», «Хазяїн» І. Карпенка-Карого; «Різдвяна ніч», «Сорочинський ярмарок», «За двома зайцями», «Циганка Аза», «Не судилось», «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці» М. Старицького та ін. Із цими виставами вони успішно виступали в залах Києва, Чернігова, Харкова, Полтави, пропагуючи духовні надбання українського народу.

Відновлена будівля «Театру корифеїв», 1867 р., м. Кропивницький

На основі «Товариства українських акторів» було створено близько 30 театральних колективів. Вони

гастролювали не лише на Наддніпрянщині, але і в Галичині та Буковині. Під їхнім впливом і в Наддністрянщині також виникали українські театральні трупи. Перший український театр у Львові діяв з 1864 р. Репертуар театру було розширено за рахунок п'єс братів Тобілевичів, Івана Франка (драма «Украдене щастя») тощо.

Деякий час українські артисти на території Російської імперії були змушені ставити лише комедії, жартівливі сценки. Лише згодом, у періоди послаблення царської цензури, стало можливим використання серйозних драм.

Трупа М. Кропивницького, 1880-і рр.

Реалізм в українському образотворчому мистецтві частіше був частиною класицизму чи романтизму. Власне живопис відігравав в українському мистецтві провідну роль. Активно працювали художники **Іван Соколов** (1823 – 1910), **Костянтин Трутовський** (1826 – 1893). Відомим українським художником-реалістом був **Микола Пимоненко** (1862 – 1912), автор картин «Святочне (Різдвяне) ворожіння» (1888), «Жнива в Україні» (1896), «З лісу» (1900), «Вечоріє» (1900), «Весілля у Київській губернії» (1891) та ін. Він намалював десятки портретів, картин із побуту українських селян і городян. Сюжети його творчості невибагливі, життєві, водночас вражаючі і хвилюючі, передають сцени праці, звичаїв, повсякденного життя селян (весілля, побачення, повернення з роботи, сватання, тощо). Видатною представницею мистецтва модерну була художниця **Марія Башкирцева**, чиї картини і «Щоденник» здобули світову славу.

Визначним майстром-пейзажистом грецького походження із Маріуполя був **Архип Куїнджі** (1841 – 1910). Йому належать такі картини, як «Чумацький шлях у Маріуполі», «Ранок на Дніпрі», «Українська ніч», «Вечір в Україні», «Степ», «Місячна ніч на Дніпрі».

«Портрет дівчини-українки» («Портрет Марії Нестеренко»), художник М. Пимоненко, 1896 р.

«Київська квітникарка», художник М. Пимоненко, 1897 р.

«Чумацький шлях у Маріуполі», художник Архип Куїнджі, 1875 р.

«Місячна ніч на Дніпрі», художник Архип Куїнджі, 1880 р.

Чималий внесок у розвиток побутового жанру зробив **Киріак Костанді** (1852 – 1921). Окрасою національної культури стали його картини «Рання весна», «В люди», «Гуси». Змушують задуматися над трагізмом життя сповнені реалізму картини **Миколи Ярошенка** (1846 – 1898).

Великий вплив на розвиток українського живопису мали **Ілля Ріпин** (1844 – 1930) та **Іван Айвазовський** (1817 – 1900). Ріпин, який походив із родини українських козаків, був одним із провідних художників-реалістів Російської імперії. Він створив галерею портретів своїх сучасників, полотен на історичну та біблійну тематику. З останніх особливо вражали сучасників «Христос воскрешає доньку Яіра» та «Христос у Гетсиманському саду».

Хрестоматійними стали його картини «Бурлаки на Волзі» та «Запорожці пишуть листа турецькому султану» як художні зображення-протиставлення менталітету російського й українського народів. Цінними є його картини з українського побуту «Українка біля тину», «Українська хата», «Вечорниці».

«Вечорниці», художник Ілля Ріпин, 1881 р.

«Українка біля тину», художник Ілля Ріпин, 1876 р.

Відомий художник-мариніст Іван Айвазовський був вірменського походження, але тривалий час жив і працював в Україні, зокрема у Криму. Його картини з морської тематики виконані переважно в романтичному стилі. Однак, його картини «Чумаки в Малоросії», «Зимова сцена в Малоросії», «Український пейзаж з чумаками при місяці», «Весілля в Україні» виконані саме у стилі реалізму.

Сергій Васильківський (1854 – 1917) у своїх картинах «Весна в Україні», «Ранок», «Отара в степу», «Степ на Україні», «На Харківщині», «Околиця», «Полтавщина», «Сільська вулиця» намагався передати красу українського степу, побут українських селян. Його бачення козацької епохи знайшли відображення в картинах «Козацький двір», «Козаки в степу» (1890); «Козача левада» (1893) та ін. Загалом він створив понад 3,5 тисячі полотен. Творчість Сергія Васильківського вважають вершиною пейзажного живопису.

«Козацький двір», художник Сергій Васильківський, кін. XIX ст.

«Шевченко на засланні», художник Корнило Устиянович, близько 1870 р.

Значний вплив художніх шкіл Австрії та Німеччини відчувається в картинах західноукраїнських імпресіоністів. При цьому їхня творчість зберігає національний колорит і самобутність. Ліричністю і глибиною задумів відрізняються картини **Корнила Устияновича** (1839 – 1903) «Шевченко на засланні», «Бойківська пара», «Мазепа на переправі через Дніпро», «Гуцулка біля джерела». Портретним живописом займався **Теофіл Копистинський** (1844 – 1916), пейзажами — **Тит Романчук** (1865 – 1911).

. «Гуцулки біля церкви», художник Іван Труш, поч. XX ст.

«Венеція», художник Іван Труш, 1908 р.

Художника-імпресіоніста **Івана Труша** (1869 – 1941) називали «поетом кольору та Сонця». Малював пейзажі, повсякденне життя українців Карпат. Цей уродженець Львівщини тривалий час навчався у Кракові, Відні, Мюнхені. На запрошення Олени Пчілки побував на Полтавщині, одружився з дочкою Михайла Драгоманова Аріадною. Згодом молоде подружжя проживало у Львові. У 1900 р. Труш намалював портрет Лесі Українки.

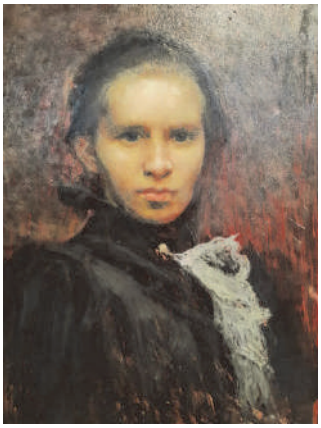

. «Портрет Лесі Українки», художник Іван Труш, 1900 р.

Олександр Мурашко навчався у Вищому художньому училищі Петербурзької академії мистецтв. Під впливом Іллі Ріпина став художником-реалістом. Згодом продовжив навчання в Парижі, Мюнхені, відвідував численні музеї та картинні галереї. Став малювати картини у стилі імпресіонізму. Використовуючи певні прийоми цього стилю, Мурашко намагався уникати міфологічних символів, алегорій. Серед персонажів його картин — звичайні люди, хоча не завжди у звичному для них середовищі. Світове визнання Олександру Мурашку принесли картини «Карусель», «Селянська родина», «Дівчина в червонім капелюшку» (1902–1903 рр.).

«Карусель»,
художник Олександр Мурашко, 1906 р.

«Дівчина в червонім капелюшку»,
художник Олександр Мурашко, 1903 р.

Архітектура в українських землях також зазнавала європейських впливів. У другій половині XIX – на початку XX ст. українські міста бурхливо зростали. Більшість будівель — житлові будинки, заводи, фабрики, елеватори — споруджували за максимально простими проєктами. Водночас будівлі вокзалів, закладів освіти, музеїв зводили в різних архітектурних стилях.

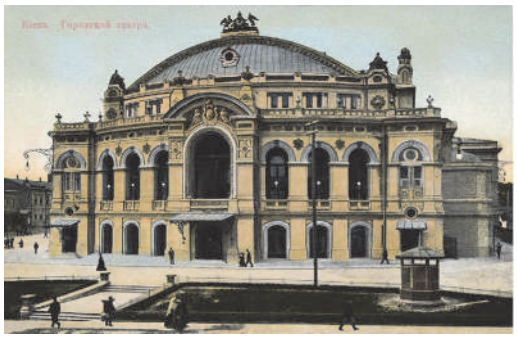

Київський міський театр

Володимирський собор у Києві

Так, у Києві було зведено будинок міської думи у стилі бароко, готель «Континенталь», будівлю театру, у неовізантійському стилі в 1896 р. було зведено Володимирський собор у Києві за проєктом Олександра Беретті. Низку будинків, що стали окрасою Києва, було зведено за проєктами Владислава Городецького (1863 – 1930). Серед них — міський музей у Києві у стилі неокласицизму; католицький костел Святого Миколая та будинок із химерами зведені в неоготичному стилі, будинок Бендерського — у необароковому стилі та інші.

Будинок з химерами, архітектор В. Городецький, м. Київ, 1903 р.

Костел Святого Миколая, архітектор В. Городецький, м. Київ, 1899–1909 рр.

Численні вокзали і депо Наддніпрянщини було побудовано під керівництвом архітектора Олександра Кобелєва. Олексій Бекетов спроєктував низку будинків у Харкові, драматичний театр у Сімферополі.

Будинок Національного банку України, архітектор Олександр Кобелєв, 1905 р.

Земельний банк у Харкові, архітектор Олексій Бекетов, 1898 р.

Архітектору Василю Кричевському (1873 – 1952) належать проєкти будинків Полтавського губернського земства (1903–1908), дім Грушевських у Києві (1908–1909). Вони виконані у стилі «український архітектурний модерн». У 1887 р. під керівництвом архітекторів Фердинанда Фельнера і Германа Гельмера у стилі віденського бароко було споруджено оперний театр у м. Одеса (тепер — Одеський національний академічний театр опери та балету).

В українських землях Австро-Угорщини поширеним архітектурним стилем була віденська сецесія — будівлі прикрашали стилізованими квітами, лініями. З-поміж інших привертають до себе увагу

проєкти архітектора Юліяна Захаревича (1837 – 1898) у Львові, Чернівцях. Серед них — головний корпус Львівської політехніки, будинок Галицької ощадної каси. Проєкт будинку страхового товариства «Дністер» у м. Львів належить архітектору Івану Левинському (1851 – 1919). Він же був причетний до проєкту Головного залізничного вокзалу у Львові, церкви в с. Підберізці та ін. Окремі проєкти Захаревич і Левинський виконували разом.

Одеський національний академічний театр опери та балету

Будинок Полтавського губернського земства, архітектор Василь Кричевський

Головний корпус Львівської політехніки, архітектор Юліян Захаревич

Синагога в Чернівцях, архітектор Юліян Захаревич

Резиденція митрополитів Буковини і Далмації в Чернівцях, архітектор Йозеф Главка

Чеський архітектор Йозеф Главка (1831 – 1908) майже 20 років створював у Чернівцях справжній шедевр — Резиденцію митрополитів Буковини і Далмації (1864–1882), яка на сьогодні внесена до списку Світової спадщини ЮНЕСКО. Він також спроєктував Будинок крайового уряду Буковини (тепер це будівля факультету історії, політології і міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича).

Нові риси появились у другій половині XIX – на початку XX ст. в **українській скульптурі**. Широко відомими стали роботи Леоніда Позена (1849 – 1921). Серед них — пам'ятник Івану Котляревському в Полтаві (1903), пам'ятник Миколі Гоголю в Полтаві (1915), а також його малі скульптурні композиції «Шинкар», «На волах», «Лірник», «Кобзар», «Переселенці», «Запорожець у розвідці» та ін.

Яскравим прикладом монументальної скульптури цього періоду є пам'ятник Богдану Хмельницькому в м. Київ (скульптор Михайло Микешин, 1888 р.).

«Пам'ятник Івану Котляревському», м. Полтава, скульптор Леонід Позен, 1903 р.

«Запорожець у розвідці», скульптор Леонід Позен, 1887 р.

«Лірник», скульптор Леонід Позен, 1883 р.

«Переселенці», скульптор Леонід Позен, 1884 р.

Пам'ятник Богдану Хмельницькому, скульптор Михайло Микешин, м. Київ, 1888 р.

Активно розвивалося скульптурне мистецтво в українських землях на території Австро-Угорщини. Для нього були притаманні монументально-декоративна пластика і стилі необароко, художнє ліплення, аттики, маскарони, погруддя, скульптури святих, поетів і письменників. Ними прикрашали палаци і громадські будівлі, храми, вулиці міст.

Італійцеві Парісу Філіпі (1836 – 1874) належать численні скульптури у стилі романтизму та реалізму у Львові. Він є автором багатьох скульптурних портретів, надгробних пам'ятників.

Надзвичайно багатою є спадщина скульптора Петра-Віталіса Гарасимовича (1857 – 1914). Його роботи прикрашають десятки будівель Львова, Жовкви та багатьох інших міст Галичини.

«Слава», скульптор Петро Війтович, 1900 р.

«Геній драми і комедії», скульптор Петро Війтович, 1900 р.

«Геній музики», скульптор Петро Війтович, 1900 р.

«Опікунський дух Галичини», скульптор Теодор Риґер, 1881 р.

«Ощадність. Рільництво. Промисловість», скульптор Леонард Марконі, 1891 р.

Фронтони Львівського оперного театру, головного вокзалу Львова прикрашені символічними скульптурами Петра Війтовича (1862 – 1938). Ними є окремі скульптури та цілі композиції — «Слава»,

«Геній музики», «Геній драми і комедії», скульптура святого Флоріана та ін. Польському скульптору Теодору Риґеру (1841 – 1913) належать скульптурні композиції в алегоричному стилі на теперішній будівлі Львівського національного університету імені Івана Франка — «Опікунський дух Галичини», «Наука (Мудрість)», «Праця».

1. Чому в умовах Російської імперії українська література не могла повноцінно розвиватися, а театр став головною сферою культурного життя? Назвіть представників «Театру корифеїв». 2. Чи можна стверджувати, що творчість Іллі Ріпина є протиставленням російської та української ментальностей? Обґрунтуйте свою позицію. 3. Які споруди Василя Кричевського виконані у стилі українського архітектурного модерну?

Працюємо разом.

Вправа «Виставка». У парах чи групах складіть концепцію виставки «Від реалізму до модерну», обравши по одному твору (картина, скульптура, архітектурний об'єкт) від кожного стилю, згаданого в тексті. Напишіть короткі анотації до кожного експоната, пояснюючи, як він ілюструє ключові риси свого стилю.

Корисна гра:

«Український реалізм і модерн»
https://cutt.ly/ur18jlLj

Перевірте себе

I **1.** Як промислова революція та загальні соціальні трансформації XIX століття сприяли як розквіту, так і поступовому занепаду традиційних мистецьких форм? **2.** Чи можна стверджувати, що розвиток «українського модерну» був запізнілим, але водночас унікальним явищем у контексті європейського мистецтва, що мав свої особливості, пов'язані з національними реаліями? Поясніть свої міркування.

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання у класі.

4. Поясніть, чи може мистецтво, як це було з реалізмом у творах Діккенса та Бальзака, дійсно впливати на політичні та соціальні зміни в суспільстві. **5.** Наскільки реалізм, імпресіонізм і модернізм, попри свою різноманітність, були взаємопов'язаними і впливали один на одного, а не існували як абсолютно незалежні стилі?

III **6. Вправа «Есей».** Напишіть есей на тему: «Взаємодія мистецтва і суспільства: урок XIX століття». Проаналізуйте, як соціальні, економічні та політичні зміни відобразилися в різних мистецьких стилях. Спрогнозуйте, які стилі можуть з'явитися в сучасному світі як реакція на поточні суспільні виклики.

STEM-кейс до розділу 7 «Українська наука XIX – початку XX століття»

Хроніка відкриттів: таймлайн українських наукових винаходів

- Створіть таймлайн 1800–1914 років, використовуючи онлайн-платформу Canva або шаблони лінії часу у програмі PowerPoint.
- Позначте дати найвизначніших, на вашу думку, наукових відкриттів українських учених. На бажання, додайте зображення винаходів або світлини науковців.

Інтерактивна карта «Українські науковці»

- За допомогою онлайн-застосунку Google My Maps, скориставшись покликанням https://cutt.ly/vtav0jjO або QR-кодом, позначте на онлайн-мапі міста, де народилися, навчались або працювали українські вчені.
- Додайте короткий опис-коментар до позначок.

Віртуальна лабораторія

- Дослідіть наукові проєкти Івана Пулюя, Ігоря Сікорського, Федора Піддубного, Платона Симиренка (на вибір).
- Намалюйте або змоделюйте один із їхніх винаходів на папері або онлайн-платформі Tinkercad, скориставшись покликанням https://cutt.ly/Utav9ljz або QR-кодом.

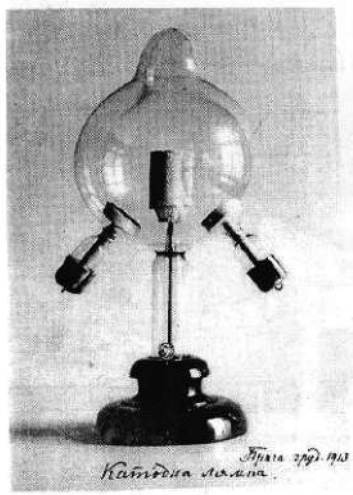

Лампа Пулюя з авторським підписом, 1913 р.

Один з перших знімків І. Пулюя: рука доньки дослідника Наталі, 1895 р.

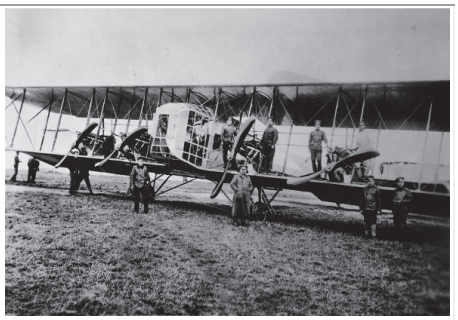

Літак І. Сікорського «Ілля Муромець», 1914 р.

Літак І. Сікорського «Руський витязь», 1915 р.

Перші моделі гідроплана І. Сікорського

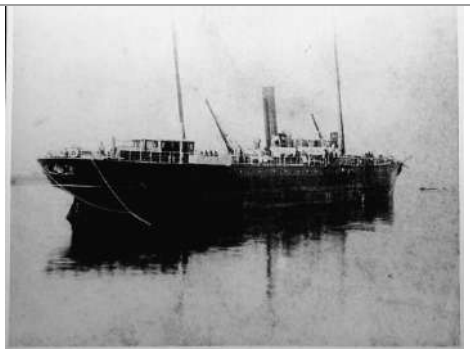

Пароплав «Українець», побудований за кошти родини Симиренків

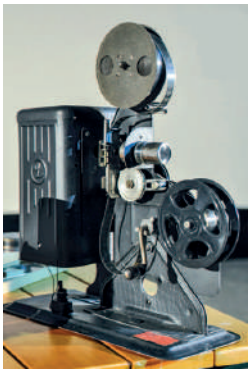

Реконструйований кіноапарат Йосипа Тимченка з механізмом «равлик», винайденим ним у 1893 р., 2013 р.

Електричний трамвай на Володимирському узвозі в Києві, впроваджений у 1892 р., через 10 років після винаходу Федора Піроцького

Інтегруємо! Історія поза історією
Розділ 7
«Поговоримо про моду»

Київські модниці та модники

Ознайомтесь із текстом і виконайте завдання.

- ***Історико-економічний аналіз.*** *Розрахуйте, скільки днів оренди двокімнатної квартири в Києві коштувала найдорожча позиція в каталозі «Меріліз» — плаття на вихід, 85 руб. Складіть пропорцію.*
- ***«Модний маршрут».*** *Уявіть, що ви — багата киянка / киянин 1913 року та плануєте поїздку за кордон для оновлення гардероба: а) складіть свій «Модний маршрут», обравши мінімум 3 країни з тексту, обґрунтуйте вибір кожної країни, вказавши, що саме ви там плануєте придбати; б) визначте приблизний бюджет на квитки (за текстом) та зробіть висновок про економічну доцільність такої подорожі.*
- ***Дизайнерський проєкт «Київська коректива».*** *Опишіть (або замалюйте ескіз), як могло виглядати «типове» денне плаття киянки (стиль, фасон, кольори), порівняно з платтям австрійки. Поясніть, про які національні або культурні особливості киян може свідчити прагнення до яскравості.*

Київ на зламі XIX–XX століть був інтегрований у світовий культурний та економічний простір. Основними центрами світової моди вважалися Париж для жіночого вбрання та Лондон — для чоловічого. Заможні кияни та киянки активно подорожували Європою, здійснюючи так званий «модний шопінг». Географія цих поїздок була надзвичайно широкою й охоплювала більшість європейських країн (Німеччину, Францію, Великобританію, Італію, Скандинавію, Грецію) та навіть Персію. Мандрівки часто відбувалися цілорічно круїзними лайнерами. Поїздка за кордон заради оновлення гардероба була досить витратною. Наприклад, квиток у міжнародному вагоні I класу з Києва до Відня чи Берліна коштував 27 рублів, що дорівнювало місячній оренді дачного будиночка в київському передмісті. Водночас проїзд у II класі був значно дешевшим, а для дітей у віці від 5 до 10 років діяли знижки (25% вартості).

Модні тенденції змінювалися упродовж століття, але, за спостереженнями дослідників, киянки вносили свої корективи, одягаючись трохи яскравіше, ніж німкені, австрійки та нідерландки.

Кожна країна спеціалізувалася на певних товарах:

– Франція: постачала сукні, костюми, вишукану мереживну білизну та капелюшки;
– Німеччина: славилася срібними та бісерними сумками;
– Лондон: був відомий високоякісними тканинами та кашеміровими шалями;
– Туреччина: залишалася центром шкіряних та хутряних виробів (шуб, муфт).

Придбані за кордоном тканини, ґудзики та мереживо часто привозили до Києва, де вже місцеві майстрині та модистки створювали готове вбрання. Особливо високою репутацією користувалися швейні ательє на вулиці Сагайдачного, де працювали фахівці із закордонним досвідом. Киянки, хоч і слідували світовим трендам, вносили власні корективи, віддаючи перевагу трохи яскравішим кольорам, ніж їхні німецькі чи нідерландські сучасниці.

Можливість оновлювати гардероб залежала виключно від фінансового добробуту сім'ї, адже одяг коштував надзвичайно дорого. Для порівняння, на початку 1910-х років:

– місячна оренда двокімнатної квартири коштувала близько 15 рублів;
– кілограм чорної ікри — 1 рубль 80 копійок;
– ціна корови — 60 рублів.

У той час ціни в каталозі мод «Меріліз» 1913 року демонстрували значно вищі витрати на одяг. Наприклад, плаття на вихід могло коштувати до 85 рублів (у понад 5 разів більше за місячну оренду квартири), а один жіночий капелюшок — 12–15 рублів. Блуза — від 7 до 15 рублів, нижні мереживні спідниці — від 3,5 рублів до 13 рублів, чобітки — від 20 до 25 рублів, дамські парасольки — від 11 до 14 рублів. Весільне вбрання коштувало від 40 до 80 рублів. Вечірня мода того періоду була виключно романтичною, використовуючи дорогі матеріали — креп-сатин, шовк, оксамит — та багате оздоблення бісером, аплікаціями та мереживом. Одяг для модного виходу доповнювали горжетками з чорно-бурої лисиці. Популярними були різноманітні намиста.

Світлини з київського фотоательє Франца де Мезера, XIX ст.

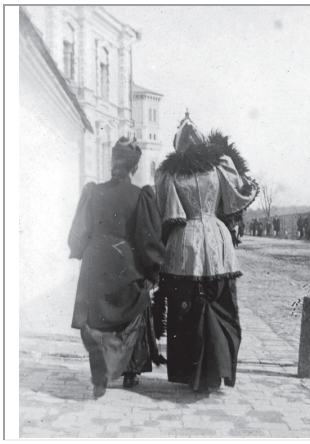

Світлини кін. XIX – поч. XX ст.

Киянки, поч. XX ст.

Львів'янка, 1898 р.

Світлини експонатів приватного музею історичного костюма та стилю Вікторії Лисенко зі сторінки музею в соцмережі «Фейсбук»

Соломія Крушельницька, кін. XIX ст.

Олена Пчілка і Леся Українка, Ялта, січень 1898 р.

Підсумок до розділу 7 «Культура XIX ст.: між реалізмом і модернізмом»

Культурний поступ XIX – початку XX століття

ШЛЯХ УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВА: ВІД КЛАСИЦИЗМУ ДО МОДЕРНУ

Період	Процеси	Стиль	Український контекст
Кінець XVIII – поч. XIX ст.	Поступовий перехід від релігійної до наукової моделі світу.	**Класицизм** (розум, порядок).	Іван Котляревський («Енеїда»). Класицистичні ансамблі міст.
Поч. XIX – сер. XIX ст.	Розквіт романтизму у філософії та літературі. Формування національних культур.	**Романтизм** (почуття, народний дух, історія, фольклор).	Тарас Шевченко («Кобзар»), Кирило-Мефодіївське братство, «Руська трійця» («Русалка Дністровая»). Харківський (1805) та Київський (1834) університети.
Сер. XIX – поч. XX ст.	Ера науково-технічного прогресу. Утвердження еволюціонізму.	**Реалізм** (обєктивне відображення дійсності).	«Театр корифеїв». Науковці: Ілля Мечников (нобеліат, мікробіологія), Федір Піроцький (винахід електричного трамвая).
Кінець XIX – поч. XX ст.	Розвиток університетів і меценатства як основи культурного розвитку.	**Модернізм** (імпресіонізм, сецесія).	«Український модерн», відкриття трипільської культури. Фінансування культури меценатами. Вищі технічні заклади освіти.

Три виміри культурного прогресу XIX століття

НАУКА І ТЕХНІКА
- перехід до наукового світогляду, віра у прогрес
- еволюціоналізм, електрика, радіо, вакцини

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ КУЛЬТУРИ
- формування націй, роль інтелігенції, меценатство
- університети, музеї, меценати

МИСТЕЦЬКА ЕВОЛЮЦІЯ
- класицизм, романтизм, реалізм, імпресіонізм, модернізм (сецесія)

РОЗДІЛ 8

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ: МІЖ ТРАДИЦІЙНИМ І МОДЕРНИМ СУСПІЛЬСТВОМ

§ 50. Світогляд людини XIX століття

Згадайте...

— які ідеї характерні для епохи Просвітництва;

— як змінився світогляд людини XIX століття під впливом промислової революції.

Як ви розумієте... — поняття «позитивізм», «прогресизм», «секулярність»?

Чи знаєте ви, що...

— на світогляд і творчість Івана Франка справили вагомий вплив ідеї англо-американського і польського позитивізму; ще в гімназійні роки та в університеті Франко ознайомився з працями відомих мислителів-позитивістів: «Історією цивілізації в Англії» Г. Бокля, дослідженнями Дж. С. Мілля та Г. Спенсера; навчаючись на філософському факультеті Львівського університету, він відвідував лекції Ю. Охоровича — одного з провідних представників польського позитивізму;

— Іван Франко розрізняв кілька форм суспільного прогресу: розвиток національної самобутності (мови, традицій, культури), економічний, громадський та освітній поступ; він вважав історію людства від початку Великої французької революції послідовністю глибоких змін у політичній, економічній і культурній сферах європейських країн, поділяючи просвітницько-позитивістське бачення суспільного поступу; водночас учений не погоджувався з уявленням про історію як «безперервний поступ»?

50.1. Зміни в житті та цінностях «довгого XIX ст.»

Епоха наполеонівських війн призвела до суттєвих змін у світогляді не лише освіченої еліти європейських країн, але й більшості суспільних станів та верств населення. Декілька важливих процесів, що тривали впродовж «довгого XIX ст.», продовжували змінювати ставлення пересічних людей до навколишнього світу, влади, релігії, цінностей.

Завдяки тривалим війнам, революціям, технічній модернізації, переселенню великих мас населення на нові континенти, міграції селян до міст, посиленню ролі капіталу змінювались уявлення людей про цей світ і своє місце в ньому. Руйнувалися старі патріархальні цінності, традиційні сім'ї. Важливими ознаками доби стали **позитивізм, прогресизм і секулярність.**

1. *Які ключові історичні процеси «довгого XIX ст.» (крім наполеонівських війн) призвели до зміни світогляду європейців?* ***2.*** *Визначте, як змінилося коло спілкування пересічної людини в XIX ст. порівняно з попередніми епохами.* ***3.*** *Які традиційні цінності руйнувалися, на вашу думку, в результаті соціальних та економічних змін, що відбувалися в Європі в XIX ст.?*

50.2. Позитивізм і нові виклики: науковий підхід, демографія і «голодна свобода»

Позитивізм, започаткований Огюстом Контом у 1830-х рр., запропонував новий підхід до розуміння світу, заснований на емпіричних науках. Конт вважав, що людство досягло «позитивної» стадії розвитку, де знання ґрунтуються на спостереженнях і фактах, а не на релігійних чи метафізичних припущеннях. У своїй праці «Курс позитивної філософії» (1830–1842) він закликав до систематизації знань через наукові методи: «Довіряй лише фактам, які можна довести, і не витрачай час на вигадки чи містику». Це ніби заклик вірити лише в те, що наука може пояснити.

Емпіричні науки — це науки, які досліджують світ через спостереження, експерименти та факти, отримані за допомогою наших відчуттів (зір, слух, дотик тощо). Це науки, які спираються на те, що ми бачимо, чуємо чи можемо виміряти, а не на припущення чи фантазії. Погляди Конта сприяли розвитку природничих наук — біології, хімії, фізики. Загалом позитивізм мав величезний вплив на все XIX ст. Він спричинив накопичення знань у кожній галузі науки — створення детальних довідників, енциклопедій, колекцій рослин і тварин, накопичення історичних джерел — літописів, хронік і т. д. Збір і систематизація знань дозволили здійснити низку наукових відкриттів і прискорили промисловий розвиток людства.

Позитивізм виник у результаті еволюції філософії Просвітництва, але не був тотожний їй. Позитивісти усвідомлювали, що надання освіти широким колам населення не зменшить наявні проблеми та

труднощі, що промисловий переворот несе в собі нові виклики та загрози як для цілих держав так і для окремих осіб. Такими загрозами стали дедалі більша смертоносність війн, збільшення ризиків поширення епідемій.

Несподіваною проблемою виявився **демографічний вибух** — швидке зростання чисельності населення завдяки збереженню високого рівня народжуваності і зменшенню рівня смертності. Якщо демографічний вибух відбувався у селі — це спричиняло різке збідніння селян. Якщо батькам належало 15 гектарів землі, то трьом їхнім дітям могло у спадок перейти лише по 5 гектарів. Вже через 3–4 покоління більшість селян не могли прогодувати себе із тієї землі, якою володіли. Держави тоді почали законодавчо обмежувати такі процеси. Землю можна було передати лише одному спадкоємцеві — як правило, найстаршому сину, інші діти були змушені мігрувати в міста в пошуках роботи. Міста ж були переповнені безробітними людьми. Така ситуація погіршувала взаємини між поколіннями в одній родині, спричиняла численні трагедії та конфлікти. Якщо в попередні епохи саме родина і сім'я були основним колом спілкування людини, то в XIX ст. доводилося все частіше контактувати із владою, державними чиновниками, власниками підприємств та їх найманим персоналом. Це суттєво змінювало повсякденний уклад, коло інтересів, можливість відпочинку і навіть релігійні уподобання.

«Вільний час» («Гравець на цитрі»), художник Еміль Рау, 1890 р.

«Свинцева шахта в Сельбеку», художник Крістіан Людвіг Бокельман, 1888 р.

Новими викликами стали зникнення багатьох давніх професій і поява зовсім нових, скорочення відстаней і прискорення темпу життя. Та чи не найбільшим викликом стала **«голодна свобода»**. Наприкінці XVIII – у XIX ст. в більшості країн Європи було скасовано кріпацтво, заборонено рабство. Та це не призвело до негайного покращення становища соціальних низів. Навпаки, становище

багатьох колишніх кріпаків чи рабів погіршилось. Отримавши свободу, вони не отримали знарядь і засобів виробництва, були змушені працювати за мізерну плату, іноді просто за їжу і дах над головою. Подальша боротьба низів за гідну оплату праці, за рівні права із верхівкою суспільства стала важливим фактором європейської і світової історії.

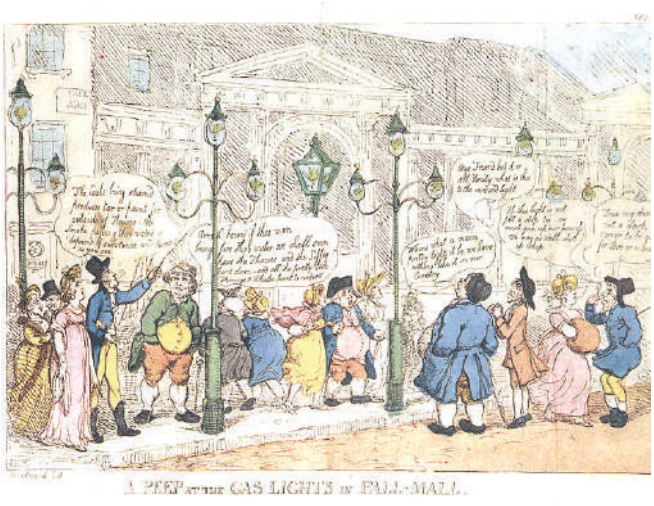

«Огляд гасових ліхтарів біля торгового центру Пел-Мел», художники Томас Роулендсон і Джордж Мургатройд Вудворд, 1808–1809 рр.

«Некваліфікований помічник», художник Бернард Партрідж, 1912 р.

Люди XIX ст. мали доволі малий вибір шляхів для покращення своєї долі. Якщо раніше для цього потрібно було ставати васалом у сеньйора, сподіваючись отримати за вірну службу землю, то зараз можна було розбагатіти на торгівлі, запровадженні нових винаходів у виробництво, пошуку золота в нових землях, роботі у великих торгових компаніях у колоніях. Із кожним новим десятиліттям шляхів для особистого успіху збільшувалося, але важливою підставою для цього стала необхідність здобуття якісної освіти. Знання і навики давали можливості соціального ліфту. Здібна людина, завдяки своєму розуму, наполегливій праці із низів могла вийти якщо не на вершину соціальної піраміди, то хоча б на кілька щаблів вище порівняно зі своїми батьками. Неписемна людина не могла стати кваліфікованим інженером, агрономом, лікарем, учителем чи навіть робітником на дорогому обладнанні на заводі чи фабриці. Вона могла сподіватися лише на низькооплачувану, важку фізичну роботу. З цієї причини прагнення до освіти набувало загальноєвропейського характеру, вело до появи все нових шкіл, гімназій, ліцеїв, університетів, збільшення кількості учнів і студентів у них.

Учні 3-го класу Дрогобицької гімназії,
зліва у другому ряді першим стоїть 14-літній Іван Франко, 1870 р.

***1.** Чому, на думку позитивістів, надання освіти широким колам населення не вирішувало наявних проблем, і які нові загрози несла промислова революція? **2.** Які наслідки мав демографічний вибух для селянської родини та міст, і як держави намагалися законодавчо обмежити цей процес? **3.** Поясніть, що таке «голодна свобода» і чому скасування кріпацтва та рабства не призвело до негайного покращення становища соціальних низів.*

50.3. Прогресизм і секулярність. Віра в поступ, нові ідеї та ослаблення впливу церкви

Прогресизм, або віра в неминучий прогрес, був ще однією визначальною рисою XIX ст. Ця ідея виникла з промислової революції, яка принесла парові машини, залізниці та нові технології. Люди вірили, що наука й освіта приведуть до подолання бідності, хвороб і нерівності.

Прогрес (або як в Івана Франка — поступ) зображався як рух людства від варварства до цивілізації. Він мав відбуватися не лише у вдосконаленні, покращенні матеріального світу — накопиченні багатств, зростанні рівня добробуту, але і мав спостерігатися у вдосконаленні політичного устрою, збільшенні політичних прав усе нових і нових прошарків суспільства, зрівнянні у правах чоловіків і жінок, покращенні становища дітей і людей старшого віку, в'язнів, зменшенні бідності.

Філософським підґрунтям прогресизму була діалектика Гегеля, який бачив історію як рух до свободи через конфлікти. У політичній сфері прогресизм проявлявся в ліберальних реформах: скасуванні кріпацтва, розширенні виборчих прав і створенні конституційних держав.

Однак, політичні та економічні процеси XIX ст. продемонстрували помилковість ідеалізації прогресу. Надання політичних прав промисловцям і підприємцям у Великій Британії спричинило погіршення становища найманих робітників і породило нові соціальні конфлікти. Подібне згодом стало відбуватися у Франції, Німеччині, інших країнах. Згодом успішний промисловий розвиток спричинив появу промислових монополій, що породило замість тривкого розвитку певний застій, а то й деградацію. Вже наприкінці XIX ст. стало очевидним, що в історії прогрес може змінюватися регресом, стагнацією (тупцюванням на місці), кризою і навпаки. Варто підкреслити, що прогресизм спричинив зміну ставлення до людини завдяки теорії Дарвіна. Адже якщо в минулому людина походить від мавпоподібних істот і вона з кожним поколінням стає все сильнішою, мудрішою, то, очевидно, в майбутньому появиться новий вид — надлюдина. Такі висновки спричинили появу псевдонаукових расових теорій — коли представники різних країн намагалися обґрунтувати, чому саме народ їхньої держави має право панувати над іншими. Так виправдовувалось і панування європейців над народами Африки, Азії, Австралії, Північної та Південної Америки. Лише після трагедій XX ст. стане очевидною помилковість і навіть злочинність таких ідей.

Важливим елементом світогляду XIX ст., зменшуючи вплив релігії на суспільне життя, стала секулярність. **Секулярність** означає перехід від релігійно орієнтованого до світського (нерелігійного) суспільства, де релігія є приватною справою, а не державною. Це принцип, що передбачає відокремлення церкви (релігії) від держави та суспільного життя: держава не втручається в релігійні справи (наприклад, не фінансує церкву, не нав'язує вірування), а церква не впливає на державну політику (наприклад, не диктує закони). Просвітництво XVIII ст. заклало основи для цього, а наукові відкриття XIX ст. руйнували релігійні догми. Революції у Франції та в інших країнах, поширення дії Кодексу Наполеона в Європі сприяли відокремленню церкви від держави. Представники різних релігійних конфесій зрівнювалися у правах перед законом. Церковні організації втрачали землеволодіння, будівлі, вплив на систему освіти й науки. Церква була змушена передати державним службовцям право реєструвати шлюби, народження та смерть людини. Вона могла все менше втручатися у приватне життя вірян. Водночас вплив релігії в суспільстві зберігався. Церква стала насамперед доброчинною організацією. Вона опікувалася хворими, сиротами, престарілими, надавала психологічну і матеріальну підтримку нужденним.

«Таємниця британської величі» («Королева Великої Британії дарує Біблію в залі для аудієнцій у Віндзорі»), художник Томас-Джон Баркер, близько 1863 р.

«Сестра милосердя», художник Микола Ярошенко, 1886 р.

Основним наслідком секулярності стала втрата церквою монополії на вплив за розум людини. Це мало як негативні, так і позитивні наслідки. Серед негативних наслідків було зростання на певних етапах жорстокості, байдужості серед широких кіл населення. Появився навіть **атеїзм** — заперечення існування Бога. Його прихильники — атеїсти — могли навіть переслідувати, піддавати репресіям вірян. Ідеї атеїзму були притаманні насамперед послідовникам Карла Маркса та Фрідріха Ніцше. Тоталітарні режими XX ст. — комуністичні (які спиралися на марксистську ідеологію) та нацистський (який частково використовував окремі ідеї Ніцше) — пропагували атеїстичне світобачення.

Позитивними наслідками секулярності стали церковні реформи, які проводилися католиками, православними, протестантами. Якщо раніше вони могли, користуючись певною монополією на віру, зловживати своїм становищем, то тепер ставали більш гуманними, доброчинними.

1. Які політичні реформи стали проявом прогресизму в політичній сфері? 2. Наведіть приклади помилковості ідеалізації прогресу в XIX ст. Як теорія Дарвіна була використана для обґрунтування расових теорій і панування одних народів над іншими? 3. Назвіть основні наслідки секулярності для церкви та суспільства.

Працюємо разом.

Вправа ««Соціальний ліфт» XIX століття». Утворіть пари чи групи. Створіть «піраміду можливостей» XIX століття. Наведіть приклади нових шляхів для покращення долі. Складіть порівняльну таблицю (діаграму Венна) між «васальним» (попередні епохи) та «освітнім» (XIX ст.) шляхами до успіху, визначивши ключові вимоги та очікувані винагороди для кожного. Презентуйте свої висновки, відповівши на запитання: Який із цих шляхів (освіта чи спадщина) був більш доступним для широких мас населення і чому?

Корисна гра:

«Цінності XIX століття»

https://cutt.ly/otav4DJy

Перевірте себе

I **1.** Розмістіть у хронологічному порядку такі події / явища: поява позитивізму; виникнення расових теорій; скасування кріпацтва / рабства в більшості країн Європи; поширення дії Кодексу Наполеона; філософія Просвітництва. **2.** Назвіть і покажіть на карті (на другому форзаці частини 1 підручника «Історія: Україна і світ») географічні регіони, куди відбувалися міграції населення.

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання у класі. **4.** Проаналізуйте, як ідеї позитивізму, прогресизму та секулярності, незважаючи на їхню мету раціонального та гуманного розвитку, самі породили нові соціальні проблеми та загрози. Назвіть ці нові виклики. **5.** Оцініть, чи дійсно матеріальний і технологічний прогрес у XIX столітті випереджав соціальний та етичний прогрес. Як ці історичні приклади вчать нас критично ставитися до поняття «поступу», який не супроводжується комплексними соціальними реформами та захистом людської гідності?

III **6. Вправа «Секулярність: за і проти».** Сформулюйте по три позитивні та негативні наслідки секулярності для суспільства XIX ст. Напишіть короткий есей на тему: «Функції церкви в XIX столітті: від політики до доброчинності».

§ 51. Сільський побут

Згадайте...

— які категорії населення переважали в європейському суспільстві XIX століття;

— які аграрні реформи проведено в Європі в цей період.

Як ви розумієте... — поняття «громада», «традиційне суспільство»?

Чи знаєте ви, що...

— у другій половині XIX століття населення України збільшилося з приблизно 13,5 до 26 мільйонів осіб; основну частину складали селяни: у середині століття вони становили близько 90% населення, а перед початком Першої світової війни — близько 85%;

— на городах селян з'явилися нові культури: соняшник, кукурудза, томати, баклажани, перець, а особливе місце на українських городах посіла картопля?

51.1. Загальний контекст та ключові фактори життя селянства

Попри те, що в XIX ст. стрімко зростало населення міст, аж до Першої світової війни більшість населення Європи і світу проживала у сільській місцевості. Становище селян у різних країнах суттєво відрізнялося. Воно залежало від багатьох факторів — наявності чи відсутності кріпацтва, впливу і ролі сільських громад, близькості чи віддаленості конкретного села від міста, судноплавної річки, моря, а пізніше залізничних станцій. Одним із ключових факторів життя селян у XIX ст. залишався клімат, погодні умови.

Історичний контекст скасування кріпацтва у країнах Європи
Велика Британія. У Великій Британії кріпацтво зникло ще в середньовіччі (XIV–XV ст.), замість нього існували орендні відносини. У XIX ст. селяни були вільними фермерами або наймитами.
Данія. Реформи 1788 року скасували кріпацтво («ставнсбанд»). Селяни отримали свободу, але земля залишалася у поміщиків.
Франція. Кріпацтво скасовано під час Великої французької революції (4 серпня 1789 р.). Селяни отримали свободу, але часто без землі.
Швейцарія. Кріпацтво скасовано поступово після Французької революції та під впливом Наполеона (Гельветська республіка, 1798). До 1815 року селяни стали вільними.
Італія. Реформи Наполеона: 1806 р. у Королівстві Неаполь, 1812 р. в Сицилії; 1861 р. — остаточне скасування панщини в Королівстві Італія.
Німеччина (Пруссія). Реформи Штейна-Гарденберга (1807–1810) скасували кріпацтво в Пруссії. Селяни отримали свободу, але мали викупляти землю, що призвело до боргів і бідності для багатьох.
Швеція. Кріпацтво зникло до XIX ст. У 1809–1828 рр. реформи остаточно ліквідували феодальні відносини, селяни стали вільними фермерами.
Сербія. Кріпацтво скасовано після реформ Мілоша Обреновича. Селяни отримали свободу і землю, але економічна залежність зберігалася.

Австрійська імперія. В 1781 році Йосиф II скасував кріпацтво в Австрії і Чехії, а в 1782 році — у Галичині. Панщину було обмежено. Революція 1848 року зумовила скасування панщини у всіх землях імперії (Австрія, Угорщина, Чехія, Словаччина, Хорватія), включно з Галичиною, Буковиною та Закарпаттям (Україна). Частина землі залишалася у власності поміщиків, що вимагало викупу чи додаткової оплати за користування сервітутами — пасовищами, лісами, водоймами.

Російська імперія. Реформа Олександра II (Маніфест 19 лютого 1861 року) скасувала кріпацтво в Росії, включно з Наддніпрянською Україною. Селяни отримали свободу, але викуп землі спричинив економічні труднощі. У частині земель селянські наділи було суттєво зменшено, вартість землі, яку селяни мали сплачувати державі, було завищено. До 1905 р. селяни переплатили за свою землю утричі більше, ніж вона коштувала. Лише на Правобережній Україні розміри селянських наділів дещо зросли за рахунок фільварків польських поміщиків.

Польща (Царство Польське). У рамках Російської імперії кріпацтво скасовано в 1864 році після Січневого повстання.

Румунія. Кріпацтво скасовано реформою Олександра Куза 1864 року. Селяни отримали свободу та частину землі, але викупні платежі ускладнювали їхнє життя.

Скасування кріпацтва в Європі відбувалося поступово, починаючи з кінця XVIII ст. (Данія, Франція) і завершуючи серединою XIX ст. (Росія, Румунія). Наявність чи відсутність кріпацтва суттєво впливала на економічний розвиток країн. У більшості країн селяни отримували особисту свободу, але не завжди землю. Викупні платежі чи оренда землі створювали економічні труднощі, що змушувало селян мігрувати до міст.

Скасування панщини створювало можливості для покращення долі селян, але не було гарантією безтурботного їхнього життя. Більш того, життя багатьох селян після ліквідації кріпацтва погіршувалося.

Історична розвідка

«Праця безмірна».
Історик Микола Вітенко про зміну становища селян після селянської реформи.

1. На прикладі Іллі Шестернака поясніть, як «вільна людина» могла опинитися в гіршому економічному становищі, ніж її батько-кріпак. 2. Який соціальний інститут, відсутність якого ілюструє доля Шестернака, був життєво необхідний для захисту селян у старості?

Газета «Służba dworska» повідомляла про випадок, котрий стався зі слугою Іллею Кириловичем Шестернаком. Його батько був кріпаком, але користувався полем, трьома сіножатями, лугами, мав 5 штук худоби і 12 овець. Після 1848 р. двір позбавив його сіножатей і лугів, а згодом і 4 моргів поля. В результаті, до І. Шестернака перейшла лише хата і чверть морга поля. Він був змушений найматися як річний форналь у фільварку в с. Коцельники. Так він там і працював до 1904 р., переживши 7 орендарів. Щороку І. Шестернак заробляв 36 зол. ринських та хмиз для палива. Про його долю сучасники писали: «Праця безмірна — брага, ґуральня, біля худоби, в лісі, в полі, в неділі і свята. Били його батогом, палицею, кулаком. Його батько працював 3 дні для двору, а 3 для себе. А Ілько працював (вільна людина) 7 днів на тиждень...». На старість йому

давали менше роботи, оскільки поміщик Красицький пам'ятав слугу ще з дитинства і з певних моральних міркувань не виганяв його. Та варто було лише, щоб змінився власник маєтку, як 74-річного І. Шестернака звільнили з роботи — фактично вигнали без жодних засобів до існування людину, яка все життя пропрацювала у фільварку. Такі випадки через відсутність системи пенсійного забезпечення були поширеними.

1. Які ключові фактори визначали економічне та соціальне становище селянина в XIX столітті? 2. Визначте, які економічні механізми (на прикладі Пруссії, Австрійської чи Російської імперій) перешкоджали селянам повною мірою скористатися особистою свободою. 3. Чому, незважаючи на стрімке зростання міст, сільське населення досі становило більшість?

«Селянка копає картоплю», художник Вінсент ван Гог, 1885 р.

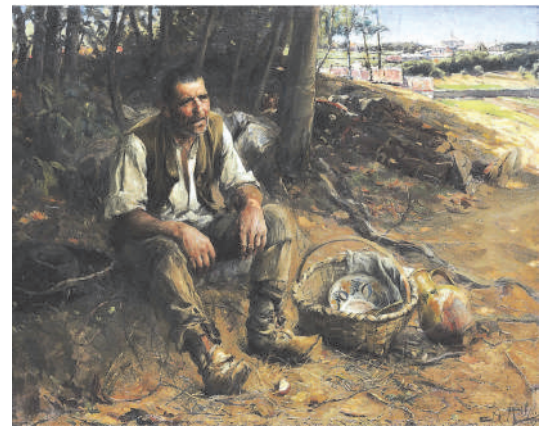

«Сієста» (відпочинок селян у спекотну пору дня), художник Жозе Мальйоа, 1909 р.

51.2. Соціоекономічна модель: приватна власність та сільська громада

Через вплив Просвітництва та революцій у Західній Європі кріпацтво було скасовано раніше і тамтешні селяни швидше інтегрувалися в ринкову економіку. Натомість у Центральній та Східній Європі скасування панщини відбувалося значно пізніше через османську, прусську та австрійську політику абсолютизму, російське самодержавство. Селяни залишалися залежними від поміщиків на Сході Європи ще десятиліттями.

У Франції, Великій Британії, деяких інших країнах Західної Європи вже на початку XIX ст. утвердився інститут приватної власності. Тут селянин виступав перед державою як власник землі, житла, платник податків. Такий селянин міг сам вести своє господарство без зовнішнього втручання, орієнтуючись на потреби ринку. Держава взаємодіяла з ним напряму. Натомість у Східній Європі, на Балканах тривалий час залишалася сильною роль сільської

громади (у Росії — «община», «мир», у Сербії — «задруга», в Польщі — «ґміна», в Румунії — «обште» і т. д.). В окремих регіонах України роль громад також була великою (наприклад, саме сільські громади виступали посередником між селянами і поміщиком, між селянами і державою). Роль сільських громад закріплювалася законами.

З одного боку, сільські громади були позитивним явищем — селяни навзаєм допомагали у випадку пожежі, стихійного лиха, могли гуртом відбудувати хату чи іншу споруду, допомогти зі збором врожаю, із продовольством чи реманентом у неврожайний рік. Водночас на сільські громади покладалася колективна відповідальність — за своєчасну сплату і розподіл у межах громади податків, повинностей (у т. ч. військової), за скоєння злочину на території громади. Громади щороку визначали права селян на користування спільними земельними угіддями, чинили громадський суд, виступали єдиною силою під час судових суперечок із поміщиком чи державою.

«В Решетилівці», художник Тарас Шевченко, 1845 р.

«Судна рада», художник Тарас Шевченко, офорт, 1844 р.

Із кожним новим десятиліттям XIX ст. сільські громади на Сході Європи все більш гальмували розвиток приватної ініціативи, утвердження ринкових відносин (наприклад, головним принципом російської общини було «не виділятися, бути як усі»). Сільські громади стали руйнуватися в результаті скасування панщини. Вже до кінця XIX ст. їх роль у польських та українських землях суттєво зменшилася. В Росії ж вони зберігалися аж до Першої світової війни. Там в окремих регіонах общини зруйнувалися лише в ході столипінських реформ й утворення «відрубних» (хутірних) селянських господарств.

***1.** Як інститут приватної власності на Заході Європи відрізняв селянина від його східноєвропейського колеги у взаємовідносинах із державою та ринком? **2.** Наведіть і поясніть приклад позитивної функції сільської громади для окремого селянського господарства. **3.** Яким чином колективна відповідальність і принцип «не виділятися» в російській общині гальмували розвиток ринкових відносин у сільській місцевості?*

51.3. Аграрна модернізація та міграційні процеси в українських землях (XIX – поч. XX ст.)

Упродовж XIX ст. українські селяни під владою Російської та Австро-Угорської імперій пройшли складний і суперечливий шлях модернізації життя. Скасування панщини і різноманітних повинностей не дало негайного покращення. В умовах постійного зростання чисельності населення, селянські господарства в другій половині XIX ст. швидко зменшувалися в розмірах. Вони потрапляли в економічну залежність від заможних односельців, лихварів, банкірів. Відбувалася *соціальна диференціація* селян — бідні ставали біднішими, а заможніші — багатшими. Господарем, «хазяїном» вважався той селянин, який міг утримати себе і свою родину своєю працею, вільно розпоряджався вирощеною на землі продукцією, давав раду із торговцями та чиновниками.

Зі збільшенням промислового виробництва суттєво зростала частка виготовлених із металу знарядь праці, машин. Вже до кінця XIX – початку XX ст. у більшості українських земель масово використовували не лише серпи, але й коси, складні плуги із металевими лемешами чи наральниками; поширювалися борони, косарки, віялки, сіялки, молотарки, жниварки, січкарні. Вони спочатку працювали на механічній тязі, згодом — на паровій, а напередодні Першої світової війни почали використовувати перші самохідні трактори та причіпні молотарки із двигунами внутрішнього згоряння. Такі новації впроваджували насамперед заможні селяни та прогресивні великі землевласники у своїх «економіях» (господарствах).

Парова молотарка, рекламна гравюра Великої Лондонської виставки, 1851 р.

Мобільна парова машина приводить у рух молотарку, XIX ст., реконструкція

Модернізація проявлялася також у запровадженні нових, продуктивніших сортів рослин і порід тварин, збільшенні орних площ під насамперед технічними культурами — картоплею, кукурудзою, тютюном, хмелем, льоном, коноплями, товарною пшеницею, а також зростанні площ садів, виноградників тощо.

Селянські господарства розвивалися переважно екстенсивним шляхом (постійно розширюючи оброблювані площі), а от землі не вистачало. Земельний «голод» особливо дошкульним став після аграрних реформ 1848 та 1861–1864 рр. Селянські земельні наділи

суттєво зменшилися на користь поміщицького великого землеволодіння. В останній третині XIX – на початку XX ст. вони ставали ще меншими через дроблення наділів між селянськими дітьми та великі грошові зобов'язання перед державою і поміщиками. Крім того, в умовах утвердження ринкових відносин традиційні форми господарювання на землі ставали все збитковішими і вели до збідніння селян.

«Сільські працівники в Абруццо», Данія, художник Педер Северін Крейєр, 1880 р.

Сільське життя, Полтавщина, кін. XIX ст.

Український історик Юрій Присяжнюк описував цей процес так: *«Щороку нашому хліборобові стає гірше жити, недорід за недородом... І ось останнім часом приходиться так тяжко, що хлібороби зменшили робочої худоби по своїх господарствах, через нестачу попасів та годівлі. Раніш орали двома або трьома парами волів, а тепер приходиться парою поганеньких коней, а місцями зовсім спішилися і пішли заробляти в місто або на сторону, кинувши без догляду своє обідране господарство».*

«На заробітки», художник Микола Кузнецов, 1882 р.

«Скрізь життя», художник Микола Ярошенко, 1888 р.

У пошуках додаткових джерел до існування збіднілі селяни все частіше наймалися на роботу до заможних односельців, поміщиків, ішли іноді на різноманітні сезонні промисли та заробітки — на цукрові заводи, економії, тартаки, лісопильні, ґуральні.

Однак, і на території Австро-Угорщини, й у володіннях Російської імперії українські селяни тривалий час не мігрували до міст, неохоче наймалися працювати на заводах, фабриках, шахтах, рудниках. Призвичаєні до праці на землі, вони воліли за краще переселитися на нові, неосвоєні землі і продовжувати там звичний спосіб господарювання. Це призвело наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. до масової міграції українських селян у нові сільськогосподарські регіони. Наддніпрянські українці масово освоювали землі Кубані, Північного Казахстану, Західного Сибіру, Далекого Сходу. Напередодні Першої світової війни на території Малинового, Сірого та Зеленого Клинів проживало, за різними оцінками, від 200 тис. до 1,5 млн українців. Особливо масштабним було переселення в ході столипінських реформ. Натомість українці Галичини, Буковини та Закарпаття емігрували до Канади, США, Аргентини, Бразилії та інших держав. За 1880–1914 рр. з Австро-Угорщини виїхало в пошуках землі 400–450 тисяч українців.

Із будівництвом розгалуженої системи залізниць, судноплавних каналів усе більше сіл Європи втягувалися в загальноєвропейський чи світовий ринок. В Україні тривалий час внутрішня торгівля відбувалася завдяки чумакам, лише з 1860-х рр. в українських землях розпочалося будівництво залізниць.

Лише наприкінці XIX – на початку XX ст. українські селяни Наддніпрянщини таки долучилися до міграції в міста центральних і південно-східних регіонів, що бурхливо зростали.

Економічного успіху досягали ті українські селяни, які розгортали ремісничу діяльність — ставали мельниками, ткачами, шевцями тощо. Відомі успішні українські селянські родини Симиренків, Яхненків, Харитоненків, Алчевських та ін. змогли викупитися із кріпацтва, стали власниками цукроварень, млинів, винокурень, вугільних копалень, нафтових свердловин.

Алчевський Олексій Кирилович, 1901 р.

«Симиренки», марка України, 1996 р.

Поглиблювалася **спеціалізація**, товарність сільського господарства, сільських промислів. У Північній Європі, Великій Британії активно розвивалося вівчарство. Селяни забезпечували вовною прядильні та суконні мануфактури і фабрики. Центральна, Східна Європа спеціалізувалася на вирощуванні зернових культур — пшениці, жита, ячменю. Саме в XIX ст. в Україні появилися «херсонські кавуни» та «мелітопольська черешня». У степових регіонах України, Росії тривалий час активно розвивалося тваринництво — випасали великі табуни великої рогатої худоби, коней. Країни Південної Європи — Іспанія, Італія, Греція — спеціалізувалися на вирощуванні винограду, оливок, маслин, цитрусових. У приміських районах для задоволення продовольчих потреб городян селяни виробляли швидкопсувну продукцію. У приморських районах селяни часто займалися рибальством, наймалися матросами на кораблі та баржі.

Упродовж XIX ст. для покращення товарності сільськогосподарської продукції дедалі частіше створювали різноманітні товариства із виведення нових, більш продуктивних сортів пшениці, картоплі, нових молочних, м'ясних порід корів. За порівняно невелику плату такі товариства поширювали серед селян збірники порад для покращення господарювання. Вони могли наймати для своїх потреб агрономів, ветеринарів, створювати розсадники плодових дерев — яблук, груш, слив, персиків, абрикос, черешень та ін. Такі товариства часто закуповували мінеральні добрива, насіння рослин, саджанці, передовий сільськогосподарський реманент і техніку.

У 1804 р. у Великій Британії було створено Королівське садівниче товариство. Приблизно в той же час у Франції було створено Національне товариство заохочення сільського господарства. Сільськогосподарські товариства активно діяли на території Німеччини (у Пруссії, Баварії). В останній третині XIX ст. аналогічні товариства стали активно виникати в Чехії, польських та українських землях. Поступово товариства ставали спеціалізуватися на певних видах діяльності. Наприклад, молочарські спілки створювалися для заготівлі в селян молока, його первинної переробки, а потім продажу вже готової продукції — сиру, сметани — у міста. Це здешевлювало і саму продукцію і допомагало селянам знаходити додаткові кошти для життя.

Серед українських товариств у Галичині виділялися «Сільський господар», «Просвіта», «Народна торгівля». Активну роботу із підвищення обізнаності селян Наддніпрянщини проводили з 1860-х рр. громади.

Готовність чи неготовність селян до змін часто ставала ключовою причиною покращення чи погіршення їхнього добробуту. Хто швидше орієнтувався на потреби ринку, міг покращити своє становище. Так відбувалася соціальна диференціація селян: одні ставали багатшими, інші — біднішими. Заможнішими також ставали ті, хто опанував певне ремесло, — мельники, ковалі, боднарі, теслярі, столяри, шевці,

чумаки. Наприклад, у селах Північної Франції масовим явищем були вітряні млини. Частина селян Нормандії займалася вдома ткацтвом. В Ельзасі процвітало виробництво бочок для вина, а в Провансі використовували млини для переробки оливок. У південних районах Німеччини селяни часто займалися теслярством і столярством, виготовляючи меблі на продаж.

Збільшувалися площі під технічними культурами, що давали сировину для промисловості — льон, коноплі, цукрові буряки, тютюн; у південних регіонах Європи — цитрусовими, в Центральній Азії — під бавовником, у південних штатах США — цукровою тростиною.

У різних регіонах України розвивалися різноманітні виробництва. У селах Полтавської губернії розвивалося ткацтво. У містечку Решетилівка шили сорочки, ткали килими. Опішня стала осередком гончарства на Лівобережжі. Тут виготовляли глечики, тарілки, макітри, інший керамічний посуд. У гірських районах Карпат активно розвивалося бондарство, теслярство, килимарство, обробка дерева, шкір, вовни.

«Свищик», марка України, 2008 р.

«Опішнянська кераміка» — пам'ятна монета серії «Українська спадщина» номіналом 5 гривень, 2025 р.

Решетилівська вишивка

«Решетилівське килимарство» — пам'ятна монета серії «Українська спадщина» номіналом 5 гривень, 2021 р.

1. Як поява залізниць й каналів змінила спеціалізацію сільського господарства в українських землях і втягнула його у світовий ринок? 2. Чому, незважаючи на запровадження нових технологій та культур, розвиток селянських господарств був переважно екстенсивним? 3. Які приклади, наведені в тексті, ілюструють поглиблення товарності сільського господарства в українських землях у XIX ст.? Який зв'язок існував між зростанням площ під технічні культури (льон, цукрові буряки) та загальною індустріалізацією суспільства?

51.4. Добробут, ціни та правове становище

Добробут селян у результаті індустріалізації та модернізації зазнавав поступових змін. Він залежав і від правового становища конкретних осіб. Селяни, які наймалися на роботу до поміщиків та заможніших односельців, зазвичай мали власне житло, невеликі ділянки землі і жили краще, ніж двірська прислуга, яка не мала ні власного житла, ні землі і залежала від ласки роботодавця. Однак вони жили гірше, ніж селяни, що працювали виключно на себе і на потреби ринку. Православні селяни в Російській імперії мали до 90 релігійних свят, які разом з неділями складали від 120 до 140 неробочих днів на рік, натомість в інших конфесій (протестантів, католиків, іудеїв, мусульман) на рік припадало від 80 до 120 днів.

«Продаж сіна на Дніпрі», художник Іван Сошенко, 1857 р.

«Жнива в Україні», художник Микола Пимоненко, 1896 р.

Вір, але перевір

Ціни і зарплати XIX ст.

У Росії на початку XIX ст. *Відомо, що пуд (16,38 кг) житнього хліба коштував 26 коп., пуд пшеничного хліба — 64 коп., пуд коров'ячого масла — 2 крб 41 коп., пуд яловичини — 12 коп., фунт (409,5 грамів) чаю — 2 крб, пуд цукру — 7 крб 50 коп., пуд ікри — 2 крб 80 коп., пуд меду — 1 крб 20 коп., пуд шинки — 50 коп. Пляшка шампанського тоді коштувала 1 крб. Заробляли тоді мало. Хатня робітниця в Москві заробляла за рік 3 крб. На шкіряному виробництві кваліфікований робітник за 130 днів заробляв 8–10 крб, підсобник — 6 крб. Вищі чини заробляли значно більше. Губернатор — 2500 крб, віцегубернатори — 2000 крб, провінційні воєводи — 800 крб, асесори — 600 крб за рік.*

У Росії в другій половині XIX ст. *Сільськогосподарський робітник, що наймався на роботу до поміщиків під час жнив, в економію чи фільварок, міг заробити за рік 40–80 карбованців. Корова на той час коштувала 60–70 карбованців, а пара волів — 120–170 карбованців. Робітники цукроварні у Шепетівці заробляли по-різному: жінки — 25–30 копійок на день, а чоловіки — 50 копійок. Місячна зарплата робітників ґуралень, винокурень, тартаків у 1880-х рр. становила близько 12 карбованців. Губернатор міг отримати в цей час 5–8 тисяч карбованців на рік, а вчитель гімназії за рік заробляв 500–650 карбованців. Готовий одяг коштував: свитка — за 3–12 крб, шапка з барана — 2 крб, шапка — 75 коп., кашкет — 50 коп., полотняна сорочка — 1–3 крб, полотняні штани — від 75 коп. до 1 крб 50 коп. На ярмарках пару чобіт продавали за ціною 2–10 крб, пару черевиків — 1–2 крб. На базарах продавали: простий віз — 8–20 крб, окований віз — 15–20 крб, сани — 4–6 крб, простий візок без оковування — 8–12 крб, окований візок — 15–20 крб. Ложка на базарі коштувала від 2 коп. до 6 коп. На базарах малу бочку продавали по 40–90 коп., відро — 12–30 коп. Найдешевший буханець хліба коштував п'ять копійок, кілограм картоплі — дві–три копійки. М'ясо — 30–35 копійок за кілограм, яблуко — дві–три копійки штука. Сорочка чи штани — близько карбованця, чоботи — близько п'яти карбованців. Плата за невелику квартиру — 75–300 карбованців за рік.*

В Австрійській та Австро-Угорській імперії. *Після захоплення Галичини австрійцями тут запровадили нову грошову одиницю — флорин (чи ґульден), який поділявся на крейцери. У Галичині флорин часто називали золотим ринським, а крейцери — сотиками або центами. У 1862 р. учитель отримував за рік 800 флоринів, некваліфікований робітник — 68 крейцерів за день, тоді як майстер-муляр заробляв 1,5 флорина. У 1866 р. чоботи коштували 8 флоринів, фунт ковбаси — 50 крейцерів, 1 кг пшеничного хліба — 14 крейцерів.*

У 1892 р. Австро-Угорщина перейшла на золотий стандарт, і стара грошова одиниця — флорин (або золотий ринський) — була замінена новою — короною. 1 золотий ринський дорівнював 2 коронам. 1 корона поділялася на 100 галерів.

У другій половині XIX ст. ціни та оплата праці були більш-менш стабільними. Фунт яловичини (близько пів кілограма) у 1905 р. коштував 56 галерів, у 1911 р. вівцю можна було придбати за 18 корон, козу — за 20 корон. Річна заробітна плата вчителя в 1899 р. сягнула майже 1000 корон, коменданта жандармського округу — 1400 корон, жандарма — 800 корон. Зарплата сільського наймита в період жнив була 1 золотий ринський. Корова коштувала близько 80 золотих ринських. Стільки ж вартував 1 рік навчання учня в гімназії.

1. *Поясніть, чому селяни, які працювали на поміщиків і мали землю, жили краще, ніж двірська прислуга, яка не мала ні житла, ні землі.* ***2.*** *Як вплив релігії (кількість свят) міг позначатися на річному доході селянина, орієнтованого на ринок?* ***3.*** *Який висновок можна зробити про можливість селянського накопичення та придбання великої рогатої худоби?*

51.5. Особливості сільського житла та побуту

У XIX ст. сільське житло в Європі залежало від регіону, клімату та достатку селян. У Західній Європі (наприклад, Франція, Англія) селянські будинки часто будували з каменю, цегли або дерева з солом'яними дахами. У Франції типовими були одно- чи двоповерхові хати з невеликими вікнами, які тримали тепло. У Східній Європі, зокрема в Україні чи Польщі, переважали дерев'яні або глиняні хати із солом'яними чи очеретяними дахами. У лісистих чи гірських регіонах хати вкривали тонкими дерев'яними дощечками — гонтом. Наприкінці XIX – на початку XX ст. стали появлятися хати, покриті черепицею. В окремих випадках сільські храми могли накривати металевою бляхою. На початку XX ст. у Німеччині розпочалося промислове виробництво шиферу. Щоправда, його собі могли дозволити лише поміщики та заможні селяни.

«Сільська вулиця», художник Сергій Васильківський, 1890 р.

«Свати», художник Микола Пимоненко, 1882 р.

В Україні хата зазвичай складалася з однієї великої кімнати (світлиці), де вся родина спала, їла та працювала взимку, а також сіней і комори (чи просто сіней). Піч була центром хати: вона обігрівала, слугувала для готування їжі та навіть для сну (на лежанці) для дітей, хворих чи старих. Стіни часто білили вапном, а підлога була глиняною. На рубежі XIX–XX ст. у сінях стали відгороджувати місце для кухні.

У минуле відходили великі патріархальні сім'ї, коли під одним дахом могли жити кілька поколінь однієї родини. Ставали звичними для нас малі сім'ї (батьки і діти). Діти, насамперед сини, успадковували батьківське майно, житло, землю. Батьки, як правило, залишалися жити із наймолодшим сином, якому залишали більшу частину майна.

У селищах при заводах зводили казарми-бараки для колективного проживання робітників. Їх будували з каменю, дерева чи саману. Для сімейних робітників іноді відгороджували кутки чи будували окремі кімнати. Багато сільськогосподарських робітників

жили в землянках, мали невеликі городи чи садки. В окремих регіонах Європи більшість селян могли жити в землянках з метою економії тепла взимку. Дрова були дорогі, і їх не вистачало. Ліси до масового використання вугілля вирубували для потреб тартаків, винокурень, ґуралень, інших промислів. Ліси, як правило, у більшості країн Європи належали державі, монархам та аристократії.

У більшості країн Європи в XIX ст. законами було заборонено т. зв. «курні хати» — житло, в якому печі не мали димаря, а весь дим ішов на хату. Цей дим швидко нагрівав приміщення, але кіптява осідала на стелі, стінах, іскри із такої печі часто ставали причинами пожеж. Власне тому такі хати вціліли до кінця XIX ст. лише у віддалених гірських чи лісових місцевостях.

У Західній Європі багатші селяни могли мати окремі приміщення для худоби, тоді як у Східній Європі худобу часто взимку тримали в тій самій хаті або в прибудові. Меблі були прості: дерев'яний стіл, лави, скриня для одягу. У Західній Європі селяни частіше мали ліжка, тоді як у Східній Європі спали на лавах чи печах. Лише в заможних селян у хатах була дерев'яна підлога. У більшості хат чи не єдиною окрасою були ікони.

Центральна вулиця робітничого селища Юзівка (сучасне м. Донецьк), заселена колоністами, кін. XIX ст.

«Чоловік і його собака», художник Антоніо Ротта, 1862 р.

Поява скляних вікон у селянських хатах була поступовим процесом, який залежав від регіону, економічного розвитку, доступності скла та соціального статусу селян. Масово вікна зі скла поширилися лише в XIX ст. До того селянські хати зазвичай мали маленькі віконні отвори, закриті дерев'яними віконницями, тканиною, пергаментом або бичачим міхуром (тонкою прозорою мембраною).

У XIX ст. виробництво скла стало масовим і дешевшим завдяки новим технологіям. Це зробило скляні вікна доступними для ширшого кола селян. У Франції скляні вікна стали звичними в селянських будинках у першій половині XIX ст., особливо в регіонах із розвиненим сільським господарством, таких як Нормандія чи Ельзас. У бідніших регіонах селяни могли використовувати скло

лише в одному вікні, а решту закривали віконницями. В Англії скляні вікна стали стандартом у сільських будинках до середини XIX ст., хоча податок на вікна стримував їхнє поширення серед бідніших селян. У Німеччині, зокрема в Баварії та Саксонії, скляні вікна з'явилися в більшості селянських хат у 1830–1850-х рр., особливо після скасування кріпацтва, коли селяни отримали більше економічної свободи. Так само після скасування панщини скляні вікна масово появляються в українських селян. До початку XX ст. практично всі селянські хати мали засклені вікна.

Вір, але перевір

Едвард Д. Кларк, проф. мінералогії Кембриджського університету, на початку XIX ст. багато подорожував, зокрема теренами тодішньої Російської імперії. Свої щоденники та дорожні замальовки він систематизував у бестселері «Подорожі різними країнами Європи, Азії та Африки».

«У своїй подорожі (через Україну) ми ясно бачили, що Україна є цілком інакша від москвинів раса людей. Вже самий зовнішній вигляд впадає в очі. Українці високі, сильно збудовані, мають інтелігентне обличчя, стрункі, з гордою легкою ходою, симпатичним поглядом. Повна протилежність до москвинів. Українці є щирі, щедрі, гостинні, ввічливі, працьовиті, релігійні. Москвини ж мають прикмети, цілком протилежні цим. Перша оселя українців, яку ми бачили, називалася Локова Слобода. Всі хати там були побілені вапном, як у нашім Вельсі (в Англії). Українці хати білять щороку і дуже дбайливо. Подорожний може подумати, що він не в кількох кілометрах від Московщини, а в Нідерландах. Все всередині регулярно миється, навіть стеля і сволок. Столи і лавки аж блищать від частого миття та натирання, що нагадує нам внутрішній вигляд домів у Норвегії. Двори, конюшні, стодоли і все, що до них належить, показують працьовитість і охайність українців. У їхніх маленьких кухнях ми бачили в кожному закутку скрупульозну чистоту і порядок, у протилежність до темних, брудних, повних диму, смердючих московських хатів. Посуд і начиння завжди виварені і вичищені, а не брудні і смердючі, як у москвинів. Українці тримають багато домашньої птиці і худоби. Їхні садки повні овочевих дерев, а перед хатою чудовий килим квітів, що дає англійський вигляд їхнім домам. Українські хати мають вельську зовнішність, норвезьку внутрішність, а своїми садками та стодолами подібні на англійські ферми. Взагалі, в українців не знайдено навіть натяку на бруд чи комашню — блощиці, таргани, які зустрінете в кожній московській хаті тисячами... З Павловська ми поїхали до Козинського хутора — села з мішаним населенням — москвинами та українцями».

Назвіть ключові особливості побуту українців, які найбільше вразили іноземного мандрівника.

***1.** Які чинники, крім клімату, зумовили різницю в будівельних матеріалах для житла між Західною та Східною Європою? **2.** Опишіть, як внутрішній устрій української хати відображав економічні та соціальні потреби родини. **3.** Поясніть, чому «курні хати» (житло без димаря) стали рідкістю до кінця XIX ст. У яких регіонах вони зберігалися найдовше?*

51.6. Харчування, одяг, дозвілля та соціальні відносини

Харчування. Селянська їжа була простою і залежала від урожаю. Їли селяни переважно два, рідше три рази на день. Основою раціону були хліб (з пшениці чи жита), каші, бобові, овочі (капуста, морква, цибуля). М'ясо (свинину, птицю) їли рідко, переважно на свята, адже худобу тримали для отримання молока, яєць чи для роботи. У Франції популярними були супи та сир, в Англії — вівсянка. У Східній Європі, зокрема в Україні, основою харчування були каші (пшоняна, гречана), борщ, вареники, галушки, картопля (яка стала популярною в XIX ст.). Найчастіше м'ясо споживали взимку, оскільки тільки тоді його можна було зберігати довший час. Заможніші селяни харчувалися краще за бідних.

Вір, але перевір

Іван Франко, описуючи нужденність галицьких селян, зауважував, що вони їдять курятину у двох випадках: у першому — «скоро має здохнути курка», а в другому — «незабаром повинен померти селянин». Описуючи життя заможного селянина, Франко зазначав, що той добре живе — заробляє три золоті ринських на день — один віддає (утримує старенських батька і матір), другий позичає (годує дітей), а на третій живе сам із дружиною.

Як ви розумієте саркастичне зауваження Івана Франка про два випадки споживання курятини галицькими селянами?

У Західній Європі багатші селяни могли дозволити собі вино чи пиво, тоді як у Східній Європі пили переважно квас, узвар або горілку (на свята).

Голод був частим явищем, особливо в неврожайні роки (1846–1847 рр. наприклад), але в Західній Європі, де торгівля була розвиненішою, селяни рідше голодували, ніж у Східній, де залежність від урожаю була більшою.

«Смерть курчатка», художник Антоніо Ротта, 1878 р.

«З базару», художник Микола Пимоненко, 1898 р.

Одяг і взуття. Селянський одяг був практичним і залежав від клімату та традицій. Селяни носили лляні чи вовняні сорочки, штани чи спідниці, а також жилети чи куртки. У Франції жінки носили довгі спідниці з фартухами та хустки, чоловіки — широкі штани й капелюхи. В Україні традиційний одяг мав певний колорит: сорочки, плахти чи спідниці для жінок, прості штани для чоловіків. Узимку носили кожухи, свити та хустки. У XIX ст. одяг селян став поділятися на повсякденний та святковий. До святкового одягу в Україні належали вишиті сорочки.

Упродовж XIX ст. селяни все частіше купували тканини на ярмарках і ринках, зрідка ткали вдома. У багатих селян одяг міг бути схожим на міський, але бідніші носили грубіший, саморобний.

Заможні селяни могли носити чоботи, а бідніші носили плетені із соломи, липової кори постоли та личаки, або ж витесані із цільного шматка дерева дерев'янці. Однак, навіть заможні селяни могли із великою бережливістю носити шкіряні чоботи — взували їх виключно на великі свята.

«Бойківська пара», художник Корнило Устиянович, до 1904 р.

«Суперниці. Біля криниці», художник Микола Пимоненко, 1909 р.

«Дівич-вечір», художник Володимир Маковський, 1882 р.

«Ранок Христового Воскресіння», художник Микола Пимоненко, 1891 р.

Свята і дозвілля. Традиції. Селянське життя було важким, але свята були важливою частиною побуту. В Європі релігійні свята (Різдво, Великдень) відзначали з богослужіннями, застіллями та гуляннями. Популярними були ярмарки, де селяни танцювали, співали й торгували. Дозвілля було обмеженим через важку працю. Селяни могли відвідувати корчми чи брати участь у сільських гуляннях. Вечорниці були популярною формою дозвілля молоді в Україні. Традиції в селі були тісно пов'язані з релігією та землеробством. У Європі селяни дотримувалися християнських обрядів (хрещення, вінчання), але також зберігали окремі язичницькі традиції.

«Весілля в Київській губернії», художник Микола Пимоненко, 1891 р.

Танці дівчат під скрипку і бубен, фотограф Йосип Кордаш, 1860 р.

У селах будинки розміщували компактно, часто вздовж однієї вулиці чи навколо церкви. Громадський простір включав церкву, корчму, іноді ринок. Іноді села були розкидані, хати стояли окремо, оточені городами. Воду брали з криниць чи з відкритих водойм. З цієї причини епідемії (холера, тиф) були частим явищем. Селяни милися в річках чи діжках, переважно раз на тиждень. Зуби, як правило, зовсім не чистили.

Українська жінка, фотограф невідомий, 1890-і рр.

«Наречена», художник Федір Кричевський, 1910 р.

У селах жінки працювали нарівні з чоловіками: на полі, вдома, доглядали худобу. Вони мали мало прав, шлюби часто укладали за

домовленістю. Вирішальним фактором найчастіше була наявність певних майнових інтересів. Часто, щоб отримати можливість користуватися чужим земельним наділом, селяни укладали нерівні вікові шлюби — коли між нареченим і нареченою була велика різниця у віці. Лише у другій половині XIX ст. така практика стала виходити з ужитку. Зазвичай дівчата виходили заміж у 16–18 років, а хлопці одружувались у 18–21 рік. В окремих країнах у питаннях шлюбу залишалася важливою роль церкви. Розлучення були рідкістю навіть для держав Західної Європи.

1. Схарактеризуйте сільський громадський простір в Європі XIX ст. 2. Які зміни відбулися в селянському одязі та взутті протягом XIX століття (від матеріалів до типу виробництва)? 3. Яку роль відігравав майновий інтерес у формуванні шлюбних відносин у селі, і як ця практика почала змінюватися у другій половині XIX ст.?

Працюємо разом.

Вправа «Ринковий вибір». У парах чи групах обговоріть та оберіть одну з двох стратегій поведінки селянина, який мешкає в 1880 р. на українських землях у Російській імперії й отримав спадщину 75 карбованців. Стратегія консерватора: купити одну корову (60–70 крб) і продовжити вести змішане натуральне господарство, зберігаючи тісні зв'язки з громадою села. Стратегія новатора: витратити гроші на придбання передового на той час сільськогосподарського реманенту та насіння (сплачуючи внески до товариства) і зосередитися на вирощуванні товарної культури для продажу. Обґрунтуйте вибір.

Корисна гра:

«Скасування кріпацтва у країнах Європи»
https://cutt.ly/1tav71Xw

Перевірте себе

I **1.** Чому, на вашу думку, між скасуванням кріпацтва у Франції (1789) та Росії (1861) існує така значна часова різниця? **2.** Наведіть приклади регіональної спеціалізації на промислах чи аграрних культурах у межах Європи та України зокрема.

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання у класі. **4.** Поясніть, як близькість чи віддаленість від залізничної станції змінювала економічну модель конкретного села. Опишіть, які історичні події чи реформи (крім скасування панщини) сприяли руйнуванню сільських громад на Сході Європи. **5.** Порівняйте раціон селян Західної та Східної Європи, назвавши основні спільні та відмінні продукти харчування.

III **6. Вправа «Одяг як маркер».** Складіть невеликий опис святкового вигляду: а) заможного селянина-ремісника; б) бідного наймита. Вкажіть, які елементи (тип взуття, матеріал одягу, головний убір) слугували «маркером» його вищого / нижчого статусу.

§ 52. Місто та його мешканці

Згадайте...

— які винаходи сприяли появі фабричного виробництва;
— як поява фабрик вплинула на життя людей;
— де найраніше виникло машинне виробництво.

Як ви розумієте... — поняття «урбанізація», «індустріальне суспільство»?

Чи знаєте ви, що...

— з 1700 по 1900 рік населення Європи зросло приблизно вдвічі;
— найбільше це зростання проявилося саме в містах, які стали осередками нових контрастів і проривних ідей?

52.1. Демографічні та соціальні зміни європейських міст (середина XVIII – початок XX ст.)

Упродовж другої половини XVIII – початку XX ст. населення європейських міст швидко зростало, насамперед за рахунок селян, які мігрували в пошуках роботи.

Найбільшим містом світу тривалий час був Лондон. У ньому разом із передмістями вже на початку XIX ст. мешкало понад 1 млн городян. У Парижі в 1789 р. проживало 650 тисяч мешканців, а напередодні Першої світової війни — 2 мільйони 700 тисяч. У 1798 р. у Празі проживало 79 тисяч осіб, а в 1910 р. — майже 668 тисяч, що більше, ніж у 9 разів.

У Варшаві в 1792 р. мешкало 100 тисяч осіб. Після поразки повстання Костюшка і третього поділу Польщі чисельність її мешканців зменшилася до 63 тисяч, але на початку XX ст. вже наближалася до 800 тисяч.

Яскравим прикладом зростання міста є Київ. У 1771 р. у ньому проживало лише 17 тисяч мешканців. У 1806 р. їх налічувалося вже понад 27 тисяч. У 1913 р., напередодні Першої світової війни, статисти нарахували вже майже 600 тисяч киян. Тобто населення міста за 150 років зросло у 35 разів. Населення Харкова за цей же час зросло із 10 до 174 тисяч (у понад 17 разів). У Львові в 1773 р. налічувалося 22,5 тисячі мешканців, а в 1910 р. в місці проживало 206 тисяч осіб, зрісши у 9 разів.

Однак зміни відбувалися не лише в чисельності населення міст, а й у його національній, соціальній та віковій структурі. На деякий час міста ставали більш однонаціональними — у них суттєво зростала чисельність представників корінної національності: у Парижі — французи, у Лондоні — англійці, у Празі — чехи. Однак, під кінець XIX ст. найбільші міста Європи знову стали багатоетнічними.

Київ, 4 листопада 1912 р.

Харків, вигляд з Холодної гори, 1904 р.

Львів, площа Фердінанда у 1860–1870-х роках (сучасна площа А. Міцкевича), фотограф Юзеф Едер

Уряди низки імперій умисне перешкоджали зростанню окремих міст, чи намагалися змінити їх національний склад. Так, Львів і Прага мали численні німецькомовні громади. У Києві та Харкові деякий час переважало україномовне населення, та вже з середини XIX ст. тут різко зростає кількість російськомовних городян. Це відбувалось і завдяки мовній політиці імперій, і завдяки стимулюванню внутрішніх міграцій. Так, до Львова масово скеровували службовців із різних регіонів Цислейтанії — насамперед австрійських і чеських провінцій. Натомість львів'ян — поляків, українців, що йшли на державну, військову службу, — могли скерувати до Хорватії, Чехії, інших земель Австро-Угорщини. Високий рівень заробітків у містах Донбасу до 1861 р. привертав на місцеві шахти і заводи насамперед російських селян, що сплачували чинш і мали більші можливості для пошуків роботи поза сільським господарством, а українські селяни, що працювали на панщині, були законодавчо обмежені від таких міграцій. Лише після реформ 1860-х рр. українська міграція до міст пожвавилася.

Вулиця Руська в Тернополі, фотограф Петр Лустінг, 1913 р.

Чернівці, листівка, кін. XIX ст.

На початку XIX ст. серед новоприбулих городян переважали молоді чоловіки. Та вже до середини XIX ст. і віковий, і гендерний склад населення міст вирівнявся. У соціальному плані в містах все більше загострювалися конфлікти й суперечності. Міста переповнювали контрасти. Найзаможніші городяни, земельна аристократія, державні чиновники та монархи в містах мали помешкання поблизу парків, скверів, але також мали палаци чи вілли за межами населених пунктів. У містах вони проводили переважно лише зимову пору року. Міська інтелігенція, дрібні буржуа, як правило, мешкали у власних квартирах, зрідка мали невеликі приватні будинки. Часто буржуа мешкали зі своїми сім'ями на другому поверсі будівлі, а на першому розташовувалися їхні майстерні чи магазини. До середини XIX ст. центри багатьох міст перетворилися на бідняцькі квартали, тоді як заможні городяни переселялися в багаті передмістя.

Вулиця Малберрі у Нью-Йорку, поч. XX ст.

Одна із нічліжок Лондона, 1900 р.

У Лондоні багато робітників не мали місця для ночівлі. Вони мерзнули на лавках у скверах, під мостами. Проблема була настільки гострою, що в 1865 р. священник Вільям Бут створив благодійну організацію (зараз вона називається «Армія порятунку»), яка почала відкривати в столиці, а згодом по всій країні нічліжки для бездомних. У них можна було відпочити після важкої праці у відносній безпеці та теплі. За 1 пенні в таких притулках можна було лише посидіти на лавці в теплі, але спати не можна було. Робітники винаймали місце в нічліжках за 2 пенси — можливість поспати, повиснувши на мотузці, за 4 пенси — місце в ящику, а за 7 пенсів можна було поспати в ліжку із жорстким матрацом. Пізніше подібні притулки стали створювати в інших містах Європи. У 1829 р. в Лондоні вперше було створено столичну поліцію. Все це сприяло зменшенню рівня злочинності.

Робітники сплять, повиснувши на мотузці, Лондон, поч. XX ст.

Чоловічі спальні кімнати в лондонському хостелі на Берн-стріт, 1900 р.

***1.** У чому полягала політика імперій щодо зміни національного складу міст? Як це проявилося у Львові, Києві, Харкові та на Донбасі? **2.** Проаналізуйте, як зміни у віковому та гендерному складі населення міст могли вплинути на їхню соціальну та економічну динаміку. **3.** Поясніть контрасти соціального життя міст, навівши приклади розміщення житла різних верств населення.*

52.2. Модернізація міського простору та подолання проблем антисанітарії

Бруд на вулицях Нью-Йорка, 1893 р.

На початку XIX ст. більшість європейських міст забудовували хаотично, особливо на бідних околицях, де мешкали робітники і міська біднота. Міські вулиці залишалися вузькими, часто звивистими і покритими багнюкою. У більшості міст Європи не було централізованого водопостачання та каналізації. Основним видом міського транспорту залишалися кінні упряжки, вози, карети, кеби. Лише в Лондоні працювало до 500 тисяч коней щоденно, у Парижі — до 100 тисяч коней. Не існувало якоїсь централізованої системи прибирання міст, вивезення та утилізації сміття. У результаті, міста потерпали від антисанітарії — засилля щурів, бліх, нестачі питної води. Річки, на яких стояли міста, були переповнені нечистотами і ставали розсадниками хвороботворних мікроорганізмів — дизентерії, тифу, холери, чуми, туберкульозу тощо. Лише в 1832 р. від холери в Парижі померло понад 20 тисяч людей. У багатьох інших містах ситуація була схожою.

Ситуацію ускладнювало переважання в містах дерев'яної забудови, відсутність освітлення більшості вулиць і використання свічок та інших відкритих джерел вогню, що часто спричиняло великі пожежі. Хоча в містах вже були пожежні служби, та вони часто не могли ліквідувати загоряння через неможливість підвести воду до осередку пожежі.

Державні та міські керівники регулярно забороняли використання в містах солом'яних дахів. У більшості будинків дахи крили черепицею, зрідка металом (бляхою), а з початку XX ст. — шифером. Категорично забороняли курні печі. Лише на початку XX ст. в окремих містах почало з'являтися централізоване опалення. Перші будинки із централізованим водяним опаленням появилися у Швеції. В Англії вперше вони зафіксовані в місті Ньюкасл. Найчастіше водяне опалення запроваджували в палацах, замках.

Міське повітря часто було заповнене димом через використання промисловими підприємствами кам'яного вугілля для роботи парових двигунів та виробництва електрики. Лондон цієї доби називали «Великим димом», але задимлення було також ознакою Манчестера, Бірмінгема, Ліверпуля, Парижа, Ліона, Марселя, Берліна, Дрездена, Варшави, Лодзя, Києва, Харкова, Юзівки, Катеринослава та багатьох інших міст. Найбільш гострими перелічені проблеми були в перших світових мегаполісах — Лондоні, Парижі та Нью-Йорку. Саме із цих міст розпочалися системні зміни в підходах до урбанізації.

«Вода із Темзи у вигляді бульйону з мікроорганізмів», карикатура Вільяма Хіта, 1828 р.

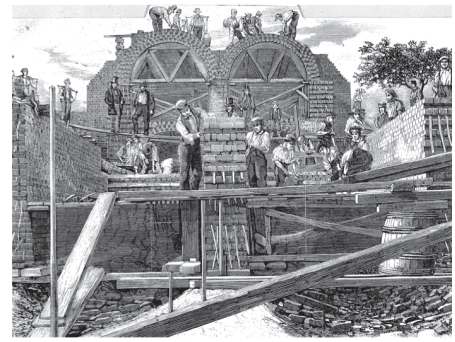

Будівництво колекторів біля Олдфорда (Східний Лондон), 1859 р.

У 1858 р. велика спека, падіння рівня води в Темзі, при відсутності каналізації, спричинили в Лондоні «Великий сморід» — коли від неприємних запахів населення почало втікати з міста. Лише початок тривалих дощів дещо ослабив проблему. Вже наступного, 1859 р. в Лондоні розпочалися роботи зі створення централізованої каналізаційної системи, а також спорудження фільтраційних, очисних і насосних станцій. Лише після завершення цих робіт вдалось остаточно подолати епідемії холери та інших хвороб у

британській столиці, суттєво зменшити смертність населення. Архітектору Джозефу Базелджету, що керував будівництвом каналізаційної системи, доручили також будівництво набережної Лондона, низки мостів через Темзу. Загалом усі ці будівництва були надзвичайно дорогими, але суттєво покращили якість життя в місті.

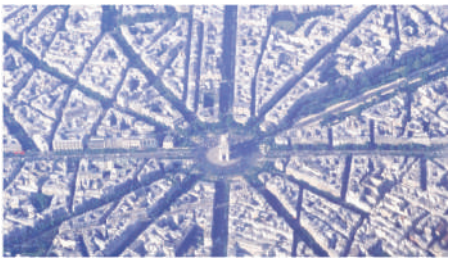

Площа Зірки (нині — Шарля де Голля) в Парижі після реалізації урбанізаційних проєктів Османа

Драматично розгорталися події в Парижі. Тут перші роботи з модернізації міської забудови розпочалися після революції 1848 р. Критики звинувачували Наполеона III в тому, що він вирішив перебудувати французьку столицю, для того щоб покращити можливість розправи над народними заворушеннями. У 1853 р. префектом департаменту Сена було призначено барона Жоржа Ежена Османа. Він розгорнув бурхливу діяльність — робітничі нетрі зносили, перебудовували цілі вулиці та квартали. Було ліквідовано більшу частину старої робітничої забудови. Натомість було зведено будинки, де більш заможні городяни могли орендувати житло. Також споруджували комунальні будинки для безпритульних робітників. У рамках османської модернізації Парижа було перебудовано не лише вулиці, але й мости, зведено водопроводи, каналізаційну систему, проходило брукування вулиць. Радикальні зміни проводили без врахування думки паризьких низів. Їх, як правило, переселяли на околиці міста.

«Османізація Парижа» була настільки вдалою, що її наслідували в інших містах Європи — у Відні, Берліні тощо. Позитивним прикладом перебудови міста були проєкти іспанського інженера Ільдефонса Серди в Барселоні.

Та найчастіше радикальні зміни в містобудуванні відбувалися після великих стихійних лих чи катастроф. Німецьке місто Гамбург було повністю перебудоване після пожежі 5 травня 1842 р. За проєктом англійського інженера Ліндсі Вільяма було запроваджено поділ міста на квартали, суттєво збільшено ширину вулиць, заборонено будівництво дерев'яних споруд, регламентувалася висота димарів. У місті було налагоджено систему освітлення вулиць, створено пожежні дільниці. Цей же інженер запропонував керівництву Гамбурга проєкт будівництва очисних споруд та водогону, але через дорожнечу цей проєкт було відхилено. В результаті, у 1892 р. Гамбург охопила епідемія холери. Після гамбурзької пожежі виникла перша в Німеччині страхова компанія, яка надавала послуги зі страхування майна від пожеж.

Однією із найтрагічніших подій в історії Кракова була пожежа 18–26 липня 1850 р. Тоді, за різними оцінками, повністю згоріло від

150 до 200 будинків, у т. ч. палаци та храми. Однак, через позицію австрійської влади відбудова міста розтягнулась аж до 1912 р.

Велика чиказька пожежа 8–10 жовтня 1871 р. призвела до загибелі понад 300 людей і руйнування понад тисячі будівель. Понад 100 тисяч осіб залишилися без житла. Приборкати вогонь допоміг лише дощ. Місто енергійно відбудовувалося. Вже в наступні 9 років кількість його мешканців зросла вдвічі, а на 1900 р. у Чикаго проживало вже понад 1 мільйон мешканців.

Панорама Чикаго після пожежі

Великі пожежі стали причиною перепланування деяких українських міст. Так, Станіславів (нині — Івано-Франківськ) було перебудовано після т. зв. «мармулядової пожежі» 28 вересня 1868 р., коли вогонь знищив понад 260 будинків у центральній частині міста. Водночас, такі міста, як Одеса, Полтава, розбудовували за єдиним генеральним планом.

«Мармулядова пожежа» у Станіславові, гравюра, 1868 р.

Станіславівські пожежники, кін. XIX ст.

***1.** Назвіть основні причини антисанітарії в європейських містах XIX ст. **2.** Опишіть, у чому полягала суть «османізації Парижа» і які критичні зауваження висувалися проти цієї перебудови. **3.** Поясніть, чому міста цієї доби, як-от Лондон, називали «Великим димом». Які міста України також були задимленими? **4.** Чим відрізнялися підходи до перебудови міст у Лондоні (після «Великого смороду») та Парижі (Осман) за соціальними наслідками?*

52.3. Новий побут, мода та дозвілля городян

Зростанню міст сприяла поява в 1857 р. ліфта за проєктом американця Еліші Отіса. Він був обладнаний запобіжниками, що не допускали падіння механізму, робили його безпечним у використанні. Вже за кілька років ліфти стали встановлювати у всі високі будівлі. У 1861 р. Отіс спроєктував електричний ліфт. Саме такий ліфт було встановлено в Ейфелевій вежі в Парижі.

Ейфелева вежа

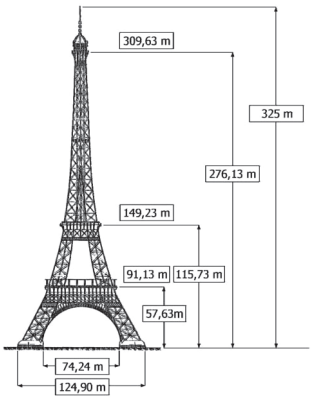

Виміряйте та пробіжіть на шкільному стадіоні дистанцію, що дорівнює висоті Ейфелевої вежі, на яку підіймається ліфт.

Електричні лампи розжарювання Джозефа Свона (ліворуч) і Томаса Едісона (праворуч)

Освітлення міського житла пройшло певну еволюцію. В період наполеонівських війн використовували воскові свічки, олійні лампи. У середині XIX ст. появилися керосинові лампи, ще пізніше — гасові. Згодом поширилось електричне освітлення.

«Пані за письмовим столом», художник Йоган Ендер, 1820 р.

«Спальня графа де Морні», художник Ежен Делакруа, 1832 р.

«У родині Браун», художник Істмен Джонсон, 1869 р.

«Бідна оселя», художник Філіппо Паліцци, близько 1880 р.

Міське житло в XIX ст. стало зручнішим. Квартири почали проєктувати без прохідних кімнат. Сформувалася спеціалізація відокремлених приміщень на спальню, кабінет, вітальню, дитячу кімнату, кухню. Заможні городяни могли винаймати будинки чи квартири. Дуже багаті мешкали в палацах чи особняках. На початку XIX ст. меблі були переважно масивні, із прикрасами, різьбою у вигляді левів, лаврових вінків. Та згодом на зміну цій розкоші прийшла простота і зручність.

«Неділя», художник Поль Сіньяк, 1889–1890 рр.

«Спальня. Вітання з днем янгола зранку», художник Карл Ларсон, 1898 р.

Революцією стала поява універсальних магазинів. Якщо раніше в магазинах можна було торгуватися за товари, то в 1851 р. в Парижі розпочав свою роботу магазин «Бон Марше». У ньому були десятки продавців, сотні найменувань товарів. Усі товари продавали за

фіксованими цінами. Покупці могли повернути товар, якщо він їм не подобався. Окремі магазини з 1870-х рр. стали продавати свої товари поштою за каталогом. Такий позитивний досвід доволі швидко поширився на більшість країн Європи та Північної Америки.

Реклама велосипедів, афіша Теофіля Стейнлена, 1899 р.

Магазин «Бон Марше» (Au Bon Marché), споруджений 1872 р.

Швейна машинка марки «Singer»

У XIX ст. суттєво змінився одяг. Американець Ісаак Зінгер у 1850 р. створив першу швейну машинку. Цей винахід суттєво прискорив виробництво одягу, суттєво здешевив його. Появилися магазини готового одягу. Городяни стали значно краще одягатися. Водночас в одязі відбувалися суттєві зміни. Замість розкішних жіночих плать з обручами прийшли сукні, стиснуті корсетами. Для чоловіків стали звичними фраки, смокінги, костюми із шерсті. Одяг все більше мав бути не об'єктом розкоші, а зручності. Він мав підходити для пішої прогулянки, поїздки на велосипеді чи подорожі.

Поступово відбувалися зміни в побуті українських городян. До середини XIX ст. в більшості великих міст появилося централізоване водопостачання. До кінця XIX ст. появилося централізоване вуличне електричне освітлення. Але бракувало очисних споруд, парків, скверів. У великих промислових містах повітря часто потерпало від диму та неприємних запахів. Існували й певні локальні проблеми. Так, розвитку Одеси перешкоджала нестача питної води, а Київ потребував більшої кількості мостів через Дніпро. Окремі середні і

малі міста занепадали через відсутність залізничного сполучення. Бракувало і житла для незаможних городян.

Певні зрушення відбувалися у дрібній торгівлі. Особливо це відчувалося в Галичині та Буковині, де завдяки розвитку кооперативного руху, появі селянських молочарень, «Народної торгівлі», створенню крамниць при філіях товариства «Просвіта» українці намагались організувати продаж свіжих продуктів, відносно дешевого одягу та взуття. Лише на початку XX ст. схожі процеси активізувалися й на Наддніпрянщині, охопивши насамперед Київ, Харків, Полтаву, а пізніше й інші міста.

Особливо відчутним було відставання українських земель від країн Західної Європи в побуті — не вистачало зручних меблів, одягу. Більшість товарів цього сегмента економіки традиційно вироблялися місцевими ремісниками кустарним способом. Лише на початку XX ст. стали з'являтися поодинокі швейні фабрики. Більшість населення той же одяг замовляли у кравчинь і кравців за індивідуальними замовленнями. Значна частина городян мали лише один набір одягу, в якому ходили як у будні, так і в свята. Лише заможні мали більшу кількість костюмів, суконь.

Ольга Кобилянська з Марією та Ольгою Устиянович, 1882 р.

Володимир Дідушицький і Владислав Зонтаг дорогою на всесвітню виставку в Парижі, 1878 р.

***1.** Опишіть, як змінилося планування та комфорт міського житла в XIX ст. **2.** Чому універсальні магазини на кшталт «Бон Марше» стали революцією в торгівлі, та які нові принципи вони запровадили? **3.** Напишіть короткий внутрішній монолог модника / модниці XIX ст., який / яка розмірковує про перехід від розкішного одягу до одягу «для зручності».*

52.4. Транспортна революція та розвиток комунікацій

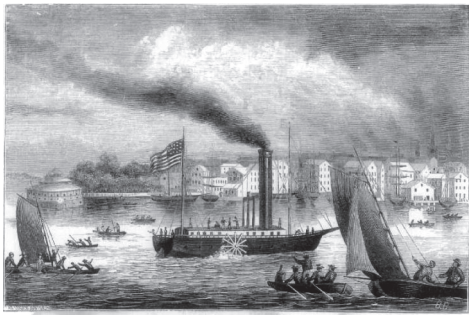

Пароплав Фултона

Міста в XIX ст. бурхливо зростали завдяки появі нових видів транспорту, розвитку нових шляхів сполучення. Раніше мешканці міст могли сподіватися на купівлю їжі в селян, що проживали на відстані одного дня дороги від міста. Дещо краще було із постачанням їжі у приморські міста. Кораблями перевозилося вже значно більше товарів. Але і великі порти мали певні обмеження. Та все стало змінюватися після 1807 р., коли американець Роберт Фултон поставив на судно «Катаріна Клермонт» паровий двигун із двома гребними колесами. Цей перший пароплав не залежав від волі вітру, міг рухатися проти течії і став більш надійним видом транспорту. У 1838 р. перший пароплав «Сіріус» перетнув Атлантичний океан, використовуючи виключно паровий двигун. Доволі швидко кораблі, виготовлені зі сталі, стали перевозити більше товарів, ніж дерев'яні. Поява гребного гвинта зробила цей вид транспорту більш надійним. Пароплави були більші за розмірами, ніж вітрильники. Наприкінці XIX ст. вже тисячі пароплавів перевозили мільйони мігрантів із Європи до Америки.

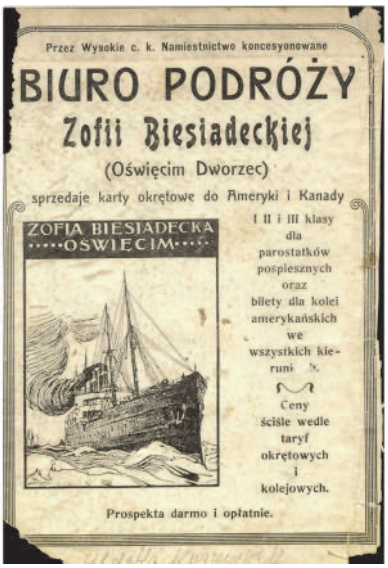

Рекламна листівка бюро Зоф'ї Бєсядецької

Транспортна революція в XIX столітті уможливила масову міжконтинентальну міграцію. Транспорт став зручним і швидким (як на той час), а також відносно недорогим. Із початком масової міграції розвинулися мережі агенцій, які допомагали з організацією подорожі. Це полегшувало міграцію людей із сіл чи маленьких містечок. Бюро Зоф'ї Бєсядецької в Освєнцімі в Західній Галичині займалось організацією перевезень до Америки і було однією з найбільш респектабельних організацій такого типу.

У 1825 р. Джордж Стефенсон побудував першу залізницю між містами Стоктоном і Дарлінгтоном. Залізничними вагонами можна було перевозити вже значно більше товарів, зокрема й продовольства. У 1829 р. залізниця

з'єднала англійські міста Манчестер і Ліверпуль, а вже до 1840 р. переваги нового виду транспорту стали очевидні для всіх. На той час довжина залізниць у Великій Британії сягла 7 тисяч кілометрів. У США перша залізниця появилася в 1830 р., а вже 1860 р. довжина колій складала 50 тисяч кілометрів. На той момент Париж перетворився на важливий залізничний вузол, пов'язаний із більшістю великих міст Франції. На початок XX ст. появилися трансконтинентальні залізниці в Північній Америці та Євразії.

Англійська залізниця в Балаклаві, світлина, автор невідомий, 1855 р.

Першу залізницю на теренах сучасної України побудували англійці під час Кримської війни в 1855 р. і використовували її для потреб своєї армії. У 1861 р. українські міста Перемишль та Львів отримали залізничне сполучення зі столицею Австро-Угорщини Віднем. Від 1865 р. діяла перша залізниця в українських землях, побудована за розпорядженням російської влади. Напередодні Першої світової війни довжина усіх залізниць в Україні складала 15600 км.

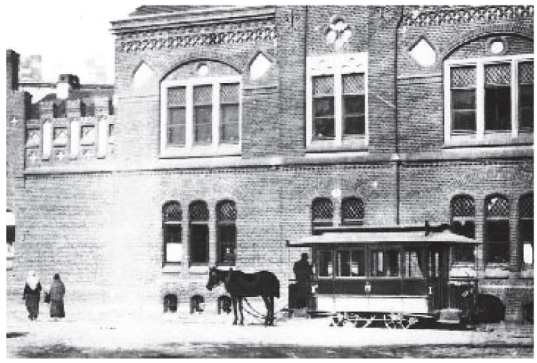

Кінний трамвай на площі Митній у Львові, кін. XIX ст.

Пам'ятник першій трамвайній лінії в м. Київ на Поштовій площі, 2009 р.

Безпосередньо на життя міст вплинула поява трамваїв у 1807 р. Спочатку трамваї були на кінній тязі — конки, а в 1881 р. компанія «Сіменс» у Німеччині створила перший електричний трамвай. Далі цей новий вид транспорту поширився на США, Велику Британію. У 1892 р. електричний трамвай запрацював у Києві. Завдяки трамваям робітники отримали змогу швидко і відносно недорого приїздити зі спальних районів до своїх робочих місць.

Попередниками автобусів стали омнібуси та диліжанси — багатомісні вози із кількома упряжками коней. Омнібуси могли перевозити до 20 пасажирів. Їх відмінністю від конки було те, що вони рухалися не по рейках. Поступово омнібуси витіснялися конками. Наприкінці XIX ст. кінні омнібуси і диліжанси залишилися переважно на міжміських маршрутах, а в містах появилися електричні омнібуси — тогочасні тролейбуси.

«Життя омнібуса», художник Вільям Мо Іглі, бл. 1860 р.

Поштовий диліжанс за маршрутом Київ – Житомир, 1901 р.

Упродовж XIX ст. здійснювалися спроби створити автомобіль. Спочатку виникли парові автомобілі, згодом електричні. Лише в 1885 р. німецькі винахідники Готліб Даймлер та Карл Бенц запатентували автомобіль, що рухався за допомогою бензинового двигуна внутрішнього згоряння. Вже в 1898 р. на виставці в Парижі можна було побачити майже 300 різних моделей автомобілів. Різновидами парових автомобілів були локомобілі — попередники тракторів, які могли тягати за собою перші молотарки, віялки, плуги.

Перший серійний автомобіль Benz-velo

«Автомобіль Стасюлевича» — перший український автомобіль, 1909 р.

Важливе значення мало винайдення американцем Чарльзом Гудійром процесу вулканізації каучуку і створення нового матеріалу — гуми. З неї стали виготовляти взуття, колеса для транспорту.

З 1830 р. стали будувати шосейні дороги у Франції та Великій Британії, згодом — у Німеччині та Австро-Угорщині. Покращували сполучення нові мости, тунелі, канали. У 1869 р. було завершено роботи із прокопування Суецького каналу, що з'єднав Середземне море із Червоним *(пригадайте, як вплинуло відкриття цього каналу на розвиток міжнародних відносин)*. У 1914 р. після багатьох невдалих спроб було завершено роботи над прокопуванням Панамського каналу між Тихим та Атлантичним океанами.

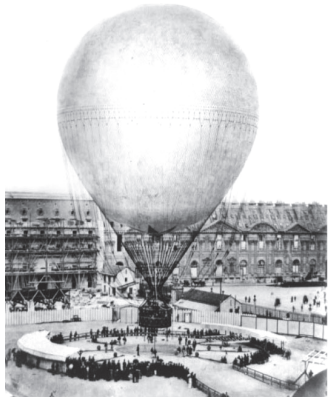

Повітряна куля Анрі Жіффара біля палацу Тюїльрі, місто Париж, фотограф Рене Патріс Дагрон, 1878 р.

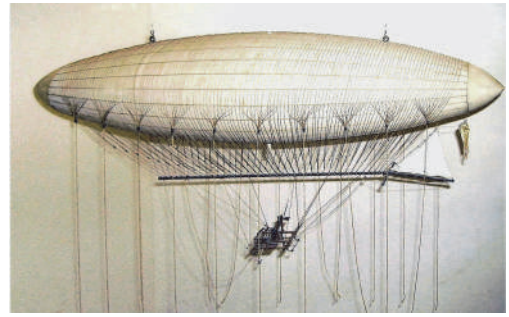

Модель дирижабля (з паровим двигуном), створеного Анрі Жіффаром, 1852 р., Музей науки, місто Лондон

Ще наприкінці XVIII ст. брати Жозем Мішель та Жак Етьєн Монгольф'єр успішно створили аеростат. Та цей вид транспорту виявився дуже ненадійним. Спроби створити великі дирижаблі в Німеччині також не були надто успішними. У 1903 р. американці брати Орвілл і Вілбер Райти змогли вперше запустити в політ апарат, важчий від повітря. У 1909 р. французький авіатор Луї Блеріо на своєму апараті Блеріо-XI зумів перелетіти Ла-Манш. Після певних модифікацій цей літак стали використовувати для перевезення пошти.

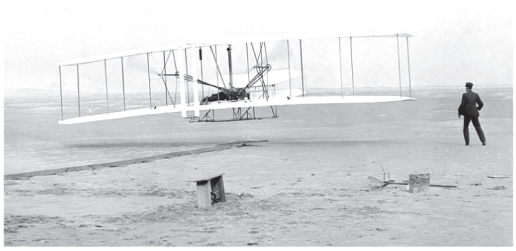

«Перший політ» (пілотує Орвілл Райт), фотограф Джон Томас Деніелс, 17 грудня 1903 р.

Блеріо-XI

Зміни відбувалися і в засобах спілкування. У 1876 р. шотландець Александр Белл вперше продемонстрував роботу телефону. За наступні 25 років лише у США налічувалося 1,5 млн телефонних абонентів, а у Великій Британії — 500 тисяч. Винахід радіо італійцем Марконі, а також розширення мережі телеграфних кабелів суттєво прискорили передачу інформації.

Поступово новий транспорт витісняв коней із міського простору. Міські вулиці ставали чистішими та світлішими. Проїжджу частину вулиць мостили бруківкою, а тротуари освітлювали вночі. У результаті, на кінець XIX ст. багато містян стали систематично прогулюватися вулицями, парками та скверами. Заможніші мешканці міст також змогли більше часу проводити у громадських місцях — бібліотеках, клубах, театрах.

Знімок тартанової стрічки, вперше зроблений за триколірним методом 17 травня 1861 р., фотограф Джеймс Максвелл

У 1826 р. було зроблено першу фотографію. Однак лише в 1839 р. француз Луї Дагерр зміг розробити методи створення фотографій — «дегеротипів». Перші фото були не дуже досконалими і потребували ще додаткової обробки, ретушування. І всі вони були чорно-білими. Із середини XIX ст. не припинялися спроби зробити кольорові фото. Вони стали буденністю лише в 1880-х рр.

28 грудня 1895 р. у Гран-кафе на Бульварі капуцинок у Парижі брати Огюст та Луї Люм'єр продемонстрували «рухомі картинки» — сінематограф. До 1903 р. брати створили понад 2000 фільмів, з якими їздили по світу.

Більшість цих винаходів були розраховані на заможних користувачів. По-справжньому масовими стали інші розваги — книги. Значного поширення набули газети, часописи. Їх читали вдома, у транспорті. Розвиток преси став можливим завдяки винаходу американця Крістофера Шоулса — друкарській машинці. Саме на такому пристрої Марком Твеном було надруковано «Пригоди Тома Сойєра».

Машина часу

«Як трамвай підкорив Україну та Європу».
Перегляньте інтерактивну стрічку часу «Як трамвай підкорив Україну та Європу?» за покликанням https://cutt.ly/utqVYcGg чи QR-кодом.

Створіть хронологічну задачу за даними часострічки. Покажіть на мапі українські міста, де вперше запущено трамвай (кінний та електричний).

1. Визначте економічне та соціальне значення залізниць для розвитку міст і регіонів у XIX ст. 2. Поясніть, як транспортна революція сприяла масовій міжконтинентальній міграції. 3. Які винаходи у сфері комунікацій (зв'язку) суттєво прискорили передачу інформації та яким був рівень їх поширення?

Працюємо разом.

Вправа «Лист із «Великого диму» (Лондон, 1890 р.)». У парах чи групах напишіть монолог або лист від імені когось із уявних мешканців Лондона (на вибір: державний чиновник, дружина власника магазину, робітник), датований 1890 роком. Опишіть контрасти міста; згадайте новітні досягнення, які вже стали частиною життя або про які пишуть у газетах; оцініть, як ці зміни вплинули на якість вашого особистого життя та перспективи міста в цілому.

Вправа «Містобудування, реклама, торгівля». А. Розробіть три ключові містобудівні норми, які б ви запровадили в XIX ст., щоб уникнути проблем, описаних у тексті (пожежі, антисанітарія, хаотична забудова). **Б.** Складіть рекламний слоган для бюро Зоф'ї Бєсядецької, що закликає українських селян до еміграції в Америку, використовуючи переваги нового транспорту. **В.** Створіть перелік товарів із фіксованою ціною, які б ви купили в «Бон Марше», для типової міської сім'ї середини XIX ст.

Корисна гра:

«Транспортна революція та розвиток комунікацій»

https://cutt.ly/Jtav6nOO

Перевірте себе

I **1. А.** Розташуйте у хронологічному порядку ключові події процесу модернізації міст. **Б.** Порівняйте темпи зростання населення європейських (Париж, Прага) та українських (Київ, Львів) міст, визначивши періоди найбільшого демографічного стрибка. **2. А.** Покажіть на карті міста, згадані в тексті. Які географічні чинники сприяли або перешкоджали їхньому зростанню? **Б.** Створіть схему чи ескіз типової організації міського простору XIX ст. (центр, нетрі, передмістя, розташування промислових підприємств).

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання у класі. **4.** Яка логіка лежала в основі рішень з перебудови міст: естетична, санітарна чи військово-політична? Обґрунтуйте свою відповідь. **5.** Оцініть ефективність боротьби з епідеміями в різних містах. Чи завжди фінансові витрати на модернізацію гарантували швидкий успіх?

III **6. Вправа «Городяни-громадяни». А.** Як проблеми міст і спроби їх вирішення відображають формування відповідальності громадян і міської влади за суспільний добробут? Систематизуйте інформацію в схемі, таблиці тощо. **Б.** Проаналізуйте, як мовна та міграційна політика імперій (у Львові, Києві) впливала на національну самосвідомість та багатокультурність міст. Яке значення це має для сучасного розуміння громадянства?

§ 53. Світська і релігійна культури

Згадайте...

— які ідеї Просвітництва і науки вплинули на світогляд людини XIX століття;

— як ці зміни позначилися на освіті та суспільному житті.

Як ви розумієте... — поняття «світська культура», «конфесія»?

Чи знаєте ви, що...

— з кінця XVIII ст. церква в Україні була залежна від політики двох могутніх імперій;

— національне відродження в Галичині значною мірою відбулося завдяки греко-католицькому духовенству?

53.1. Розмежування світської та релігійної культур

XIX ст. стало періодом, коли відбувся стрибок у розвитку освіти і науки, суттєво змінилося повсякденне життя як сіл, так і міст не лише в Європі, але і в більшості регіонів світу. У цей час відбувається розмежування світської та релігійної культур. Раніше тісно переплетені, тепер вони існують паралельно, лише зрідка торкаючись одна одної.

Світська культура — це сукупність людських цінностей, знань, норм та форм діяльності, що не пов'язані з релігією, на відміну від духовної чи релігійної культури. Вона охоплює всі сфери життя: від мистецтва та науки до повсякденної поведінки та матеріальних цінностей, створюючи спільний простір для діалогу та взаємодії між різними самобутніми культурами світу.

Світська культура з XIX ст. спрямована на зображення людини у світі, відображення її місця і ролі у взаєминах з природою, навколишнім середовищем, суспільством. Світська культура — це народна, національна культура, культура повсякденного життя. Вона поєднує в собі широкий спектр людської діяльності — освіту, науку, архітектуру, скульптуру, образотворче мистецтво, музику, кіно.

Важливими рисами XIX ст. стала глобалізація світської культури, змішування в ній релігійних мотивів різних народів, країн і континентів, і, водночас, її все більше дистанціювання від релігійних норм та моральних цінностей, спроби вийти за межі, окреслені релігією, зосередження на земних цінностях, раціональному пізнанні світу, людських стосунках.

Про еволюцію світської культури в XIX ст. вже йшлося в попередніх параграфах. Підкреслимо лише, що її здобутки суттєво впливали і на релігійну культуру, спричинивши церковні зміни, реформи, появу нових релігійних течій та організацій.

Релігійна культура — це система цінностей, світоглядів і вірувань, що формується на основі релігійних поглядів і пояснює людину, світ і суспільство через призму релігійної картини світу. Вона включає в себе релігійну свідомість, культову діяльність та організації, а також надає сенс життя, формує моральні норми та сприяє створенню соціальної ідентичності.

Складовою частиною релігійної культури є ***церковна культура*** — сукупність духовної та матеріальної спадщини церкви як спільноти, що охоплює релігійні погляди, цінності, норми поведінки, мистецтво, архітектуру, обряди, ритуали та інституційні практики, які формуються на основі віри та духовного досвіду вірян. Це цілісний продукт історії християнства, що відображає світогляд, соціальну структуру та духовні прагнення народу.

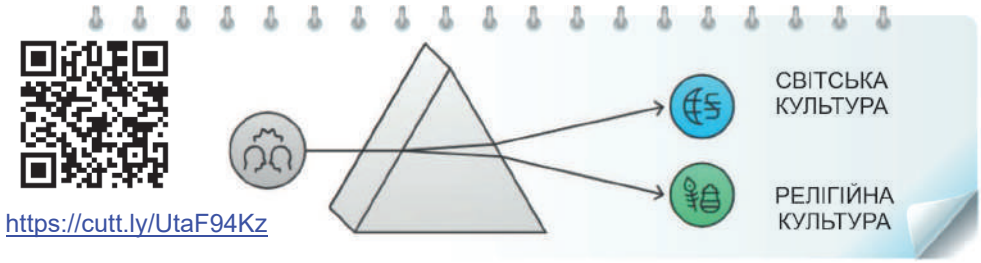

https://cutt.ly/UtaF94Kz

1. Чому світська культура XIX ст. є культурою повсякденного життя? 2. Порівняйте світську та релігійну культури за їхніми основними функціями та цінностями, на які вони орієнтовані. 3. Як, на вашу думку, досягнення світської культури (про які згадувалося в попередньому параграфі) могли впливати на релігійну культуру і спричиняти в ній реформи?

53.2. Розвиток релігійної освіти та університетів

Для задоволення потреб духовенства різних країн створювали спеціальні заклади освіти. Частина з них пізніше стали відомими науковими осередками, набули більш світського характеру. Протестанти США свого часу заснували Гарвардський (1636), Єльський (1701), Прінстонський (1746), Колумбійський (1754) університети. У 1789 р. у м. Вашингтоні у США монахи-єзуїти створили Джорджтаунський університет. Різні католицькі згромадження у США відкрили університети у Нью-Йорку (Фордемський, 1842), Філадельфії (Університет Святого Йосифа, 1851), Бостоні (Бостонський коледж, 1863). У більшості цих навчальних закладів до завершення Громадянської війни приймали на навчання лише студентів своєї релігійної конфесії. Лише Масачусетський технологічний інститут, який розпочав свою роботу в

1861 р., одним із перших дозволяв навчання не тільки християнам різних конфесій, але й юдеям та представникам інших релігій.

У 1834 р. було відновлено Лувенський католицький університет у Бельгії. Англіканці в 1837 р. домоглися створення у Великій Британії Даремського університету. У 1854 р. засновано Католицький університет Ірландії в Дубліні. У 1889 р. монахи-єзуїти відновили Фрібурський університет у Швейцарії. Один із найбільших католицьких університетів Європи було відкрито в 1877 р. у французькому місті Лілль. У Німеччині, Швейцарії, Швеції, Данії натомість створювалися вищі протестантські заклади освіти.

***1.** Наведіть приклади університетів, заснованих католиками у США, та європейських католицьких університетів, які були відновлені чи засновані в цей час. **2.** Поясніть, чому релігійні конфесії активно створювали нові університети в XIX ст. **3.** Як зміна політики щодо прийому студентів (від навчання лише своєї конфесії до прийому представників інших релігій) свідчить про секуляризацію (одержавлення) освіти?*

53.3. Релігійне життя українського народу в умовах Російської імперії

У житті українського народу XIX ст. релігія і церква відігравали надзвичайно важливу роль, адже світогляд більшості людей залишався релігійним. При цьому церква на теренах України залежала від політичних змін, імперської політики Габсбургів та Романових.

Історично склалося, що в Україні тривалий час не було єдиної релігійної організації. На Наддніпрянщині та Буковині домінувала православна церква, а в Галичині та на Закарпатті — греко-католицька. Впродовж XIX ст. поширення отримали **протестантські** різні течії, що часто фігурували під спільною назвою — «штундизм», але це були *лютерани, п'ятидесятники, баптисти, меноніти* та інші. Серед євреїв України мали поширення різні релігійні групи **юдаїзму**. У південних та східних губерніях Наддніпрянщини помітним був вплив **ісламу** — *сунізм*.

Характерно, що Австрійська (з 1867 р. Австро-Угорська) та Російська імперії проводили в Україні особливу політику, що передбачала контроль духовного життя всіх релігійних спільнот — призначення релігійних керівників, діяльність духовних закладів освіти і т. д.

Найбільш жорстко діяла Російська імперія. Вона послідовно впроваджувала монополію лише підконтрольних державному апарату релігійних структур, витісняючи опонентів і знищуючи будь-які прояви релігійного вільнодумства. Насамперед, російська влада

намагалася обірвати зв'язки релігійних громад імперії із зовнішнім світом, створити для них контрольовані осередки та центри.

Греко-католики в Російській імперії. Показовою була доля Української греко-католицької церкви на Правобережній Україні — Київщині, Волині та Поділлі. Ці регіони потрапили до складу Російської імперії в результаті трьох поділів Польщі. Майже одразу сюди стали спрямовувати православних священників із Києва та Лівобережної України, але утвердження православ'я не відбувалося. Катерина II 22 квітня 1794 р. видала указ про повернення в лоно православної церкви усіх уніатів. В указі наголошувалося, що велика кількість духовних осіб та вірян добровільно хочуть повернутися на православ'я, оскільки були навернуті в католицизм у насильницький спосіб. Майже одразу процеси навернення у православ'я активізувалися в Білорусі. Священників, що відмовлялися переходити, виганяли з парафій. Парафія вважалася наверненою у православ'я, якщо хоча б частина вірян була готова до зміни віри. Храми переосвячували, ікони, інші священні речі викидали чи конфіскували. До навернення уніатів влада масово залучала війська. Чинилося насильство — парафіян били, арештовували священників, членів церковних братств. Завдяки погрозам, залякуванню, терору до 1795 р. від унії відійшли понад 1 мільйон вірян. Переосвячено 2328 храмів. Восени 1795 р. за розпорядженням Катерини II було ліквідовано Луцьке, Київське і Володимирське греко-католицькі єпископства. Їх території і майно долучалися до Полоцького архієпископства. До кінця 1796 р. на Волині, Київщині та Поділлі майже 1,4 мільйона вірян перейшли у православ'я.

Від остаточної ліквідації греко-католицьку церкву на Правобережній Україні тоді врятувала лише смерть Катерини II. Новий імператор Павло I розпорядився створити на Волині, Поділлі та Київщині греко-католицьку Луцьку єпархію. Частина нових «православних» повернулася до попереднього стану. У 1805 р. вдалося відновити Київську «Митрополію всіх уніатів Росії». Але вона одразу була поставлена під контроль Святійшого синоду.

Так само Святійший синод контролював створену 1801 р. у Санкт-Петербурзі Римсько-католицьку духовну колегію. Було суттєво зменшено коло питань, з якими католики Російської імперії могли звертатися до Папи Римського.

У часи правління Олександра I становище греко-католицької церкви не зазнавало помітних змін. Та вже за дорученням Миколи I Синод розробив низку заходів із ліквідації греко-католицької церкви. Реалізація цих заходів тривала впродовж 1827–1839 рр. Так, 22 квітня 1828 р. із Римсько-католицької духовної колегії було виокремлено Греко-унійну духовну колегію. Знову було зменшено кількість греко-католицьких єпархій. Далі російська влада, користуючись різними приводами (як, наприклад, участь греко-

католицького духовенства в польському повстанні 1830–1831 рр.), стала заарештовувати чи відправляти на каторгу до Сибіру найбільш харизматичних греко-католицьких священників і монахів. Інших намагалися скерувати у віддалені від України регіони, ізолювати від впливу з-за кордонів імперії, щоб згодом ліквідувати. Було ліквідовано понад 60 греко-католицьких монастирів. Зокрема, ченці-василіяни були вигнані із монастирів у Барі, Вінниці, Почаєві, Умані та інших містах. Влада намагалася відділити греко-католиків від римо-католиків і зблизити їх із православними. Для цього вилучалися греко-католицькі книги із храмів, служебники замінялися московськими виданнями. Лише у Волинській і Київській губерніях до 1837 р. було закрито чи переосвячено 124 греко-католицьких храми. У січні 1837 р. Греко-унійну духовну колегію передали у повне розпорядження Синоду.

12 лютого 1839 р. у місті Полоцьку було скликано «возз'єднавчий» собор. На ньому низка єпископів та священників підписали «акт возз'єднання» греко-унійної церкви із православною. Після цього греко-католицька церква на Правобережній Україні була «остаточно» знищена. Усіх противників «возз'єднання» піддавали репресіям.

Після 1839 р. греко-католицька церква у складі Російської імперії збереглася лише у Холмській губернії. Але й там її було ліквідовано в 1875 р.

Становище православної церкви. Потрапивши наприкінці XVII ст. під владу московських патріархів, а згодом російських чиновників Святійшого синоду, православна церква в Україні відірвалася від давніх традицій українського народу, ставши на службу російської імперської політики. Єпископами, священниками, вчителями духовних семінарій на Наддніпрянщині часто були росіяни, які пропагували великоросійський патріотизм і шовінізм. Наприкінці XIX ст. серед православного духовенства українських губерній українців було менше половини. З 1799 р. жоден українець не посідав посади Київського митрополита, а з 1812 р. українців навіть перестали висвячувати на єпископів. Православна церква стала знаряддям русифікації українців. Мова літургії була церковнослов'янською (максимально наближеною до російської), мова проповідей була російською. Православні священники та монахи були зобов'язані наглядати за парафіянами і доносити поліції про будь-які прояви невдоволення, сепаратизму, мазепинства тощо. Було заборонено будувати храми в українському стилі, малювати ікони із українськими національними мотивами.

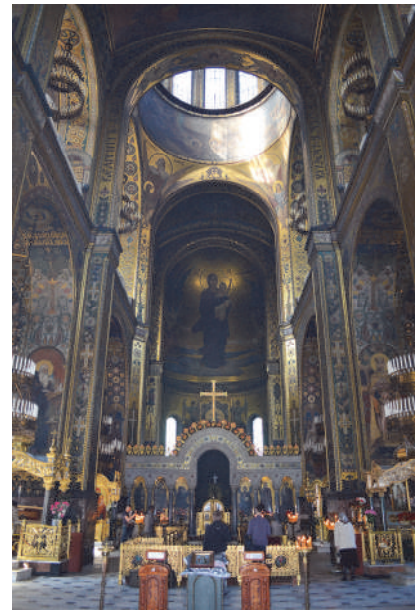

Інтер'єр Володимирського собору в Києві, сучасна світлина

Незважаючи на таку політику Російської імперії, серед православного духовенства все одно залишалися діячі, що намагалися надати церкві українського характеру. У Київській духовній академії, низці духовних семінарій існували опозиційні гуртки, а під впливом українофілів, хлопоманів перебувала певна частина духовної молоді.

З 1905 р. частина православного духовенства Наддніпрянщини послідовно стала виступати за українізацію проповідей і богослужінь. Активно поширювалися примірники українського перекладу Біблії, здійсненого Пантелеймоном Кулішем, Іваном Нечуєм-Левицьким та Іваном Пулюєм. З різних повітів надходили повідомлення про бажання духовенства і віруючих запровадити навчання українською мовою в парафіяльних школах, духовних семінаріях. У 1907 р. у Подільській губернії влада була змушена дозволити викладання української мови в парафіяльних школах. У 1909 р. в цій же губернії було навіть надруковано збірник проповідей українською мовою.

Загалом, становище православної церкви на Наддніпрянщині залишалося вкрай складним через її повну залежність від імперського центру. Це добре розуміли патріотично налаштовані священники та ченці, які з 1911 р. почали вимагати надання автокефалії (незалежності) українській церкві. Відсутність власної національної церкви згодом негативно позначилася на перебігу Української революції 1917–1921 рр.

Сім'я протестантів-штундистів, Київська губернія, 1901 р.

Протестанти на Наддніпрянщині. Традиційно до протестантів в Україні належали представники національних меншин — насамперед німецькі колоністи, що переселилися до Російської імперії за часів Катерини II. Однак, значна частина українських селян наймалися до німецьких лютеран, баптистів на сезонні роботи. Вони, усвідомлюючи відірваність православної церкви від потреб віруючих, стали переходити на протестантизм. Їх називали «штундистами» (від німецького слова «штунде» — «година»), оскільки щонайменше годину часу на день вони мали відводити на читання Біблії і співання релігійних пісень. Характерно, що рівень добробуту штундистів був вищим, ніж православних. Вони не вживали алкогольних напоїв. Штундизм охопив Херсонщину, Катеринославщину, Волинь. Російська влада, усвідомивши небезпеку, почала переслідувати штундистів. На них нацьковували чорносотенців, били, засилали до Сибіру, відбирали майно й дітей. Переслідувалися й інші протестантські релігійні течії — меноніти, баптисти. Самі назви цих релігійних течій набували виключно негативного звучання. Лише революція 1905 р. зупинила переслідування протестантів.

1. Якими насильницькими методами російська влада досягала переходу греко-католиків у православ'я в 1794–1796 рр.? 2. Наведіть три основні прояви використання православної церкви як знаряддя русифікації українців. 3. Яку небезпеку вбачала, на вашу думку, російська влада в поширенні протестантизму на теренах сучасної України?

53.4. Релігійне життя в Галичині, Буковині та на Закарпатті

Греко-католики в Галичині. Становище греко-католицької церкви в Австрійській імперії впродовж останньої третини XVIII – XIX ст. зазнавало суттєвих змін. У 1772 р. Галичина була приєднана до імперії Габсбургів. Майже одразу розпочалося включення греко-

католицької церкви до державних структур імперії, здійснювалася конфіскація церковних земель, ліквідація монастирів. Водночас, у червні 1774 р. Марія-Терезія оголосила про зрівняння у правах римо-католиків і греко-католиків. Термін «уніат» було заборонено вживати. Імператор Йосиф II у 1777 р. заборонив примушувати греко-католицьких священників відробляти панщину.

Церква Святої Варвари у Відні з прилеглими будівлями

З волі австрійських монархів створювалися заклади вищої освіти для греко-католиків. У 1774 р. при церкві Святої Варвари у Відні було відкрито Генеральну духовну семінарію Барбареум. У 1783 р. аналогічний заклад освіти було створено у Львові. Через рік у Львівському університеті відкрився богословський факультет. З цього часу всі греко-католицькі священники мусили здобувати вищу освіту. Позитивні наслідки мало створення в 1807 р. у Львові Галицької греко-католицької митрополії. Вона оголошувалася спадкоємицею духовних традицій Київської митрополії. Під керівництвом митрополитів Антіна Ангеловича, Михайла Левицького, Григорія Яхимовича, Спиридона Литвиновича, Йосифа та Сильвестра Сембратовичів, Юліана Сас-Куїловського та Андрея Шептицького греко-католицька церква активно долучалася до українського національного відродження. Вона охоплювала найширші народні маси, її священники пробуджували національну свідомість у найвіддаленіших селах. Українська греко-католицька церква стала найбільшою захисницею галицьких українців від процесів денаціоналізації чи полонізації.

Андрей Шептицький, 1905 р.

Андрей Шептицький вкладав багато сил у розбудову українських національних інституцій, громадських організацій, економічних спілок — Наукового товариства імені Тараса Шевченка, «Просвіти», «Рідної школи», «Сільського господаря» і т. д. Він послідовно намагався порозумітися із православним духовенством Наддніпрянщини, налагодив друк українською мовою Біблії, молитовників, різноманітної духовної літератури, частина з якої нелегально переправлялася українцям Російської імперії. У 1908 р. Шептицький таємно відвідав Київ, налагодив контакти із церковними та політичними українськими діячами. Шептицький став ідеологом **екуменічного руху** — руху, спрямованого на відновлення духовної єдності церков.

Важливою складовою Української греко-католицької церкви був чернечий орден отців василіан (Чин Святого Василія Великого). Саме до цього ордену наприкінці XVIII ст. перейшли єзуїтські колегіуми та гімназії. Діяльність василіан була заборонена в Російській імперії, натомість у Австрійській вони проводили насамперед просвітницьку та богословську роботу.

У 1882 р. при підтримці єзуїтів орден василіан було реорганізовано в ході т. зв. Добромильської реформи. Василіани активізували діяльність — створювали релігійні місії, проводили реколекції, наукові дослідження, друкували релігійну і наукову літературу. Вони одними з перших дослідили архіви Ватикану, шукаючи документи, пов'язані з історією України. Частину знайдених матеріалів вони переклали на українську мову і надрукували.

Напередодні Першої світової війни у структурі греко-католицької церкви появилися також чернечі ордени редемптористів і салезіанців. Вони намагались організувати доброчинну діяльність — опікувалися дітьми-сиротами, немічними, людьми похилого віку. Організацією притулків для бездомних, дитячих сиротинців, захоронок (дитячих садочків), шкіл займалися також монахині найчисельнішого українського жіночого ордену — Сестри Служебниці Непорочної Діви Марії.

Євгеній Гакман, 1870 р.

Релігійне життя на Буковині. Складним було релігійне життя українського населення Буковини. Близько третини населення краю становили греко-католики, а дві третини — православні. Однак православна церква в Буковині перебувала під сильним румунським впливом. У 1774 р. Буковина була приєднана до Австрійської імперії. Всі місцеві парафії та монастирі було виведено із Молдовської митрополії й об'єднано в окрему Чернівецько-Буковинську єпархію. Для підготовки духовенства в 1827 р. у Чернівцях було створено богословський інститут. У 1835–1873 рр. Буковинську єпархію очолював українець Євгеній Гакман. Він походив із селянської родини і лише завдяки власній наполегливості та таланту зумів здобути хорошу освіту (закінчив Чернівецьку гімназію та Віденський університет) і здійснити духовну кар'єру. Деякий час він був навіть домашнім учителем для майбутнього імператора Фердинанда I. З 1835 р. Євгеній Гакман обіймав посаду буковинського єпископа. У 1842 р. він провів адміністративну реформу православної церкви Буковини. Єпархію було розділено на 12 протопресвітеріатів, підвищено платню для священників, посилено вимоги до духовенства — священником можна було стати лише після успішного завершення навчання в богословському інституті чи

університеті. Було також створено фонд допомоги для престарілих священників, їхніх вдів та дітей. З ініціативи Гакмана було розширено використання української мови в церковному діловодстві, навчанні в парафіяльних школах.

Багато уваги митрополит відводив будівництву нових храмів у Чернівцях — кафедрального собору Святого Духа, церкви Святої Параскеви Сербської, а також зініціював початок будівництва єпископської (згодом митрополичої) резиденції (нині — центральний корпус Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, архітектурна пам'ятка, включена ЮНЕСКО до списку Світової спадщини).

Церква Трьох Святителів в ансамблі митрополичої резиденції, м. Чернівці

Євгенію Гакману доводилося протистояти спробам румунського духовенства приєднати Буковину до Трансильванії, а буковинське єпископство — до Румунської православної церкви. Він з 1851 р. послідовно клопотав перед імператором про відкриття у Чернівцях університету, обіцяв виділити приміщення та кошти для богословського факультету.

Після смерті Євгенія Гакмана в 1873 р. православна церква Буковини потрапила під румунські впливи. Лише на початку XX ст. українцям вдалося вибороти 2 місця радників у керівництві Буковинської єпархії, а також створення окремої кафедри на богословському факультеті Чернівецького університету.

Маючи позитивний приклад галицьких греко-католиків, що успішно протистояли полонізації, українські православні священники Буковини продовжували працювати у вкрай несприятливих умовах. Саме завдяки патріотичній позиції священника Василя Продана, вихідця зі священничої родини Омеляна Поповича та інших представників духовенства українська мова зберігалася в церквах і парафіяльних школах Буковини.

Закарпатська церква. Серед українського населення Закарпаття переважали греко-католики. Греко-католицька церква в краї виникла в 1646 р. в результаті укладення Ужгородської унії. У 1651 р. було сформовано Мукачівську греко-католицьку єпархію. Її ієрархи намагались долучитися до греко-католицької церкви Речі Посполитої, але через опір угорського католицького духовенства це не вдавалося реалізувати. Угорські римо-католицькі єпископи впродовж XVII–XVIII ст. неодноразово чинили спроби обмежити незалежність Мукачівської єпархії, провести латинізацію обряду та запровадити григоріанський календар. У 1744 р. у Мукачеві було відкрито богословську школу, в якій навчання велось українською мовою.

У 1771 р. Папа Римський Климент XIV перепідпорядкував Мукачівську єпархію Естергомському архієпископу. На той момент до єпархії належало 711 парафій і 560 тисяч вірних Закарпаття, Пряшівщини, Мармарощини та Угорщини.

Після першого поділу Речі Посполитої склалася сприятлива ситуація для об'єднання греко-католиків Галичини та Закарпаття. За це виступали львівський єпископ Лев Шептицький та мукачівський єпископ Андрій Бачинський. Через спротив угорського архієпископа здійснити це не вдалося. Невдалими виявилися і наступні спроби.

Єпископ Бачинський у 1780 р. переніс свою резиденцію із Мукачева до Ужгорода. В Ужгороді було відкрито духовну семінарію.

Юлій Фірцак

Посилення ролі Мукачівської єпархії в житті українців Закарпаття відбулося завдяки діяльності в 1891–1912 рр. єпископа Юлія Фірцака. Він послідовно боровся проти мадяризації краю, відновлював мережу парафіяльних шкіл із українською мовою викладання. У 1897 р. єпископ Фірцак зініціював початок «Верховинської акції» — низки заходів для покращення економічного становища закарпатських українців. Він подав меморандум із планом заходів до угорського уряду. Той, у відповідь, доручив перевірити ймовірність дій економісту Едмунду Егану.

Спільними зусиллями Фірцак та Еган організовували курси господарської освіти для селян, сприяли організації селянами споживчих і кредитних кооперативів, сільських майстерень для розвитку промислів. У краї запроваджувалася племінна тірольська худоба. Фірцак залучив до «Верховинської акції» десятки греко-католицьких священників. У 1901 р. через вбивство Егана підтримка акції урядом завершилася, але Фірцак продовжував розвивати досягнуті результати. Він підтримав будівництво в Ужгороді реальної школи техніко-природничого профілю, школи глиняного посуду, курсів лозоплетіння, килимарень, деревообробних

підприємств. З ініціативи єпископа Юлія Фірцака при багатьох парафіях створювалися братства тверезості, поширювалася література з пропагандою здорового способу життя.

1. Назвіть громадські організації, у розбудову яких вкладав сили митрополит Андрей Шептицький. 2. Обґрунтуйте, чому греко-католицька церква стала найбільшою захисницею галицьких українців від полонізації. 3. Визначте, як створення закладів вищої освіти вплинуло на якість та соціальний статус греко-католицького духовенства. 4. У чому полягала подвійна боротьба православного духовенства Буковини? 5. Як «Верховинська акція» єпископа Юлія Фірцака та економіста Едмунда Егана поєднувала церковну та господарську діяльність для боротьби проти мадяризації краю?

Працюємо разом.

Вправа «Релігія і національна ідентичність». Створіть 3 групи: 1) Наддніпрянщина, 2) Галичина, 3) Буковина та Закарпаття. Кожна група заповнює порівняльну таблицю з трьох ключових пунктів: а) домінуюча(і) конфесія(ї); б) політика імперської влади (Росія / Австро-Угорщина); в) роль церкви в національному житті. Презентуйте результати і подискутуйте на тему: «Як політичний контроль та імперська політика визначали здатність церкви бути рушієм національного відродження чи, навпаки, знаряддям денаціоналізації?».

Корисна гра:

«Релігійне життя українського народу»

https://cutt.ly/OtabqUHm

Перевірте себе

I **1.** Складіть хронологічний ланцюжок подій, що призвели до ліквідації ГКЦ на Правобережжі (від указу Катерини II до Полоцького собору). **2.** Які українські регіони (Наддніпрянщина, Галичина, Закарпаття, Холмщина) та які конфесії були найбільш вразливі до політики ліквідації / русифікації з боку Російської імперії?

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання у класі. **4.** Оцініть ефективність та етичність переслідування протестантів («штундистів») у Російській імперії. Як високий рівень добробуту штундистів міг бути використаний владою для негативної пропаганди? **5.** Як досвід митрополита Андрея Шептицького і єпископа Євгенія Гакмана демонструє роль церкви у формуванні громадянського діалогу та національної ідентичності?

III **6. Вправа «Дві долі одного віросповідання».** Напишіть короткий есей, порівнюючи долю греко-католицької церкви на Правобережній Україні та Галичині. Опишіть ключові події (ліквідація / відновлення, роль імператорів); визначте кінцевий результат політики обох імперій щодо ГКЦ; поясніть, чому, на вашу думку, в одному випадку церква була ліквідована (1839 р.), а в іншому стала опорою національного відродження.

§ 54. Виховання та освіта

Згадайте...

— що таке кріпацтво і як воно впливало на можливість навчання;
— що промислова революція вплинула на вимоги до грамотності населення.

Як ви розумієте... — поняття «становий характер освіти», «реальні училища»?

Чи знаєте ви, що...

— закони про обов'язкову освіту не завжди виконували, бо батьки віддавали дітей працювати;
— перша українська жінка-лікар з Австро-Угорщини була змушена створювати власну мережу медичних закладів через дискримінацію?

54.1. Виховання в сім'ї та гендерні ролі в XIX ст.

У XIX ст. сім'я залишалась основним осередком виховання, особливо для дітей молодшого віку. У сільських і традиційних суспільствах виховання було тісно пов'язане з релігійними та моральними цінностями. У християнських країнах, таких як Франція, Великобританія чи Німецька імперія, дітей навчали шанувати Бога, дотримуватися Десяти заповідей і поважати старших. Навіть у заможних сім'ях виховання часто було суворим: дітей привчали до дисципліни, слухняності та виконання обов'язків. Наприклад, у Великобританії у вікторіанську епоху (1837–1901) прославляли ідеал «жорсткого виховання», де фізичні покарання, такі як різки, вважалися нормою для формування характеру.

«Думка про рідну оселю», художник Вінслоу Гомер, 1863 р.

«Тато повертається», Вашингтон, художник Вінслоу Гомер, 1873 р.

У селянських і робітничих сім'ях діти рано залучалися до праці. Хлопчики допомагали в полі чи майстернях, а дівчатка — у домашньому господарстві чи догляді за молодшими братами і

сестрами. У таких сім'ях виховання було практичним: дітей готували до виживання в умовах бідності, а освіта часто обмежувалася базовою грамотністю, якщо була доступною. Виховання в підлітковому віці здійснювалося часто через працю.

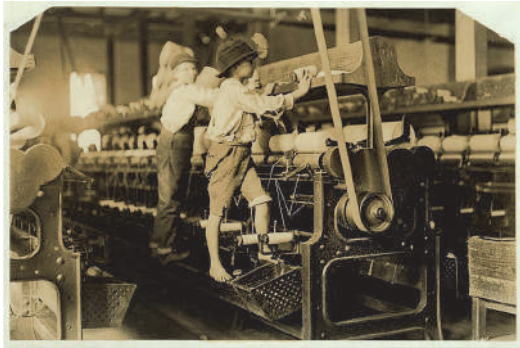

Діти на бавовняній фабриці (Джорджія, США), січень 1909 р.

Маленькі продавці газет у Нью-Йорку, поч. XX ст.

У міщанських та аристократичних сім'ях виховання було більш структурованим. Багаті родини наймали гувернанток (для дівчат) або гувернерів (для хлопчиків), які навчали дітей мов, літератури, музики та етикету. Наприклад, у Російській імперії дворянські діти вивчали французьку мову як ознаку статусу, а в Англії акцент робили на класичну освіту (латинь, грецька мова). Гувернантки часто були іноземками, що сприяло культурному обміну, але також підкреслювало класові відмінності.

«Доньки Катюля Мендеса», художник П'єр Огюст Ренуар, 1888 р.

«Купання дитини», художниця Мері Кассат, 1893 р.

Плакат про милосердя до сиріт, художник Жуль Шере, 1890 р.

У вихованні чітко прописувалися гендерні ролі. Хлопчиків готували до ролі лідерів, фахівців, воїнів, тому їхнє виховання включало фізичну підготовку, спорт, математику, класичні науки та формування лідерських навичок. Дівчаток готували до ролі дружин і матерів. Їхнє виховання зосереджувалося на домоведенні, музиці, вишиванні та релігійній моралі. У заможних сім'ях дівчата вивчали мови та літературу, але рідко — природничі науки чи математику.

***1.** Порівняйте виховання хлопчиків і дівчаток у міщанських та аристократичних сім'ях, акцентуючи на кінцевих гендерних ролях, до яких їх готували. **2.** Проаналізуйте, чому виховання в селянських сім'ях було практичним і як воно впливало на можливість здобуття дітьми формальної освіти. **3.** Напишіть міні-інструкцію для гувернантки дворянської дівчинки в Англії, вказавши три ключові навчальні предмети та дві моральні цінності, які вона має прищепити.*

54.2. Перехід до масової освіти та боротьба за жіночу освіту

XIX ст. стало переломним у поширенні освіти серед населення. Майже до середини століття більшість населення світу залишалася неписемною. Краща ситуація із поширенням грамотності була у країнах Європи, особливо в Данії, Норвегії та Швеції, де державною релігією було лютеранство, а кожен лютеранин повинен був уміти самостійно читати Біблію.

Та перша половина XIX ст. позначилася стрімким розвитком промисловості. Нове обладнання, машини і т. д. потребували освічених людей, кваліфікованих інженерів, техніків, майстрів, здатних виконувати складні роботи. Уряди більшості європейських держав поступово приходили до розуміння, що необхідно підвищувати рівень грамотності населення. Від цього залежала не тільки їхня економіка, але й обороноздатність. Адже у війнах XIX ст. важливу роль також відігравала техніка, зокрема артилерія, а для точності стрільби потрібно було вміти добре рахувати. У 1830 р. британський парламент ухвалив закон, яким змушував місцеві органи влади фінансувати діяльність місцевих шкіл. Завдяки цьому хоча б початкова освіта стала безкоштовною. У 1870 р. у Великій Британії було ухвалено закон про обов'язкову освіту для всіх дітей віком до 12 років. Аналогічні закони були ухвалені згодом у Франції, Німеччині, деяких інших державах.

Однак ухвалення законів не завжди означало їх безумовне виконання. У багатьох випадках батьки вважали за краще сплатити грошовий штраф і відправити дітей працювати, ніж витрачати гроші на одяг та взуття для дітей, щоб ті мали можливість навчатися.

Тривалий час освіту могли здобувати лише хлопчики. В окремих державах Західної Європи частка писемних серед чоловіків наприкінці XIX ст. досягала 70–90%. У Східній Європі частка писемних була значно меншою. В окремих регіонах Австро-Угорщини, Російської імперії писемними були лише священники та поміщики.

Загалом декларування права на освіту не означало його безумовну реалізацію. Якщо наприкінці XIX ст. в більшості країн Європи початкова освіта була державною й безкоштовною, то середня освіта переважно була платною і досить коштовною для більшості селян і незаможних мешканців міст. Відповідно у талановитих дітей було доволі мало шансів здобути якісну освіту в гімназії та університеті. Їм та їхнім батькам доводилося шукати щедрих меценатів, що оплачували навчання.

Лише в останній третині XIX ст. було визнано право жінок на освіту. Та кожну поступку в цьому питанні потрібно було виборювати тривалий час. Серед важливих етапів зі здобуття освіти жінками було здобуття ними права навчатися в середніх закладах освіти — гімназіях, вищих закладах освіти — вчительських семінаріях, університетах. Різні держави до надання жінкам права на освіту підходили по-різному. Найшвидше тут рухалися законодавці Великої Британії, Швейцарії, Швеції та Франції. Натомість, в Австро-Угорщині й, особливо, Російській імперії права жінок обмежувалися досить довго. З цієї причини багато жінок, щоб навчатися, були змушені переїздити в інші країни.

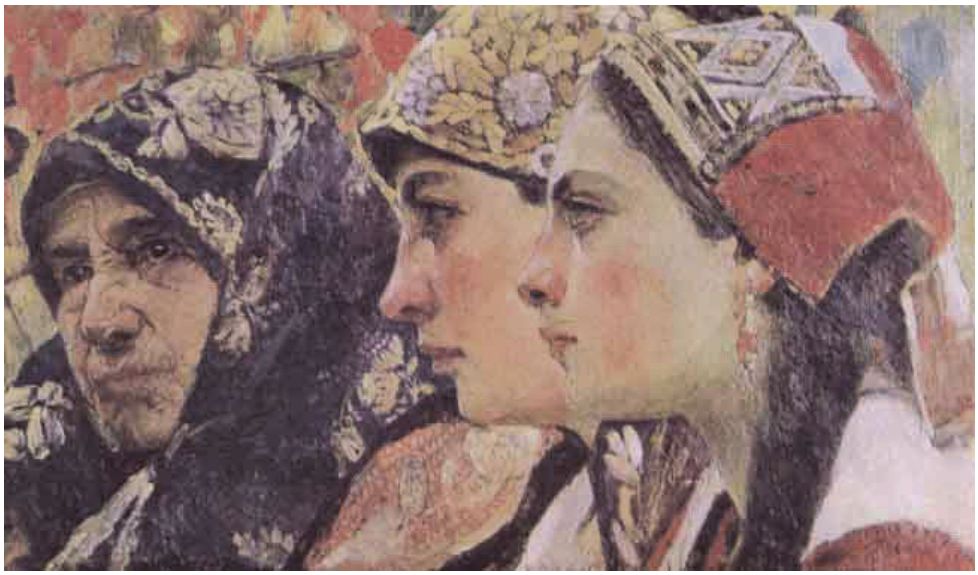

«Три віки», художник Федір Кричевський, 1910 р.

Прикладами такої освітянської міграції є відомі жінки-вчені. Так, **Марія Склодовська-Кюрі**, нобелівська лауреатка з фізики та хімії, була змушена залишити захоплену Росією Варшаву і навчатися та працювати в Парижі. Відома російська вчена, математик Софія Ковалевська виїхала на навчання до Швеції, Німеччини, Франції. Здобувати освіту і там виявилося непросто. Доводилося просити про спеціальні дозволи. Ставши вже відомою вченою, Ковалевська так і не змогла знайти роботу в Санкт-Петербурзі і провела останні роки життя у Стокгольмі.

Матір з немовлям, поч. XX ст.

Марія Склодовська-Кюрі з доньками Ірен (справа) та Євою (ліворуч), 1908 р.

Складним виявився життєвий шлях українки **Софії Окуневської**. Вона була однією із дуже небагатьох дівчат, що закінчили Академічну гімназію у Львові. Оскільки в Австро-Угорщині дівчат не приймали до університетів, Окуневська разом зі своєю родичкою **Наталією Кобринською** вирішили навчатись у Швейцарії: Софія на медичному, Наталія на економічному факультетах. Успішно завершивши навчання, Софія Окуневська стала першою українською жінкою-лікарем. Вона згодом стала першою мешканкою Австро-Угорщини, що зуміла захистити докторську дисертацію з медицини. При цьому її відмовлялися приймати на роботу у всі державні лікарні імперії. Тоді вона почала створювати мережу українських медичних закладів «Народна лічниця». Окуневська не тільки лікувала, але й створила у Львові курси медсестер, курси акушерок для українських дівчат.

Наталія Кобринська не змогла працювати за обраним фахом. Натомість вона стала відомою громадською діячкою, співпрацювала з Іваном Франком та Михайлом Грушевським, послідовно відстоювала

право жінок на освіту та кар'єру. Популярністю серед населення користувалися її художні твори — повісті «Дух часу», «Ядзя і Катруся», численні оповідання, казки, — публіцистичні статті на захист прав жінок.

Наталія Кобринська, 1880-і рр.

Софія Окуневська-Морачевська під час навчання в університеті

***1.** Які фінансові бар'єри (крім плати за навчання) заважали бідним дітям здобувати навіть обов'язкову початкову освіту після ухвалення відповідних законів? **2.** Як освітянська міграція жінок ілюструє політику імперій щодо жіночих прав та чому жінкам, які повернулися, було складно знайти роботу? **3.** Складіть гасло для жіночого руху в Австро-Угорщині, що відображає історію Софії Окуневської та її боротьбу за право на працю.*

54.3. Освіта на Наддніпрянщині: імперська політика та русифікація

Звичним явищем для українських земель XVIII ст. у складі Російської імперії була наявність церковноприходських народних шкіл (дяківки). Вчителями в них були церковні дяки. Зарплату їм платили парафіяни — тобто селяни, що проживали в певній місцевості, батьки маленьких школярів. У цих школах навчали, як правило, українською мовою граматики (букваря), письма, читати псалтир і часослов, співати. Учні цих шкіл часто пізніше самі ставали дяками, вчителями. Це було збереження давніх освітніх українських традицій. Та вже наприкінці правління Катерини II, кількість таких шкіл стала зменшуватися. Їх закривали переважно в тих селах, де селяни ставали кріпаками.

«Тарас у науці в дяка», художник Михайло Дерегус, 1937 р.

Царський уряд упродовж XIX ст. насаджував таку систему освіти, яка мала задовольняти державні потреби в кадрах і при цьому сприяла русифікації національних меншин. Згідно з «Попередніми правилами народної освіти» 1803 р., впроваджувалися чотири типи шкіл: парафіяльні, повітові, губернські (гімназії), університети.

Освіта набула яскраво вираженого станового характеру. Для нижчих верств населення передбачалися лише парафіяльні двокласні школи, натомість для дітей дворян, купців, службовців, заможних міщан — повітові училища, гімназії; для дітей дворян — гімназії, ліцеї та університети.

У 1804 р. було впроваджено шкільну реформу, після якої всі парафіяльні школи підпорядковувалися Синоду Російської православної церкви. Синод розробляв шкільні навчальні програми, підбирав учителів. У парафіяльних школах, які відкривалися при церковних парафіях і були початковими, навчання тривало 4–6 місяців у селах і до одного року — у містах. Дітей навчали (російською мовою) читати, писати, елементарних арифметичних дій, основ релігії.

Того ж 1804 р. в Одесі було відкрито першу в Наддніпрянській Україні гімназію. Вже незабаром аналогічні заклади запрацювали в Києві, Харкові, Чернігові, Катеринославі, Полтаві, Херсоні, Новгороді-Сіверському. У гімназіях викладали латинську, німецьку, французьку мови, історію, географію, початковий курс філософії і слов'янських наук, математику, фізику, природознавство, політичну економію, малювання. З 1828 р. навчання тривало 7 років. За статутом для гімназій 1828 р., з навчальних планів було виключено природознавство, філософію і політекономію, впроваджено викладання закону Божого, священної і церковної історії. Тоді ж грецьку мову та латину було замінено на церковнослов'янську.

У 1864 р. російський імператор Олександр II затвердив Статут гімназій і прогімназій. Формально ці заклади оголошувалися безстановими і загальнодоступними, але насправді навчання в них було платне (30–100 карбованців за рік, залежно від оцінок гімназиста) і тому доступне далеко не всім. Прогімназії створювалися переважно в містах, де ще не було гімназій. Навчання в них тривало 4 роки і відповідало 4 молодшим класам гімназій. Випускники прогімназій могли без екзаменів продовжити навчання в гімназіях, але часто для цього було потрібно переїздити в інше місто — де була гімназія. Вони також могли працювати вчителями в початкових школах. Згідно

реформи 1864 р., навчання в гімназіях мало тривати 7 років. Випускники гімназій могли вступати на навчання до університетів. Гімназії мали бути створені в усіх центрах губерній.

З 1805 р. передбачалося створення гарнізонних шкіл для дітей солдатів та нижчих офіцерських чинів. Учні таких шкіл — кантоністи — повинні були вчитися читати і писати, але, окрім того, особлива увага відводилася математиці, артилерійській та фортифікаційній справі, співу, музиці, діловодству. Додатково кантоністи опановували промисли — столярство, ковальство, шевство тощо. Лише під час реформ 1860-х рр. гарнізонні школи було реформовано у військові гімназії та училища.

Царські реформи спричинили скорочення кількості закладів освіти і зменшення чисельності учнів на Наддніпрянщині. На середину XIX ст. одна школа припадала на 9,5 тисяч мешканців, а один учень — на 188 мешканців. Це було суттєве погіршення порівняно із попереднім століттям.

Заняття з фізичної підготовки в Києво-Печерській гімназії, кін. XIX – поч. XX ст.

Заняття з фізичної підготовки в приватній жіночій гімназії Катерини Євсєєвої на Подолі в Києві, до 1913 р.

Російська державна система освіти штучно створювала бар'єри, нездоланні для багатьох дітей шкільного віку. Були наявні розриви в рівні знань між парафіяльними школами та гімназіями, між гімназіями та університетами. Щоб їх подолати, було необхідно займатися додатково з репетиторами або самоосвітою, вивчати грецьку мову, латину та ін. Навіть частина російських дворян не могла цього дозволити для своїх дітей.

Якість навчання в державних закладах також не завжди відповідала вимогам епохи. У низці українських міст прогресивна громадськість намагалася створювати приватні заклади освіти. У Харкові, Києві, Одесі, інших містах для дітей дворян відкривалися приватні пансіонати, школи, де готували до вступу в середні та вищі заклади освіти. Доньки дворян здобували освіту і виховувалися в

інститутах шляхетних дівчат, заснованих у Харкові (1812), Полтаві (1817), Одесі (1829), Керчі (1836) і Києві (1838). Завдяки активізації громад у другій половині XIX ст. стали масово відкриватися недільні школи. У 1862 р. вони на деякий час були заборонені імперською владою, але в 1864 р. їх діяльність стала відновлюватися.

Урок «Закону Божого» в Першій імператорській Олександрівській чоловічій гімназії в Києві, 1910-і рр.

Випускні іспити в Першій імператорській Олександрівській чоловічій гімназії в Києві, кін. XIX ст.

Також у другій половині XIX ст. дещо покращилася ситуація із освітою для дівчат. Зокрема, доньки священників отримали можливість навчатися в єпархіальних училищах. Стали створювати Вищі жіночі курси (у Києві (1878 р.)), учительські інститути, семінарії. Однак таких було мало, і навчалися в них переважно доньки дворян.

Урок законовчителя Павла Григоровича в Недільній школі Христини Алчевської, фотограф Альфред Федецький, 1895 р.

Під час уроку в Кам'янець-Подільській гімназії, поч. XX ст.

У 1805 р. з ініціативи відомого вченого і громадського діяча Василя Каразіна в Харкові було відкрито Харківський університет.

Гірше ситуація виглядала в Києві, де в 1817 р. було ліквідовано Києво-Могилянську академію. Російський уряд, побоюючись появи національних опозиційних осередків, усіляко обмежував появу тут нових закладів освіти. Лише в 1834 р. в Києві запрацював Університет святого Володимира. У ньому було відкрито два факультети — філософський та юридичний. Навчання студентів мало тривати 4 роки. Першим ректором цього закладу став відомий професор Михайло Максимович. У 1865 р. влада санкціонувала відкриття Новоросійського університету в Одесі. У цих трьох університетах у 1865 р. навчалося лише близько 1200 студентів, а в 1897 р. — понад 4 тисячі. До закладів вищої освіти в XIX ст. належали **ліцеї**. На Наддніпрянщині в цей час було відкрито три ліцеї: Рішельєвський в Одесі (1817), Волинський ліцей на основі Кременецької гімназії (1819) і Ніжинський (1832), створений на основі місцевої гімназії вищих наук.

В Україні, крім загальноосвітніх, діяло кілька професійних закладів освіти. У Єлисаветграді (нині — Кропивницький) працювала медична фельдшерська школа, у Миколаєві — артилерійське (1794) і штурманське (1798) училища. У Херсоні в 1850-і роки почало діяти училище торгового мореплавства, у Севастополі — морська школа. У 1851 р. поблизу Харкова відкрилася землеробська школа, яка готувала агрономів.

З 1840 р. стали виникати реальні школи, згодом реальні гімназії, які 1872 р. було реорганізовано на реальні училища. На відміну від гімназій, у них не вивчали класичні мови, а значно більше часу відводили математиці, фізиці, природознавству, кресленню. Випускники реальних училищ могли вступати до вищих технічних та сільськогосподарських закладів освіти, але не до університетів.

У 1870–1890-х рр. було відкрито спеціальні вищі заклади освіти: Ніжинський історико-філологічний інститут, створений на базі місцевого ліцею, Харківський ветеринарний інститут, Південноросійський технологічний інститут у Харкові, Київський політехнічний інститут, Вище гірниче училище в Катеринославі. Поступово демократизувався склад студентів. Кількість вихідців із дворянства зменшувалась, а кількість представників інтелігенції збільшувалася.

Всього наприкінці XIX ст. на Наддніпрянщині діяло близько 200 прогімназій, 129 гімназій, 19 реальних і 17 комерційних училищ, а також 17 тисяч початкових народних шкіл. У цих закладах навчалося лише близько 30% дітей шкільного віку. Більшість дітей не відвідувала школу взагалі чи не могла її завершити через бідність батьків. У 1897 р. в різних регіонах Наддніпрянщини кількість писемних коливалася від 15,5 до 27,9%. При цьому серед етнічних українців їх було ще менше. До того ж тогочасна освіта мала русифікаторський характер. Особливо це проявилося після *Валуєвського циркуляра* та

Емського указу. Учні були змушені спілкуватися тільки російською мовою, вчитися із російськомовних підручників.

Ситуація стала покращуватися лише в результаті шкільних реформ 1905–1907 рр. До початку Першої світової війни кількість шкіл Наддніпрянщини зросла до 26 тисяч. У них навчалися 2,6 млн учнів. Щоправда, більшість шкіл були початковими. До 20% дітей шкільного віку не навчалися. Загалом рівень грамотності населення зростав дуже повільно.

Хронічно не вистачало гімназій та реальних училищ. До половини бажаючих у них навчатися щороку отримували відмову через нестачу місць. Навчалися в цих закладах діти дворян і державних чиновників. Лише після 1905 р. частка учнів «нижчих станів» стала зростати і досягла 20%. Дещо спрощено було вступ і в університети. У результаті, частка недворян у Київському університеті досягла 36%. Найбільшою проблемою освіти Наддніпрянщини була повна відсутність державних закладів освіти з українською мовою навчання.

***1.** Опишіть становий характер освіти в Російській імперії, впроваджений згідно з «Попередніми правилами народної освіти» 1803 р. **2.** Чим реальні училища відрізнялися від гімназій за навчальним планом і куди могли вступати їхні випускники? **3.** Проаналізуйте, як система освіти Російської імперії штучно створювала бар'єри для дітей з нижчих станів (наведіть три приклади таких розривів у знаннях). **4.** Сформулюйте вимогу до Святійшого синоду від імені прогресивного духовенства після 1905 р. щодо мови викладання в парафіяльних школах.*

54.4. Освіта в Галичині, Буковині та на Закарпатті: між імперським контролем і національним опором

Освітня політика Габсбургів відрізнялася від політики Романових. У 1805 р. в Австрійській імперії народні, початкові школи перейшли у відання церкви. В них посилювався нагляд за навчальним процесом, збільшувалася кількість релігійних дисциплін. У 1841 р. в Галичині в початкових трикласних школах навчалося приблизно 14% дітей шкільного віку. Схожа ситуація була й на Буковині. Натомість на Закарпатті цей відсоток був значно меншим.

Після «Весни народів» 1848 р. відбулися деякі зміни в освіті. Початкові школи стали тепер 4-класними. Почалося створення нижчих реальних шкіл, відкривалися недільні школи для ліквідації неписемності серед дорослих. У Галичині таких шкіл було 60, на Закарпатті — 9.

Із наданням у 1867 р. певних автономій Галичині та Буковині в цих регіонах система освіти перейшла у відання місцевих органів самоврядування. Згідно з реформою 1869 р., формально впроваджено безкоштовне та обов'язкове навчання всіх дітей віком від 6 до 14

років. Однак багато з них не відвідувало школи через матеріальні нестатки. Батьки все одно мали купувати підручники, приладдя та належний одяг для дитини. Для бідних селянських родин навіть ці витрати часто були непідйомними. Відправити дитину до школи означало втратити помічника в господарстві. Саме тому діти часто відвідували школу лише взимку, коли не було польових робіт. Не вистачало кваліфікованих учителів, шкільних приміщень, коштів. Австро-угорський уряд, спираючись на місцевих великих землевласників, сприяв політиці полонізації (Галичина), мадяризації (Закарпаття), румунізації (Буковина) системи освіти. Більшість західноукраїнського населення залишалася неписьменною.

Бережанська гімназія від 1805 року розташовувалася в будинку міської ратуші, тут навчався Маркіян Шашкевич

Середню освіту в Австрійській імперії надавали гімназії. Навчання в них тривало 8 років. Лише поодинокі заклади навчали українською мовою. Найдавнішою гімназією з українською мовою викладання була створена в 1784 р. Львівська академічна гімназія. Навчання українською в усіх класах тут було запроваджено в 1874 р. У 1899 р. українські гімназії діяли тільки у Львові та Перемишлі, а в Коломиї, Тернополі й Чернівцях існували окремі україномовні класи в гімназіях. Однак навчання в більшості гімназій Галичини, Буковини та Закарпаття велося відповідно польською, німецькою, румунською та угорською мовами.

У 1890–1914 рр. у Галичині було створено 15 приватних гімназій «Руського педагогічного товариства» («Рідна школа»). В них могли навчатися хлопчики і дівчата. При цьому ж товаристві виникали захоронки — перші дитячі садочки.

Імперським цілям Габсбургів було підпорядковано систему навчання у Львівському (відновлений 1784 р., мав чотири факультети — філософський, юридичний, богословський, медичний) та Чернівецькому (заснований 1875 р. з юридичним, філософським, богословським факультетами) університетах. Найчастіше українці вступали на богословський факультет, закінчивши навчання на якому, могли стати священниками. Ситуація стала змінюватися лише на початку XX ст., коли стало зростати число українських студентів на юридичному та медичному факультетах. Зі спеціальних вищих закладів освіти виділялася Технічна академія у Львові, перейменована 1877 р. в Політехнічний інститут. У 1897 р. тут засновано також Академію ветеринарної медицини.

Викладачі та студенти Наукових курсів українознавства у Львові, організованих Товариством прихильників української науки, літератури і штуки (1900 –1914 рр.), 5 липня 1904 р.

У 1900–1909 рр. кількість гімназій у Галичині подвоїлася. Але менше 20% учнів були українцями (при тому, що українці становили більшість населення краю). Лише після тривалої боротьби було збільшено кількість українських кафедр у Львівському та Чернівецькому університетах. Державна влада і місцева адміністрація різними методами обмежували вступ для українських студентів. У 1911 р. у Львівському університеті вони становили лише 21%, а в Чернівецькому — 17,6% від загальної кількості студентів.

Значно краще виглядала ситуація із початковими школами. У 1914 р. налічувалося 3500 таких шкіл із українською мовою навчання. Ними було охоплено більшу частину дітей шкільного віку. Майже в кожному селі Галичини і Буковини були освітні осередки, доступні для всіх селян, діяли читальні «Просвіти». У сільських бібліотеках зберігалися художні книги, популярна література із різних галузей знань, підручники рідною мовою.

1. Назвіть мови, якими велося навчання в більшості гімназій Галичини, Буковини та Закарпаття (крім української). 2. Яка організація в Галичині відкривала приватні гімназії та захоронки? Поясніть, що таке захоронки і чому їхнє створення національними товариствами було важливим явищем для розвитку

української освіти. ***3.*** *На прикладі Львівського та Чернівецького університетів проаналізуйте, як політика імперії та місцевої адміністрації обмежувала доступ українців до вищої освіти.*

Освітня політика імперій щодо українців		
	Підросійська Україна (Наддніпрянщина)	*Підавстрійська Україна (Галичина, Буковина, Закарпаття)*
Державна політика	Русифікація. Використання школи як інструменту перетворення українців на «істинно росіян».	Відносний лібералізм. Після реформ 1860-х рр. — визнання прав національних меншин на початкову освіту.
Мова навчання	Тільки російська. Українська мова була заборонена у школах (Валуєвський циркуляр, Емський указ).	Багатомовність. Навчання в початкових школах могло вестися українською, хоча в середніх і вищих панували польська або німецька.
Громадські ініціативи	Освіта залежала від земств (місцевого самоврядування), які відкривали мережі початкових шкіл. Однак вони мусили діяти в межах жорсткої цензури. Недільні школи (створені інтелігенцією, але заборонені в 1862 р.) та земські школи.	Головну роль відігравали національні товариства. Оскільки держава не відкривала українських гімназій, громада збирала кошти й відкривала їх приватно. Товариство «Просвіта», мережа шкіл «Рідна школа», які фінансувалися самими українцями.
Початкова освіта	Необов'язкова. Високий рівень неписьменності, особливо серед селян.	Обов'язкова (за законом 1869 р.). Рівень грамотності був вищим, ніж на Наддніпрянщині, хоча закон часто ігнорували через бідність.
Вища освіта	Університети (Київ, Харків, Одеса) — центри науки, але суто російськомовні.	Боротьба за український університет у Львові. Відкриття Чернівецького університету.
Освіта для жінок	Доступ дуже обмежений (Вищі жіночі курси), тривала заборона на вступ до університетів.	Більш ранній доступ до медицини та університетів (наприклад, Софія Окуневська).
Соціальні бар'єри та ліфти	Освіта мала становий характер.	Освіта мала становий характер.

Освіта як соціальний ліфт. Зусилля громади допомагають долати бар'єри

54.5. Долі талантів

Про те, як залежали долі талантів (Карла Гауса, Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки) від фінансових і соціальних факторів, дізнайтеся за покликанням https://cutt.ly/EtamfpOD або QR-кодом.

Машина часу

«Ти взяла мене, маленького, за руку
І в школу хлопця одвела».

На сайті Національного заповідника «Батьківщина Тараса Шевченка» розміщено історико-біографічний нарис (авторка Валентина Старусева), присвячений опису дяківської школи в селі Кирилівка часів дитинства Тараса Шевченка та його перших учителів. Ознайомтеся з інформацією про навчальний процес, жорстку методику, вплив учителів та умови наймитування Т. Шевченка за покликанням https://cutt.ly/MtwWgY5z чи QR-кодом.

1. Які основні ознаки дяківської школи свідчили про те, що вона не відповідала реальним життєвим потребам селян? 2. Чому, незважаючи на жорстокість і фізичні покарання, саме Павло Рубан (Совгир), а не Василь Губський чи Богорський, став джерелом, яке дало «добрі сходи» у «відкритій Тарасовій душі»? 3. Уявіть себе «школярем-попихачем» Тарасом Шевченком. Опишіть один день вашого життя в дяківській хаті, поєднавши обов'язки «консула», наймитування та емоції від голоду. Що було для вас найтяжчим випробуванням?

1. Як біографії Гауса та Шевченка ілюструють ключову проблему освіти в XIX ст.: залежність освіти талановитих дітей від фінансових факторів? Порівняйте початковий освітній шлях Карла Гауса і Тараса Шевченка, акцентуючи на тому,

що дозволило Гаусу отримати системну освіту, а Шевченку — ні. ***2.*** *Визначте, які переваги мала Леся Українка перед Іваном Франком у здобутті якісної освіти (з точки зору фінансів та організації навчання).* ***3.*** *Яка конкретна причина заборони Іванові Франку працювати викладачем (політична чи соціальна) і як вона ілюструє імперський контроль над академічним середовищем?* ***4.*** *На прикладі Лесі Українки обґрунтуйте тезу: «В умовах імперських обмежень національна свідомість і приватне меценатство були єдиною гарантією якісної української освіти».*

Працюємо разом.
Вправа «Освіта і національна політика. Модель двох імперій». Створіть дві групи: Російська імперія (Наддніпрянщина) та Австро-Угорська імперія (Галичина, Буковина, Закарпаття). Складіть «паспорт» освітньої системи певної імперії за таким планом: а) мета освіти (офіційна та реальна); домінуюча мова викладання; доступність вищої освіти для українців; роль національних товариств. Презентуйте напрацювання груп і подискутуйте довкола питання «Яка з двох імперських систем, незважаючи на всі обмеження, надавала українцям більше можливостей для здобуття національно орієнтованої освіти і чому?».

Корисна гра:
«Розвиток освіти в українських землях»
https://cutt.ly/EtabwKh2

Перевірте себе

I **1.** Розмістіть у хронологічній послідовності ключові освітні події на Наддніпрянщині, що ілюструють зміну освітньої політики. **2.** Прослідкуйте, які європейські країни стали центрами освітньої міграції для жінок з Російської та Австро-Угорської імперій і поясніть, чому саме ці країни.

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання у класі. **4.** Поясніть, наскільки ефективними були недільні школи в ліквідації неписемності серед дорослого населення і чому імперська влада їх заборонила. **5.** Як діяльність товариства «Рідна школа» і читалень «Просвіти» компенсувала відсутність державних закладів освіти з українською мовою навчання та сприяла формуванню національної свідомості?

III **6. Вправа «Освіта як соціальний ліфт чи бар'єр».** Напишіть короткий есей-роздум на тему: «Чи була освіта в XIX столітті соціальним ліфтом для українців і за яких умов?». Наведіть аргументи, які ілюструють соціальні бар'єри, громадянську ініціативу та особистий вибір. Скористайтеся допоміжними запитаннями: а) які перешкоди унеможливлювали доступ до якісної освіти для більшості українських дітей; б) як громадськість створювала національно орієнтовані ліфти для своїх дітей, незважаючи на імперську протидію; в) що було вирішальним для здобуття освіти в умовах тотальних обмежень: випадковість, меценатство чи боротьба за власні права?

STEM-кейс до розділу 8 «Подорож у XIX століття: наука, мистецтво, техніка у віртуальних музеях світу»

STEM-аналіз

- Поміркуйте, як би виглядало наше життя без винаходів і мистецтва XIX століття.
- Проаналізуйте винаходи XIX століття за принципом STEM.

Science (наука) — здійсніть віртуальну екскурсію в Музей науки (Лондон), скориставшись покликанням https://cutt.ly/StabtBJC чи QR-кодом. Оберіть три винаходи XIX ст., які змінили науку або медицину. Опишіть їх принцип дії.	
	Technology (технології) — відвідайте Лувр. Знайдіть приклади використання технологій у мистецтві XIX ст. (наприклад, фотографія, фарби, інструменти), скориставшись покликанням https://cutt.ly/stabppWX чи QR-кодом.
Engineering (інженерія) — відвідайте Національний музей історії України, скориставшись покликанням https://cutt.ly/OtabsoVD чи QR-кодом. Знайдіть експонати, пов'язані з технічними новинками XIX – початку XX століття. Зробіть фотографії цих експонатів. Як вони вплинули на життя та побут українців?	
	Mathematics (математика) — опрацюйте інформацію про архітектурні стилі, поширені в забудові Львова XIX століття на платформі **«Інтерактивний Львів»,** розробленій Центром міської історії, скориставшись покликанням https://cutt.ly/wtabfDm1 чи QR-кодом. Знайдіть приклади міської забудови до кожного з цих стилів, скориставшись застосунком Google Earth.

Уявіть, що наприкінці XIX ст. (період сецесії) вирішили збудувати модерний прибутковий будинок у Львові. Проєкт фасаду цього будинку виконано в масштабі 1:200. На кресленні (плані) фасаду висота будинку становить 12,5 см, а ширина — 8 см. ***Обчисліть справжню висоту і справжню ширину фасаду будинку в метрах***.

Сецесія надавала пріоритет функціональності, зокрема ефективному склінню. Встановлено, що площа вікон на фасаді становить 2/5 від загальної площі фасаду. ***Обчисліть загальну площу фасаду в метрах квадратних. Обчисліть площу вікон у метрах квадратних.***

Сформулюйте короткий висновок, як математичні розрахунки (пропорції, ефективність) та наукові принципи були нерозривно пов'язані з прогресом у техніці та зміною мистецьких підходів у XIX столітті (на прикладі музейних експонатів).

Інтегруємо! Історія поза історією Розділ 8 «Естетика побуту української еліти XIX століття»

І. Родина Алчевських. Осередок українського культурного життя в Харкові

Родина видатного підприємця і мецената Олексія Алчевського та педагогині Христини Алчевської відіграла ключову роль у культурно-освітньому житті Харкова та України на межі XIX–XX століть. Олексій Алчевський був одним із найуспішніших підприємців свого часу. Його діяльність поширювалася на ключові галузі: він був засновником Харківського торгового банку (першого акціонерного банку в Російській імперії), ініціатором розвитку вугледобувної промисловості на Донбасі (заснував Алчевськ) та засновником металургійних заводів. Саме цей фінансовий успіх дозволив родині займатися масштабною меценатською та освітньою діяльністю. Трагічна доля спіткала Олексія Алчевського в 1901 році, коли він покінчив життя самогубством через фінансову кризу, що призвела до продажу його майна.

Олексій Алчевський був не лише успішним промисловцем і фінансистом, а й визначним меценатом та активним учасником українського національного руху. Його благодійність була багатогранною: він щедро фінансував будівництво соціально значущих об'єктів, таких як церкви, лікарні, бібліотеки та недільні школи. Завдяки його фінансовій підтримці національний рух мав міцну основу. Його дружина, Христина Алчевська, підкреслюючи глибину його патріотизму, навіть називала чоловіка «фанатичним українцем».

- **Уявіть, що Олексій Алчевський має 100 одиниць капіталу. Сформулюйте та обґрунтуйте, як він мав би розподілити цей капітал (у відсотках) між трьома основними напрямками його життя:** а) вугільний і банківський бізнес (забезпечення сім'ї та основа капіталу); б) недільна школа (освіта та соціальна діяльність); в) фінансування мистецтва (пам'ятник Шевченку, збирання бібліотеки та картин). **Запропонуйте свій розподіл та поясніть, чому саме такий.**

Резиденція родини Алчевських у Харкові (на вулиці Садово-Куликівській, пізніше — Мироносицькій) була не просто будинком, а справжнім осередком української культури. Цей будинок, збудований близько 1893 року, був проєктом видатного архітектора Олексія Бекетова, який був провідним майстром харківського модерну та неоренесансу. У наш час у цій будівлі знаходиться палац культури Головного управління Національної поліції в Харківській області. Садиба була виконана у стилі неоренесансу і вражала своєю елегантністю. Інтер'єри були не менш розкішними: зали прикрашали картини відомих художників, рідкісні меблі та скульптури. Широка лоджія вносила в стилістику проєкту риси італійського ренесансу. Вікна прикрашені колонами іонічного ордеру. Спочатку будівля з усіх боків була оточена терасами й балконами. Прийоми архітектурного декорування будівлі: колони іонічного і доричного ордерів, рустовані пілястри, відкриті тераси з балюстрадними огорожами, ажурний аттиковий пояс з рослинним орнаментом, герми між вікнами другого поверху, увінчує карниз великого виносу на кронштейнах. Особняк мав подовжню анфіладну систему

планування — в центрі розташовувалися парадні приміщення, до яких примикали анфілади житлових кімнат. Внутрішні парадні сходи відрізняються гармонійністю пластичного оформлення у стилі пізнього класицизму.

- **Укладіть короткий словничок архітектурної термінології, що зустрічається в тексті. Віднайдіть описані елементи на світлинах.**

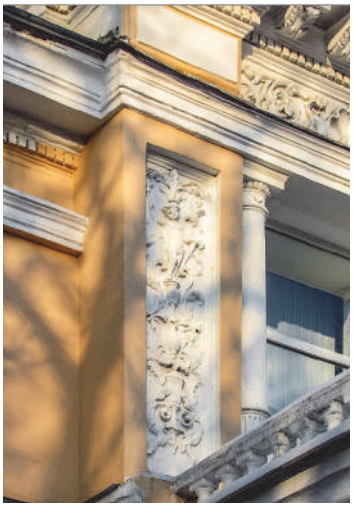

Будинок родини Алчевських у Харкові

Родина Алчевських, зліва — Олексій та Христина Алчевські

Пам'ятник Т. Шевченку в садибі Алчевських

Недільна школа Христини Алчевської

До садиби прилягав великий сад, що слугував не лише місцем відпочинку, а й майданчиком для проведення зустрічей та заходів. Він підкреслював естетичний смак родини та був невід'ємною частиною культурного життя. Дім Алчевських привертав увагу інтелігенції, митців і письменників. Сама Христина Данилівна присвятила життя освіті, створивши Харківську жіночу недільну школу, нова будівля для якої побудована в 1896 році навпроти будинку родини Алчевських.

- **Напишіть короткий уявний лист (5–7 речень) від імені одного з відвідувачів культурного салону Алчевських (наприклад, письменника або студента недільної школи) до свого друга. Опишіть, яке враження на вас справив інтер'єр садиби та сад. Поясніть, чому ця приватна зустріч є важливою для українського культурного життя**.

Олексій Алчевський відігравав важливу роль в українському національному русі, очолюючи Харківську громаду — гурток місцевої української інтелігенції. Він ініціював та повністю оплатив встановлення першого в Харкові пам'ятника Тарасові Шевченку в 1899 році. Оскільки в той час офіційна імперська влада забороняла відкриття монументів українському поету в публічних місцях, Алчевський обійшов цензуру, встановивши його як приватна особа на власній території, у саду своєї садиби. Бюст роботи скульптора Володимира Беклемішева став символом патріотизму, оскільки встановлення публічних пам'ятників Шевченку було заборонене імперською владою. На жаль, після продажу садиби в 1901 році новий власник, ймовірно, з ідеологічних міркувань, наказав скинути бюст у двір, де його згодом закопали. Пізніше пам'ятник був знайдений і відновлений, тепер зберігається в Київському державному музеї Т. Г. Шевченка.

- **Сформулюйте дві головні причини, чому, на вашу думку, Алчевський вирішив витратити значні кошти на встановлення пам'ятника Шевченку (що було заборонено в публічних місцях), а не на інший благодійний проєкт.**
- **Поміркуйте, як наявність приватної школи та приватного пам'ятника дозволяла Алчевським оминати цензуру та обмеження Російської імперії щодо української культури**.

II. Будинки, в яких не просто жили

Ознайомтеся з дизайном помешкань Івана Франка, Лесі Українки та Марка Кропивницького за покликаннями:

а) Літературно-меморіальний музей Лесі Українки: https://cutt.ly/Btwk2t9s або QR-кодом;

б) Квартира-музей родини Івана Франка у Києві: https://cutt.ly/4twk9st0 або QR-кодом;

в) Меморіальний музей Марка Кропивницького: https://cutt.ly/4twk3QWt або QR-кодом.

а) б) в)

- **Розгляньте стилі, популярні в будинках української еліти, використовуючи приклади меморіальних музеїв.**
- **Відшукайте предмети інтер'єру, пов'язані з професійною діяльністю митців XIX століття.**
- **Поясніть, як предмети побуту (книги, місцеві вироби) стали свідомим вираженням національної ідентичності.**
- **Поміркуйте, чи був приватний будинок української еліти XIX століття лише місцем для життя, чи він перетворився на простір розвитку української культури в умовах цензури. Обґрунтуйте свою відповідь.**
- **Яким чином збережені інтер'єри та предмети побуту в музеях історичних діячів допомагають нам сьогодні краще зрозуміти культурні пріоритети української еліти XIX століття?**

Уявіть, що ви — господиня будинку і готуєтеся до літературно-музичного вечора, де зберуться інтелігенти та діячі національного руху XIX століття. Розробіть меню для цього заходу. Меню має бути вишуканим, але водночас, підкреслювати українську ідентичність. Для виконання завдання скористайтесь рецептами страв Ольги Франко за покликанням https://cutt.ly/Ytwk8V2D або QR-кодом.

Підсумок до розділу 8 «Повсякденне життя: між традиційним і модерним суспільством»

Два світи XIX століття: вектори змін

Світогляд (основа змін)	**Зміна:** від релігійного до наукового / світського (секулярність). **Ідеї:** прогресизм (віра в поступ) і позитивізм (опора на факти).
Виховання та освіта (передача знань)	***Традиційно:*** сім'я, церква, становий характер. ***Модерно:*** реальні училища, гімназії, поява жіночої освіти.
Побут і життя (наслідки змін)	***Місто:*** нові професії, дозвілля, інфраструктурні інновації. ***Село:*** зміна аграрних технологій, послаблення громади.

Система освіти та соціальний поступ

3 РЕЗУЛЬТАТ
- Зростання грамотності
- Формування інтелігенції
- Соціальна мобільність

2 ЕТАПИ РОЗВИТКУ
- Початкова освіта — безкоштовна, обов'язкова
- Середня освіта — становий характер (гімназії, реальні училища)
- Вища освіта

1 ФАКТОРИ ЗМІН
- Промислова революція
- Зростання армії (потреба у грамотності)
- Ідеї прогресизму

Модернізація і повсякдення

МІСЬКЕ ЖИТТЯ	СІЛЬСЬКЕ ЖИТТЯ	ОСНОВИ СВІТОГЛЯДУ	СОЦІАЛЬНІ РОЛІ
ДЕМОГРАФІЯ стрімка урбанізація, міграція селян	**ЗЕМЛЯ** скасування кріпацтва, панщини, проблема малоземелля	**ПОЗИТИВІЗМ** (знання — це сила, опора на науку)	**ВИХОВАННЯ ЧОЛОВІКІВ** дисципліна, підготовка до публічної кар'єри та суспільної праці
ІНФРАСТРУКТУРА впровадження трамваїв, освітлення, каналізації	**ПОВСЯКДЕННЯ** поява нових культур, вплив залізниці на спеціалізацію	**ПРОГРЕСИЗМ** (віра в неминучий поступ і вдосконалення суспільства)	**ВИХОВАННЯ ЖІНОК** подвійний стандарт (навчання навичок ведення домашнього господарства, роль «берегині вогнища», проте поступове здобуття доступу до освіти та професій (поява жінок-лікарів і вчителів))
СОЦІУМ формування робітництва, інтелігенції, розширення дозвілля (театр, газети)	**СВІТОГЛЯД** поступова зміна релігійних уявлень під впливом міста та освіти	**СЕКУЛЯРНІСТЬ** (зменшення впливу церкви на політику та повсякденне життя)	

§ 55. Узагальнення. *Практикум*

Згадайте...

— до складу яких держав входили українські землі в XIX столітті;
— які історичні події стали ключовими у процесі формування української нації.

Як ви розумієте... — поняття «нація», «національна ідея»?

Чи знаєте ви, що...

— Соломія Крушельницька була примадонною Варшавської опери, гастролювала на кращих оперних сценах світу — в Парижі, Лондоні, Римі, Мілані, Флоренції, Берліні, Відні, Мадриді, Лісабоні, Буенос-Айресі, Санкт-Петербурзі, Каїрі та в багатьох інших містах; у її репертуарі були 63 оперні партії, а свої виступи традиційно завершувала виконанням українських народних пісень, творами М. Лисенка, С. Людкевича, А. Вахнянина;
— Микола Бенардос — видатний український винахідник, автор численних технічних новацій: електричного дугового зварювання металів, понтонів для військових переправ, гальмівної системи для залізничних вагонів, електричної гармати; він створив також і пристрій для приготування морозива, консервну банку, кавоварку, парову каструлю (прообраз скороварки), гребінець для тварин; на його ім'я зареєстровано близько 200 патентів у різних країнах світу: Російській імперії, Франції, Великій Британії, Німеччині, Італії, США, Австро-Угорщині, Швейцарії, Бельгії, Швеції, Данії, Норвегії та Іспанії?

Світ у добу змін: люди, ідеї, революції

XIX століття стало добою глибоких перетворень у житті людства — епохою промислових, соціальних і політичних революцій, формування нових ідей, народження націй і становлення сучасного світу. В Європі це був час, коли на зміну феодальному устрою приходили капіталістичні відносини, розвивалися фабрики, залізниці, пароплави, телеграфи. Людство вперше відчуло силу технічного прогресу та віру в науку.

Водночас це був період глибоких суспільних потрясінь. Французька революція, «Весна народів» 1848 року, національні рухи засвідчили прагнення народів до свободи, рівності та незалежності. Ідеї лібералізму, націоналізму, соціалізму поступово змінювали уявлення людей про державу, владу і права людини.

Старі порядки і світоустрій руйнувалися, а нові ще не окреслилися повною мірою. Відійшли в небуття середньовічні відносини, а капіталістичні малювали зовсім іншу картину: індустріальну, урбаністичну, модернізовану. Повсюдно та невпинно утверджувалися гасла просвітників і Французької революції. Свобода, гідність ставали найвищими цінностями. У провідних країнах вкоренилися парламентаризм і демократія. Процес освоєння європейцями світу, що розпочався після Великих географічних відкриттів,

завершився. Західна цивілізація запанувала на Землі, залишивши в її тілі глибокі «рубці».

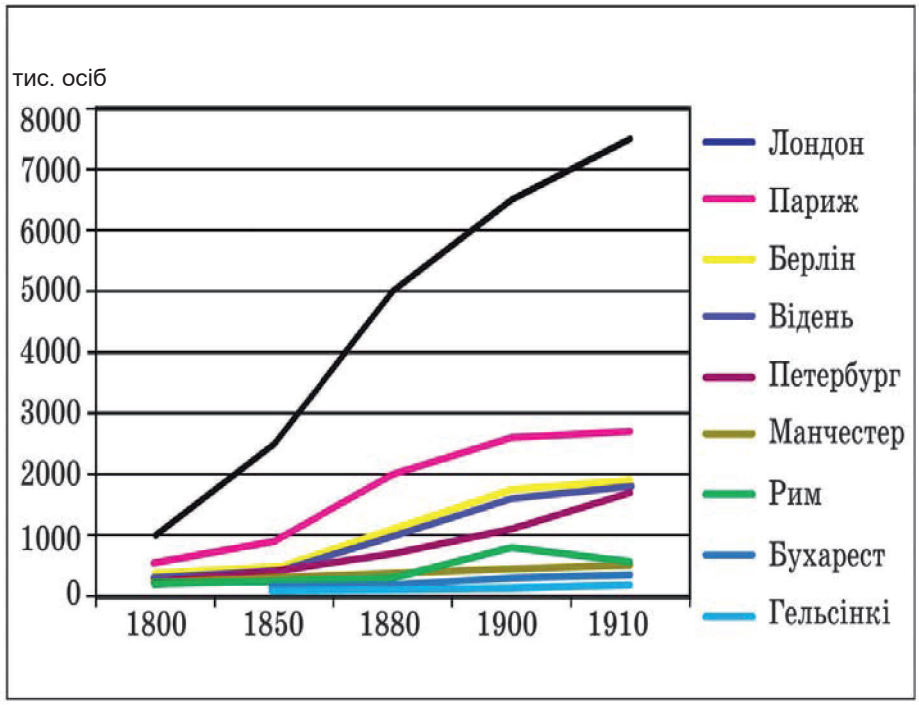

«Зростання чисельності населення міст Європи», із книжки «Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–1939 роках: навч. посібн. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Ю. Комаров, В. Мисан, А. Осмоловський та ін. Київ : Генеза, 2004. С. 14»

Нова реальність готувала нові виклики. Суспільні ідеології, зокрема націоналізм і соціалізм, набувши неабиякої популярності наприкінці XIX ст., вже у XX ст. спричинили жахливі трагедії. Саме в XIX ст. відбувалося націєтворення. Свобода особистості неминуче породжувала свободу націй. І вони взялися доводити свою вагомість на міжнародній шахівниці. Тож невдовзі в повітрі відчувався подих глобального воєнного конфлікту. Та чи вдалося людству уникнути зіткнення? Про це ви довідаєтеся в наступному класі.

XIX ст. уславилось як період становлення, викликів і досягнень. Зокрема, це було століття індустріалізації. Щоправда, вона не вирізнялася всеохопністю, адже більша частина світу залишалася сільськогосподарською. Деякі історики вважають, що «довге» століття належало Великій Британії, хоча пильну увагу до себе привернула революційна Франція та економічно успішна Німеччина. А ще на тлі модернізації неабиякого піднесення набули національно-визвольні рухи, однак жодна імперія не щезла з політичної карти.

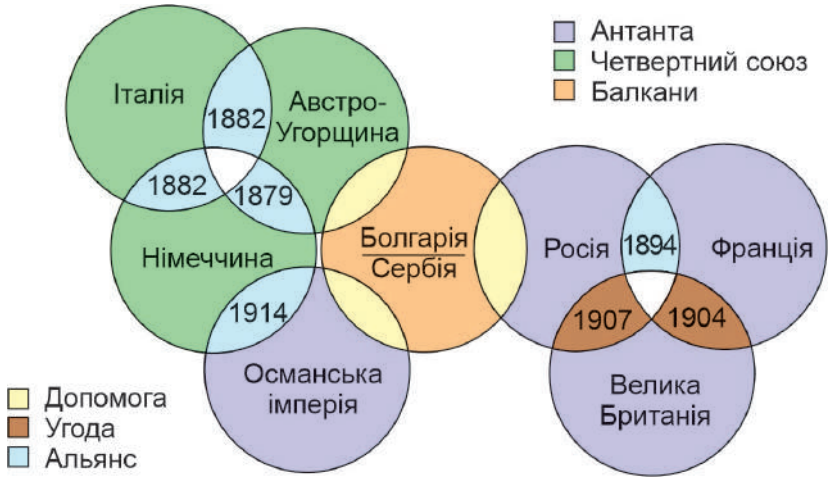

Діаграма, що ілюструє міжнародні відносини держав Європи перед Першою світовою війною, українська Вікіпедія, 2007 р.

Для **українських земель XIX століття** — час пробудження національної свідомості. Українці, розділені між двома імперіями — Російською та Австро-Угорською, — розпочали боротьбу за відродження мови, культури й права на власну державність. Важливу роль у цьому процесі відіграли учасники гуртка «Руська трійця», діячі Кирило-Мефодіївського братства та інших спільнот. Тарас Шевченко, Володимир Антонович, Іван Франко, Михайло Драгоманов, Михайло Грушевський своєю діяльністю сприяли формуванню національної ідеї та становленню демократичних цінностей.

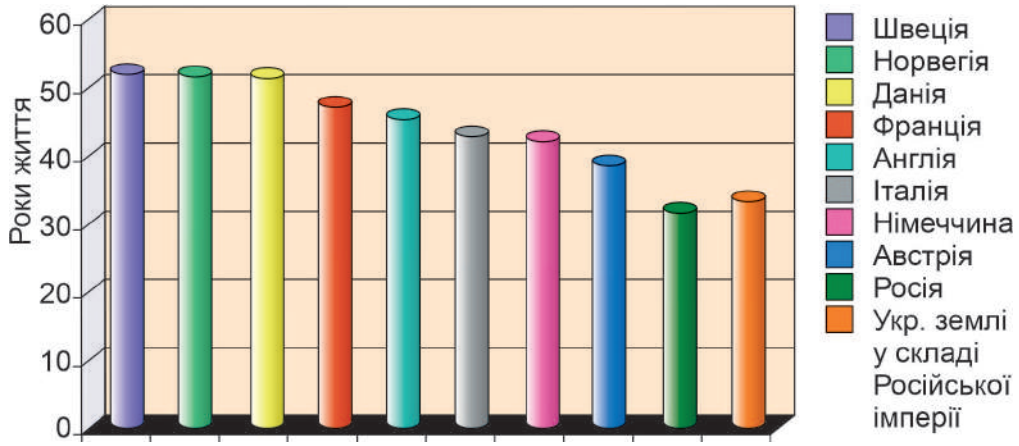

«Середня тривалість життя у роках на початку XX ст.», із книжки «Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–1939 роках: навч. посібн. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Ю. Комаров, В. Мисан, А. Осмоловський та ін. Київ : Генеза, 2004. С. 37»

Національне піднесення українців не збігалося з економічним. Коли Європа переживала промисловий поступ, українські землі все ще відставали в розвитку. Хоча розросталися міста і в повсякдення входили нові технології (особливо транспорт), модернізація все ж відбувалася вкрай повільно порівняно з європейським галопом. Однак це ще більше переконувало українців у необхідності боротися за власну державу, де вони зможуть господарювати на свій розсуд.

Дев'ятнадцяте століття в історії України можна характеризувати як період становлення модерної нації, осмислення своїх історії та культури, усвідомлення унікальності та вагомості. Це період національного відродження, результати якого світ відчує згодом.

На межі століть людство стояло перед новою епохою. Наукові відкриття, розвиток техніки, урбанізація й поширення освіти створювали передумови для модерного, але «короткого» XX століття. Водночас суперечності між державами, соціальна нерівність і колоніальні конфлікти закладали ґрунт для майбутніх потрясінь — воєн, революцій і нових форм боротьби за свободу.

Отже, XIX століття стало добою людей дії та ідей, які змінили світ. Саме тоді визрівали основи сучасного суспільства, в якому головною цінністю поступово ставала людина, її право на гідність, знання та вибір.

Могила Тараса Шевченка, 1898 р.

Леся Українка з Маргаритою Комаровою тримають вишитий рушник, який Леся Українка спеціально вишила й особисто поклала на могилу Тараса Шевченка; стоїть — Михайло Косач; м. Одеса, кін. серпня 1889 р.

***1.** Чи можна вважати XIX століття підготовкою до подій XX століття? **2.** Які постаті української історії XIX ст. стали символом боротьби за гідність і національну ідентичність? **3.** Які паралелі можна провести між ідеями XIX ст. і викликами сучасної України?*

ПРАКТИКУМ

І. Орієнтуємося в історичному часі й просторі, виявляємо взаємозв'язки подій та явищ

1. Заповніть хронологічну таблицю «Українські землі в XIX ст.».

Українські землі у складі Австрійської / Австро-Угорської імперії	Рік	Українські землі у складі Російської імперії

2. Створіть стрічку часу «Довге XIX століття». Розподіліть події / процеси на три блоки: а) **політичні зміни** (ПЗ); б) **соціально-економічні процеси** (СЕП); в) **культурно-національне відродження** (КНВ). Позначте не менше 5 подій / процесів з кожного блоку.

ПЗ						
СЕП						
КНВ						
	Кін. XVIII ст.	1801–1825	1826–1850	1851–1875	1876–1900	1901–1914

3. Попрацюйте з картами. Ознайомтеся з легендами карт і пригадайте події, про які ви дізналися на уроках курсу «Історія: Україна і світ». Виконайте завдання на знання та відтворення *(ідентифікацію)*, розуміння та класифікацію *(аналіз)*, порівняння та синтез *(проблемно-пошукові)* до кожної з карт та **узагальнююче завдання: «Порівняйте, в якій імперії склалися вигідніші умови для розвитку української ідентичності».**

А) До карти «Адміністративні одиниці на українських землях Австрійської / Австро-Угорської та Російської імперій у XIX столітті»

1. Назвіть імперії, під владою яких перебували українські землі на початку XIX століття.

2. Визначте, які українські історико-географічні регіони належали Австрійській імперії, а які — Російській імперії.

3. Перелічіть губернії Російської імперії, повністю або частково розташовані на етнічних українських землях.

4. Поясніть, чому на карті позначені межі етномовної території українців, і порівняйте їх із сучасними кордонами України. Зробіть висновок про різницю.

5. Визначте, які адміністративно-територіальні одиниці були утворені на українських землях Російської та Австрійської / Австро-Угорської імперій.

Адміністративні одиниці на українських землях Австрійської / Австро-Угорської та Російської імперій у XIX столітті

6. Сформулюйте висновок про політичну роздробленість українських земель на початок XIX століття.

7. Проаналізуйте розташування найбільших міст і поясніть, які фактори (географічні, торговельні шляхи, адміністративний статус) могли сприяти їхньому розвитку на той час.

8. Порівняйте географічне розташування та кількість губерній у Східній Україні (у складі Росії) з адміністративним поділом Західної України (у складі Австрії). Які стратегічні переваги це давало кожній з імперій?

9. Які нові адміністративні одиниці Російської імперії на півдні та сході формувалися на землях, освоєних незадовго до початку XIX ст., і чому ці території були стратегічно важливими?

Б) До карти
«Господарство українських земель XVIII–XIX століть»

1. Назвіть основні галузі господарства, які представлені на карті (сільське господарство, промисловість, видобуток корисних копалин).

2. Перелічіть міста, які були найбільшими банківськими центрами (за винятком Києва).

Господарство українських земель XVIII–XIX століть

3. Визначте, де розташовані найбільші центри видобутку кам'яного вугілля та кам'яної солі. Яка територія отримала назву за основним видом видобутку?

4. Визначте райони, які спеціалізувалися на вирощуванні цукрового буряка. Яка галузь промисловості була тісно пов'язана з цим видом сільськогосподарської продукції?

5. Сформулюйте висновок про розташування найбільших промислових центрів. Чи зосереджені вони переважно у великих містах, чи розсіяні по сільській місцевості?

6. Охарактеризуйте спеціалізацію сільського господарства південних регіонів (навколо Одеси, Херсона, Миколаєва) та порівняйте її зі спеціалізацією Галичини.

7. Поясніть, чому саме південь України став головним експортним регіоном, зважаючи на наявність морських торговельних портів і спеціалізацію сільського господарства.

8. Спрогнозуйте, яка із галузей промисловості (цукрова, порцелянова, кам'яновугільна) мала найбільший потенціал для

бурхливого розвитку у другій половині XIX століття, зважаючи на наявність сировини та концентрацію виробництва.

9. Зробіть висновок про економічну інтеграцію українських земель у господарську систему Російської та Австрійської імперій, спираючись на розміщення виробничих і торговельних центрів.

В) До карти «Культура України першої половини XIX століття»

1. Назвіть університетські центри на українських землях у першій половині XIX століття.

2. Визначте, в якому місті діяла польська національно-культурна установа — інститут Оссолінеум — і в якому році вона була заснована.

Культура України першої половини XIX століття

3. Перелічіть міста, де були відкриті гімназії.

4. Порівняйте мережу православних і греко-католицьких духовних закладів освіти. В якій частині України (Східна / Західна) переважали ті чи ті?

5. Згрупуйте заклади освіти, засновані в першій чверті XIX ст., за їхнім статусом (університети, ліцеї, професійна освіта).

6. Сформулюйте висновок про концентрацію друкарської справи (найбільші друкарні) та закладів вищої освіти на українських землях. Чи рівномірно вони розподілені?

7. Поясніть, чим обумовлена висока концентрація інститутів шляхетних дівчат у містах Російської імперії порівняно з Австрійською імперією.

8. Використовуючи легенду карти, визначте, які міста були центрами світської культури (професійні театри, наукові товариства), та поясніть, як це співвідноситься з їхнім адміністративним статусом.

9. Зробіть висновок про роль монастирів і поміщицьких маєтків у культурному житті, зокрема, в розвитку театрального мистецтва.

Г) До карти «Культура України середини XIX – початку XX століття»

1. Назвіть п'ять українських міст, у яких функціонували університети наприкінці XIX – на початку XX століття.

2. Визначте, в якому місті діяла перша в Російській імперії бактеріологічна станція.

3. Перелічіть найбільші друкарні / видавництва на території Наддніпрянської України.

4. Порівняйте мережу закладів вищої освіти в Російській та Австро-Угорській імперіях. Зробіть висновок про концентрацію технічної освіти.

5. Сформулюйте висновок про розвиток театрального мистецтва на українських землях, назвіть, де діяли постійні театри, а де — товариства українських акторів. Який це може мати зв'язок із цензурою?

6. Охарактеризуйте культурне значення Одеси, спираючись на наявні архітектурні споруди, заклади освіти і друкарні.

7. Проаналізуйте карту і поясніть, чому на території Королівства Галичини і Лодомерії (КГЛ) зародився перший театр товариства «Руська Бесіда». Які політичні умови Австро-Угорської імперії, на відміну від Російської, могли сприяти цьому?

8. Визначте, які архітектурні споруди відображають різні аспекти життя суспільства (релігійний, мистецький, комерційний).

9. Зробіть висновок про нерівномірність культурного розвитку регіонів України, вказавши на регіони з найбільшою концентрацією закладів вищої освіти, театрів і науково-дослідних установ.

Культура України середини XIX – початку XX століття

Ґ) До карти «Світ напередодні "довгого XIX ст."»

(Детальніше карту можна розглянути на першому форзаці частини 1 підручника «Історія: Україна і світ»)

1. Назвіть три найбільші європейські метрополії, чиї колоніальні володіння зображені на карті. Якими кольорами позначені їхні території? Визначте та запишіть найбільші колоніальні володіння Іспанії та Великої Британії в Західній півкулі.

2. Знайдіть та назвіть найбільші незалежні держави в Європі та Азії, які не були колоніями інших держав.

3. Локалізація конфліктних регіонів. Укажіть на карті регіон, де зіткнулися інтереси Великої Британії та Франції, що призвело до частих військових конфліктів у XVIII ст. Визначте, які регіони світу на кінець XVIII століття найменше зазнали європейської колонізації.

4. Порівняйте географічний розподіл колоніальних володінь Португалії та Нідерландів. Сформулюйте висновок, яка з цих імперій мала більш розгалужену мережу опорних пунктів і яка контролювала більші суцільні території.

5. Проаналізуйте карту Африки. Поясніть, чому більша частина внутрішніх територій цього континенту на кінець XVIII століття залишалася неколонізованою, тоді як узбережжя вже контролювалося європейськими державами. Сформулюйте дві можливі причини.

6. Поясніть, чому карту названо «Світ напередодні "довгого XIX століття"». Які великі історичні події кінця XVIII – початку XIX століття (які не відображені на карті, але невдовзі настануть) кардинально змінять долю показаних іспанських володінь в Америці?

7. Складіть гіпотетичний морський торговельний маршрут XVIII століття, який би починався в Лісабоні (Португалія), проходив через володіння цієї країни в Африці (наприклад, Ангола), а кінцевим пунктом мав би бути її головний колоніальний центр у Південній Америці (наприклад, Бразилія). Назвіть три товари, якими могли торгувати на цьому маршруті.

8. Припустіть, яка з європейських держав (Велика Британія чи Франція) матиме кращі стартові позиції для домінування у світі в наступному столітті, виходячи з географічного положення та розмаху її володінь, зображених на карті. Обґрунтуйте свою думку двома аргументами.

9. Придумайте три додаткові умовні позначки, які необхідно було б додати до легенди цієї карти, щоб вона краще відображала економічні відносини того часу (наприклад, місця найбільших портів, центри видобутку золота / срібла, райони плантацій).

Д) До карти «Світ на початку XX ст.»

(Детальніше карту можна розглянути на другому форзаці частини 1 підручника «Історія: Україна і світ»)

1. Назвіть дві найбільші колоніальні імперії світу на 1914 рік, виходячи з площі їхніх володінь. Укажіть кольори, якими ці володіння позначені на карті. Перелічіть по одній колонії / протекторату кожної з цих імперій в Африці та Азії.

2. Визначте, між якими європейськими державами була поділена територія Південної Африки. Назвіть дві країни, які володіли найбільшими територіями в Африці.

3. Вкажіть країни, які до кінця XIX – початку XX століття також включилися в колоніальну боротьбу, і назвіть їхні володіння.

4. Порівняйте колоніальні володіння Німеччини й Великої Британії за їхньою площею та географічною роздробленістю. Зробіть висновок, чому Німеччина вважала себе «скривдженою» під час розподілу світу.

5. Поясніть, чому більшість країн Північної та Південної Америки (за винятком Канади, Гвіани та деяких островів) на початку XX ст. були незалежними державами, тоді як майже вся Африка була поділена. Сформулюйте дві причини.

6. Визначте, які великі держави Азії (крім Росії та Японії) формально залишалися незалежними, але поясніть, як наявність у

їхніх межах позначок про «сфери інтересів» і «розмежування інтересів» свідчить про втрату ними реального суверенітету.

7. Уявіть, що ви — міністр закордонних справ Німецької імперії в 1914 році. Складіть текст короткої дипломатичної ноти до Великої Британії та Франції, в якій вимагаєте перегляду колоніального розподілу світу, посилаючись на «несправедливий» розподіл, зображений на карті.

8. Використовуючи карту, назвіть дві причини, чому колоніальна боротьба (так звана боротьба за «переділ світу») неминуче мала стати однією з головних причин Першої світової війни. Обґрунтуйте свою думку, вказавши на географічні «точки дотику» або суперечливі володіння трьох найбільших європейських держав.

9. Створіть мінілегенду (3–4 позначки), яка б відображала не політичний, а економічний зміст епохи імперіалізму, зображеної на карті (наприклад, «Експорт каучуку», «Залізниці», «Райони нафтовидобутку» тощо). Вкажіть на карті по одному гіпотетичному місцю, де ці позначки були б найбільш доречними.

II. Працюємо з інформацією історичного та суспільно значущого змісту

Історична розвідка

«Якою була Україна в XIX столітті?»

Михайло Назаренко, кандидат філологічних наук, доцент кафедри східнослов'янської філології та інформаційно-прикладних студій Київського національного університету імені Тараса Шевченка, в інтерв'ю «Локальній історії» розмірковує про Україну XIX століття (повну версію інтерв'ю див. за покликанням https://cutt.ly/KtqxYRkL чи QR-кодом).

На основі тексту визначте фактори, які гальмували та які сприяли розвитку української нації.

Це був час зростання, коли ми поступово усвідомили себе як цілісність. З 1840-х років Східна і Західна України почали зближуватися, аж поки це не вдалося зробити спершу культурно, а потім політично на початку XX століття. Хоч різниця все одно залишалася. Леся Українка написала Франкові, мовляв, ви, галичани, на нас, українців, не дивіться так згордо.

У XIX столітті сформувались уявлення про те, якою має бути літературна мова і правопис. Що таке українська культура: чому вона не лише селянська, притому, що 99% тих, хто говорив українською, були якраз селянами. Наприкінці XIX століття Сергія Єфремова обурювало те, що на всіх репетиціях Театру корифеїв Марка Кропивницького режисер розмовляв з акторами російською. Хоч вистави ставили українською мовою.

У XIX столітті не було таких жахливих знищень і розламів, як у XX. У 1847 році заарештували учасників Кирило-Мефодіївського братства, з 1863-го діяв Валуєвський циркуляр, з 1876-го — Емський указ. Це все гальмувало, але не знищувало. У часи безславного десятиліття 1847–1857 років все одно виходили книжки українською, і не лише на території Австро-Угорщини, а й Російської імперії (які це були книжки — інша річ). Кожне наступне покоління питало в попереднього: а чому ви не зробили те і те? Отже, тепер це маємо зробити ми. Найпростіший приклад — після Валуєвського циркуляра покоління Марка Вовчка перейшло на російську мову. А молодші на кілька років Нечуй-Левицький чи Панас Мирний сказали: не можемо видаватися на підросійській території, то будемо робити це у Львові.

Тож це було хоч і повільне, але зростання. Кожна нова віха оновлювала розуміння того, що потрібно робити, аби наша культура стала повноцінною. Видатний лінгвіст-культуролог Олександр Потебня був цілковитим симпатиком українського руху, але вважав, що ми втратили свій шанс, якщо не у XVIII столітті, то на початку XIX. І вже нічого зробити не можна. А його сучасники, такі як Володимир Антонович чи Михайло Драгоманов, бачили інакше: так, надто багато шансів ми проґавили, але це означає, що треба працювати далі. Перетворювати те, що Потебня називав етнографічною масою, НА НАЦІЮ.

У тексті зазначено, що «кожне покоління питало в попереднього: а чому ви не зробили те і те?». Яке запитання, на вашу думку, поставило б наше покоління згаданим у тексті діячам XIX століття? І яку відповідь ми могли б отримати сьогодні?

Мовою історичного джерела

«Самостійна Україна» 1900 року, Микола Міхновський:

«Кінець XIX віку визначився з'явищами, що характеризують новий зворот в історії людськости. Ці з'явища свідчать за те, що п'ятий акт великої історичної трагедії, званої «боротьбою націй», вже начався і закінчення наближається. Ті з'явища — це уоружені повстання зневолених націй проти націй гнобителів. На наших очах відбулися криваві повстання Вірмен, Кретян-Греків, Кубанців і нарешті Боерів. Коли ще поглянути на ту більше чи менше гостру боротьбу в її перших фазах, яку провадять зрабовані народи Австрії, Росії та Туреччини проти націй-панів, на той смертельний антагонізм, який існує поміж німцями і французами, англічанами і росіянами, коли зважити, яку страшну масу регулярного війська утримують ворожі поміж собою нації, то стане зовсім очевидним, що все світове національне питання вже зовсім достигло, хоч і далеко стоїть до необхідного, дійсного та справедливого розв'язання... Ми визнаємо, що наш нарід теж перебуває у становищі зрабованої нації.

Отже, коли справедливо, що кожна нація з огляду на міжнародні відносини хоче виливатись у форму незалежної, самостійної держави; коли справедливо, що тільки держава одноплемінного національного змісту може дати своїм членам нічим не обмежовану змогу всестороннього розвитку духового і осягнення найліпшого матеріяльного гаразду; коли справедливо, що пишний розцвіт індивідуальности можливий тільки в

державі, для якої плекання індивідуальности є метою, — тоді стане зовсім зрозумілим, що державна самостійність є головна умова існування нації, а державна незалежність є національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин.

Отаке виникає питання: чи визволення національне можливе для нас?».

1. Визначте основну ідею тексту. 2. Чи згодні ви з твердженням автора, що кожна нація має право на власну державу? 3. Як цей текст впливає на ваше розуміння понять «патріотизм», «громадянська відповідальність», «національна гідність»?

III. Виявляємо здатність до співпраці, толерантність, громадянську позицію

1. **Вправа «Візуалізація змісту».** Створіть інфографіку **«Люди, які змінили світ»,** на якій висвітліть: а) інформацію про одного / одну з історичних діячів / діячок XIX століття; б) ідеї цієї людини, які ви вважаєте сучасними; в) три життєві уроки, які з її прикладу може винести сучасний / сучасна громадянин / громадянка України.

2. **Вправа «Україна і світ: тоді й тепер».** Обговоріть у групах дискусійне питання: **«Чи справді Україна у XXI столітті завершує те, що почали діячі XIX століття?».** Сформулюйте 3–4 аргументи за і проти. Запишіть коротке підсумкове повідомлення у вигляді спільного звернення «До громадян майбутнього».

Корисна гра:

«Українські землі в XIX ст.»
https://cutt.ly/gtabe7WK

Перевірте себе

I **1.** Розташуйте події у хронологічній послідовності: скасування кріпацтва в Російській імперії; Віденський конгрес; «Весна народів»; заснування Кирило-Мефодіївського товариства; утворення першої української партії; утворення Німецької імперії. **2.** Назвіть і покажіть на карті: а) держави, які утворилися в результаті революцій і національно-визвольних рухів у XIX ст.; б) головні центри революцій 1848–1849 рр.; в) держави, до складу яких входили українські землі в XIX ст.; г) держави, що сформували військово-політичні блоки наприкінці XIX – на початку XX ст.

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання у класі. **4.** Складіть сценарій короткого подкасту (інтерв'ю) на тему: «Як народжується нація: Україна в XIX столітті». **5.** Порівняйте національне становище українців, що мешкали в Російській та Австрійській / Австро-Угорській імперіях.

III **6. Вправа «Україна і світ у добу змін».** Створіть плакат, відобразивши головні досягнення науки, техніки, культури XIX ст.

Навчальне видання

ВАСИЛЬКІВ Ірина Дмитрівна
ПАРШИН Ілля Леонтійович
ВІТЕНКО Микола Дмитрович
ДИМІЙ Ірина Станіславівна

ІСТОРІЯ: УКРАЇНА І СВІТ
(інтегрований курс)

Підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах)

Частина 2

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам «Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

У виданні використані ілюстрації з інтернет-видань, що розміщені у вільному доступі

Літературний редактор *Ігор Миколів*
Комп'ютерне верстання *Марії Логош*
Художнє оформлення *Мар'яни Дячинської*
Картографічні роботи *Мирослава Зінкевича*

Формат 70х100 1/16.
Ум. друк. арк. 24,7. Обл.-вид. арк. 18,0. Наклад 27 565 прим.

ТзОВ «Видавництво Астон» 46006, м. Тернопіль, вул. Гайова, 8
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи ТР №28 від 09.06.2005 р.
www.aston.te.ua, e-mail: tovaston@gmail.com

Колоніальні держави та їхні володіння на 1789 р.

- Іспанія *(Ісп.)*
- Португалія *(Порт.)*
- Велика Британія *(Брит.)*
- Франція *(Фр.)*
- Нідерланди *(Нід.)*
- Данія *(Дан.)*
- Росія *(Рос.)*
- Межі розселення українців
- Столиці
- Інші міста
- Кордони держав та межі володінь на 1789 р.

КД Королівство Данія
АМГ Австрійська монархія Габсбургів
КП Королівство Пруссія
РП Річ Посполита

СВІТ НА ПОЧАТКУ XX ст.

Держави та їхні володіння на 1914 р.

- Португалія
- Велика Британія
- Франція
- Нідерланди
- Данія
- Іспанія
- Японія
- Італія
- Бельгія
- Німеччина

- Державні кордони на початку 1914 р.
- Межі володінь на початку 1914 р.
- Лінія розмежування британських та турецьких інтересів в Аравії (1905 – 1914 рр.)

Цифрами на карті позначено:

1	Данія	4	Німеччина	7	Румунія	10	Іспанське Марокко	13	Домініканська республіка	16	Золотий Берег (Брит.)
2	Нідерланди	5	Швейцарія	8	Сербія	11	Кувейт (Брит. протекторат)	14	Сьєрра-Леоне (Брит.)	17	Іспанська Гвінея
3	Бельгія	6	Австро-Угорщина	9	Болгарія	12	Бутан (Брит. протекторат)	15	Того (Нім.)	18	Бечуаналенд (Брит. протекторат)